

**T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
DİN EĞİTİMİ BİLİM DALI**

**SOVYETLER DÖNEMİNDE AZERBAJCAN'DA
EĞİTİM HAREKETLERİ**

Elchin ZAMANOV

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**DANIŞMAN:
PROF. DR. MUSTAFA TAVUKÇUOĞLU**

Konya-2014

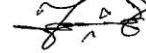
 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
--	---	--

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	Elchin ZAMANOV		
	Numarası	118102081014		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Felsefe ve Din Bilimleri / Din Eğitimi		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	☒	
		Doktora	☐	
Tezin Adı	Sovyetler Birliği Döneminde Azerbaycan'da Eğitim Hareketleri			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Elchin ZAMANOV

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
--	---	---

YÜKSEK LİSANS TEZİ KABUL FORMU

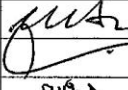
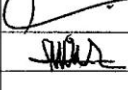
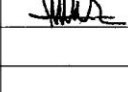
Öğrencinin	Adı Soyadı	Elchin ZAMANOV
	Numarası	118102081014
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Felsefe ve Din Bilimleri / Din Eğitimi
	Programı	Yüksek Lisans
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. Mustafa TAVUKÇUOĞLU
	Tezin Adı	Sovyetler Birliği Döneminde Azerbaycan'da Eğitim Hareketleri

Yukarıda adı geçen öğrenci tarafından hazırlanan ^{Sovyetler Birliği Döneminde} ~~Azerbaycan'da eğitim hareketleri~~ başlıklı bu çalışma 29.08.2014 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği/oyçokluğu ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Sıra No	Danışman ve Üyeler		
	Ünvanı	Adı ve Soyadı	İmza
1	Prof. Dr	Mustafa Tavukçuoğlu	
2	Prof. Dr	Muhittin Okumuşlar	
3	Doç. Dr.	Fikret Karapınar	

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	
--	---	---

Tez Savunma Sınavı Tutanak Formu

I. Öğrenci Bilgileri					
Adı	ELCHİN	Anabilim Dalı	Felsefe ve Din Bilimleri		
Soyadı	ZAMANOV	Bilim Dalı	DİN EĞİTİMİ		
Numarası	118102081014	Sınav Durumu	I. Savunma Sınavı ☐	II. Savunma Sınavı ☒	
Danışmanı	Prof.Dr.MustafaTavukcuoğlu	Programı	Yüksek Lisans ☒	Doktora ☐	
II. Sınav Bilgileri					
Tarih	29.08.2014	Saat:10.00	Süre	90 dk.	
III. Değerlendirme ve Sonuç					
☒	Savunulan Tezin Kabul Edilmesine				
☐	Savunulan Tezin Düzeltilmesine				
☐	Savunulan Tezin Reddedilmesine (*)				
Salt Çoğunluk ☐	Oy Çokluğu ☐	Oy Birliği ☒	İle karar verilmiştir.		
NEÜ Lisansüstü Eğitim Yönetmeliği hükümleri uyarınca yapılan Yüksek Lisans / Doktora Tez Savunma Sınavı gerçekleştirilmiş ve adayın durumu tutanakla tespit edilmiştir.					
IV. Tez İzleme Komitesi Üyeleri					
Sıra No	Unvanı	Adı ve Soyadı	İmza		
1	Danışman	Prof. Dr. Mustafa Tavukcuoğlu			
2	Üye	Prof. Dr. Muhittin Okumuşlar			
3	Üye	Doç. Dr. Fikret Karapınar			
4	Üye				
5	Üye				
Not: Bu belge, Tez Savunma Sınavı'ndan sonra üç gün içerisinde, Tez inceleme ve Değerlendirme Formu (Rapor) ile birlikte Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne gönderilmelidir. (*)Tezi Reddedilen öğrenci, Reddedilen tezin bir nüshasını gerekçeli kararla birlikte Enstitüye teslim etmesi gerekmektedir.					

Nec mettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ahmet Keleşoğlu Eğitim Fak 42090
Meram Yeni Yol /Meram/KONYA
Tel: 0 332 201 00 60 Faks: 0 332 201 00 65 www.konya.edu.tr E-Posta: sosbil@konya.edu.tr

ÖNSÖZ

Eğitim, her bir halkın geleceğidir. İnsanoğlu eğiten ve eğitmeye ihtiyaç duyan muhtac bir varlıktır.

Kafkasya topraklarının kadim mirasçılarında biri olan Azerbaycan, tarihin muhtelif dönemlerinde eğitim alanında iz bırakmış bir Türk devletidir. Fakat Rusya'nın 18. yüzyılda başlayan ve 19. yüzyılda hız kazanan sömürgecilik faaliyetleri, bu ülkenin eğitim sisteminin ciddi şekilde yıpranmasına neden olmuştur. Azerbaycan Cumhuriyeti 1920 yılı 28 Nisan tarihinde dünyanın bir çok ülkesinin bağımsızlığına gölge düşürmüş Sovyetler Birliği tarafından devrilmiştir. Bu tarihten itibaren Azerbaycan Cumhuriyeti, Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti ismiyle anılmaya başlamıştır. Azerbaycan'da Sovyetler Birliği'nin kurulması, ülkenin diğer alanlarını etkilediği gibi eğitim alanını da derinden etkilemiştir.

Yüksek lisans tezi olarak hazırladığımız bu çalışmada Sovyetler Birliği döneminde Azerbaycan'ın eğitim sistemini, bu devirde mevcut olan eğitim hareketlerini, özellikle bu dönem için karakteristik özelliği olan ateizm eğitimini, ateizm eğitiminin uygulamada olduğu bu devirde ülkede mevcut dîni durumu ve din eğitimini nasıl etkilediğini incelemeye çalıştık.

Çalışmamız; giriş, iki bölüm ve sonuç olmak üzere dört bölümden oluşmaktadır. Girişte araştırmanın önemi, amacı, sınırları ve metodu hakkında bilgi verdik. Birinci bölümde, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB), onun devlet yapısı, nazari esasları, anayasaları, SSCB'de devlet ve din münasebetleri, bununla birlikte Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetini (SSC), onun coğrafi konumu, SSCB'nin Azerbaycan halkına karşı yürüttüğü sömürgecilik siyaseti ve bu siyasetin sonuçları, Azerbaycan SSC'de devlet ve din münasebetleri gibi konulardan bahs ettik. Esas bölümümüz olan ikinci bölümde, genel olarak SSCB'nin eğitim sistemi, SSCB döneminde Azerbaycan eğitim sistemi, Sovyetler Birliği dönemi'nde Azerbaycan'da din eğitimi, din eğitiminin verilme şekilleri, Sovyetler Birliği dönemi'nde Azerbaycan'da ateizm eğitimi, ateizm halk eğitiminin prensipleri ve yöntemleri, Azerbaycan'da ateizm eğitiminin halkın dîni durumuna ve din eğitimine etkisi ve Azerbaycan'da ateist rejimin ortaya çıkardığı sonuçlar gibi konuları ele aldık.

Araştırmamız esnasında yardımlarını, tavsiyelerini ve fikirlerini esirgemeyen değerli hocam Prof. Dr. Mustafa TAVUKÇUOĞLU'na teşekkür ve saygılarımı sunarım. Diğer yandan tezin hazırlanması esnasında bana destek olan Gençliğe Yardım Fonu'na, görev yapmakta olduğum Aliâbat İslâm Medresesi'nin değerli hocalarından Rûfet şirinov olmak üzere bütün öğretmen kadrosuna ve tezin hazırlanması sürecinde katkı ve desteklerini esirgirmeyen tüm dostlarıma özellikle tezin hazırlanması sürecinde hertürlü sıkıntıya katlanarak, bana tüm çalışmalarımnda yardımını ve mânevi desteklerini esirgemeyen eşime sonsuz teşekkürlerimi bir borc bilirim.

Elchin ZAMANOV

Zagatala- 2014

ÖZET

Öğrencinin	Adı Soyadı	Elchin ZAMANOV		
	Numarası	118102081014		
		Felsefe ve Din Bilimleri / Din Eğitimi		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	■	
		Doktora		
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. Mustafa TAVUKÇUOĞLU		
Tezin Adı	Sovyetler Birliği Döneminde Azerbaycan`da Eğitim Hareketleri			

Bu tez, Sovyetler Birliği döneminde (1920-1991) Azerbaycan`da mevcut olan eğitim sistemini, eğitim hareketlerini, özellikle bu dönem için karakteristik olan ateizm halk eğitimini, bu eğitimin nüfus açısından, mevcut dîni durum açısından ve din eğitimi açısından etkilerini inceleyen bir çalışmadır.

Çalışmamız giriş, iki bölüm ve sonuçdan oluşmaktadır. Giriş bölümünde, çalışmanın amacı ve öneminden bahs edilmiştir. Birinci bölümde, genel olarak Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği ve Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ele alınmıştır. Çalışmamızın esas bölümü olan ikinci bölümde, SSCB`nin ve Azerbaycan SSC`nin eğitim sistemleri, ateizm eğitimi, din eğitimi ve bunların karşılıklı etkileşiminden bahs edilmiştir. Sonuç kısmında ise çalışmamız sırasında ortaya çıkan fikirler, neticeler dile getirilmiştir.

Araştırma neticesinde, SSCB döneminde Azerbaycan`da esasen ateizm eğitiminin hakim rol oynadığı, bu eğitimin mevcut dönemde nüfusun dîni durumunu ve dinî eğitimi önemli şekilde etkilediğini, ama Azerbaycan halkının, kendi dînine, mâneviyatına, kültürüne olan inancı ve bağlılığı sonucu, SSCB devletinin ateist rejimine karşı tarihi yüzyıllara dayanan değerlerini, örf ve geleneklerini koruyub saklaya bildiğini ortaya çıkardık.

Anahtar Kelimeler: SSCB, Azerbaycan SSC, Ateizm eğitimi, Din eğitimi, İlmî Ateizm

SUMMARY

Author's	Name and Surname	Elchin ZAMANOV		
	Student Number	118102081014		
		Felsefe ve Din Bilimleri / Din Eğitimi		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)	■	
		Doctoral Degree (Ph.D.)		
	Supervisor	Prof. Dr. Mustafa TAVUKÇUOĞLU		
Title of the Thesis/Dissertation	Educational Movements in Azerbaijan in the Soviets Period			

This thesis, is about education system existing in Azerbaijan during the Soviet Union, educational actions, especially atheist public education characteristic of this period and the effects in terms of the education of the population, the current religious situation and religious education.

The thesis consists of introduction, two parts and conclusion. The purpose and the significance of the work take place in the introduction part . In the first chapter generally mentioned the USSR and Azerbaijan SSR. The next chapter is about USSR`s and Azerbaijan`s educational systems, atheist education and their mutual effects are reported in the third, main part. The thoughts and the results appeared during the work are expressed in the conclusion unit.

As the result of the thesis, it was defined that atheist education had played a primary role during the USSR in Azerbaijan and this education effected the religious situation of the population and religious education in the current period, but the people of Azerbaijan protected and preserved own religion, culture, faith and commitment to the values, customs and traditions of historical centuries against the regime of atheist state - the USSR.

Key Words: USSR, Azerbaijan SSR, Atheist Education, Religious Education, Scientific Atheism

İÇİNDEKİLER

BİLİMSEL ETİK SAYFASI	I
YÜKSEK LİSANS TEZİ KABUL FORMU	II
TEZ SAVUNMA SINAVI TUTANAK FORMU	III
ÖNSÖZ	IV
ÖZET	VI
SUMMARY	VII
İÇİNDEKİLER	VIII
KISALTMALAR	XI
GİRİŞ	1
1. Çalışmanın Konusu.....	1
2. Çalışmanın Amacı ve Önemi.....	1
3. Çalışmanın Problemi.....	2
4. Çalışmanın Yöntemi	2
5. Çalışmanın Sınırları	3
BİRİNCİ BÖLÜM	5
AZERBAYCAN SOVYET SOSYALİST CUMHURİYETİ	5
I. SOVYET SOSYALİST CUMHURİYETLER BİRLİĞİ	5
A. Genel Bilgi.....	5
B. SSCB`nin Devlet Yapısı	7
1. SSCB`nin Meclis Sistemi.....	8
2. Yüksek Sovyet Presidiumu	9
C. SSC Birliğinde Adli Teşkilât	10
1. SSCB Vatandaşlarının Hak ve Mükellefiyetleri	11
D. SSCB`nin Nazari Esasları.....	13
E. SSCB`nin Anayasaları	17
F. Gençlik Teşekkülleri.....	18

G. SSCB` de Devlet ve Din Münasebetleri.....	20
II. AZERBAJYCAN SOVYET SOSYALİST CUMHURİYETİ	31
A. Azerbaycan`ın Coğrafi Konumu ve Kısa Tarihi.....	31
B. SSCB`nin Azerbaycan Halkına Karşı Yürüttüğü Sömürgecilik Siyaseti ve Bu Siyasetin Sonuçları	40
C. Azerbaycan SSC`de Devlet ve Din Münasebetleri.....	43
İKİNCİ BÖLÜM.....	50
SSCB DÖNEMİNDE AZERBAJYCAN`DA EĞİTİM SİSTEMİ.....	50
I. SSCB`de Eğitim Sistemi.....	50
A. SSCB`de Temel Eğitim	52
B. SSCB`de Yükseköğrenim.....	53
1. Üniversiteler.....	54
2. İlmî Araştırma Enstitüleri	54
3. İşçi Fakülteleri.....	55
4. Yüksek Pedagoji Enstitüleri.....	55
5. Sovyetler Birliği İlim Akademisi	56
6. Yüksek Teknik Okulları.....	56
B. Sovyetler Birliği`nde Lisan Tedrisatı	57
II. Sovyetler Birliği Döneminde Azerbaycan`da Eğitim	57
A. Azerbaycan Eğitim Kurumları.....	62
1. Örgün Eğitim	62
a. Okulöncesi Eğitim.....	62
b. Genel Eğitim	63
c. Mesleki ve Teknik Eğitim	64
ç. Orta İhtisas Okulları	65
d. Yüksek Öğretim	65
2. Yaygın Eğitim	66
a. Okuldışı Terbiye	66
b. Serbest Öğretim Kurumları	66

B. Sovyetler Birliği Döneminde Nüfusun Eğitim Durumu.....	66
C. Sovyetler Birliği Döneminde Azerbaycan`da Ceditçilik Herekatı	69
III. Sovyetler Birliği Döneminde Azerbaycan`da Din Eğitimi	73
A. Sovyetler Birliği Döneminde Azerbaycan`da Dini Durum.....	73
B. Sovyetler Birliği Döneminde Azerbaycan`da Din Eğitimi	89
B. Sovyetler Birliği Döneminde Azerbaycan`da Din Eğitiminin Verilme Şekilleri	98
IV. Sovyetler Birliği Döneminde Azerbaycan`da Ateizm Eğitimi.....	100
A. Azerbaycan`da Ateizm Halk Eğitiminin Prensipleri ve Yöntemleri.....	103
B. Sovyet Hâkimiyetinin İlk Yıllarında Azerbaycan`da “Militan Allahsızlar İttifakı” nın Oluşturulması ve Faaliyeti	108
C. Azerbaycan`da Ateizmin Halkın Dini Durumuna ve Din Eğitime Etkisi	115
Ç. Azerbaycan`da Ateist Rejimin Ortaya Çıkardığı Sonuçlar	117
SONUÇ	125
BİBLİYOGRAFYA	130

KISALTMALAR

a.g.e.	Adı geçen eser
a.g.m.	Adı geçen makale
a.g.t.	Adı geçen tez
A.Ü.	Ankara Üniversitesi
ADİK	Azerbaycan Devlet İstatistik Komitesi
AİK	Azerbaycan İnkilâb Komitesi
AİP	Azerbaycan İslam Partisi
AK (b) P	Azerbaycan Komünist(Bolşevik) Partisi
ASA	Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi
ASSC	Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti
DKMV	Dağlık Karabag Muhtar Vilayeti
HKS	Halk Komissarları Sovyeti
HMK	Halk Maarif Komiserliği
HTŞ	Halk Taserüfat Şurası
MAİ	Militan Allahsızlar İttifakı
Md	Madde
NMC	Nahçivan Muhtar Cumhuriyeti
RSDFP	Rusya Sosyal Demokrat Fehle Partisi
RSFSC	Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti
S	Sayfa
SBKP	Sovyetler Birliği Komünist Partisi
SBLKGB	Sovyetler Birliği Lenin Komünist Gençler Birliği
SBPT	Sovyetler Birliği Pioner Teşkilatı
SSC	Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti

SSCB	Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Birliği
SPIH MDA	Siyasi Partiler ve İçtimai Hareketler Merkezi Devlet Arşivi
TDV	Türkiye Diyanet Vakfı
ÜİK (b)PMK	Umumittifak Komminist Parti`si Merkezi Komite`si
vd.	ve diğerleri
ZMRİ	Zakafkaziya Müslümanları Ruhani İdaresi
ZSFSC	Zakafkaziya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti

GİRİŞ

1. Çalışmanın Konusu

Sovyetler Birliği döneminde Azerbaycan`da mevcut olan eğitim sistemi, eğitim hareketleri, din eğitimi faaliyetleri, özellikle bu dönem için karakteristik özelliği olan ateizm eğitimi çalışmamızın konusu olarak seçilmiştir. Bununla beraber çalışmamızda, Sovyetler Birliği`nde ve Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti`nde devlet ve din münasebetlerinden bahs edilmiştir. Ayrıca çalışmamızda din karşıtı komünist ateizm eğitimi faaliyetlerinin bahs edilen dönemde ülkemizde mevcut dîni durumu ve din eğitim-öğretimi çalışmalarını nasıl etkilediği incelenmiştir.

Bu çalışmamı yaparken, konu itibariyle Sovyetler Birliği döneminde komünist rejim tarafından propoganda şeklinde halka sunulmaya çalışılan ateizm eğitiminin Azerbaycan halkının dîni, milli ve manevi hayatında hangi izler bıraktığı ve hangi sonuçlar doğurduğunu ortaya çıkarmaya gayret ettik. Bu nedenle çalışmamızda aşağıdaki sorulara cevap aramaya çalıştık:

- a. Sovyetler Birliği döneminde Azerbaycan`da devlet ve din ilişkileri hangi şekilde yürütülüyordu?
- b. Sovyetler Birliği döneminde Azerbaycan`da mevcut eğitim sisteminin yapısı nasıldı ?
- c. Adı geçen dönemde Azerbaycan`da din eğitimi faaliyetleri nasıl hayata geçirilirdi?
- d. Sovyetler Birliği döneminde Azerbaycan`da din eğitimi faaliyetlerine tesir eden unsurlar var mıydı ve bu unsurlar neler idi?
- e. Bahs edilen dönemde ülkemizde hakim olan komünist ateist eğitimi nasıl uygulanırdı?

2. Çalışmanın Amacı ve Önemi

Her bir çalışma muayyen amaçlara ulaşmak için yapılır. Bizim de bu çalışmayı yapmamızda belirli amaçlarımız vardır. Bu çalışmayı yapmamızdaki esas amacımız, Sovyetler Birliği döneminde Azerbaycan`da mevcut olan eğitim sistemini, eğitim hareketlerini incelemek olmuştur.

Ayrıca Sovyetler Birliği rejiminin ÷lkemizdeki din eğitim ve ÷đretim faaliyetlerine ve dđni yaşama karşı münasebetini incelemek te çalışmamızın amaçları arasındadır.

Çalışmamızın önemi, Sovyetler Birliği döneminde Azerbaycan`da dđni yaşam ve din eğitimi ile ilgili bir çalışmanın olmamasından kaynaklanmaktadır. Genel olarak Azerbaycan`da din eğitimi ve ÷đretimi ile ilgili çalışmalar yapılsa da özel olarak Sovyetler Birliği döneminde mevcut din eğitimi ile ilgili planlı, programlı akademik bir çalışma yapılmamıştır. Bu da çalışmamızın önemini ortaya koymaktadır.

Araştırmamızda konum itibarile din eğitimi ile beraber ateizm eğitimine de geniş yer vermemizin esas nedeni, ateizm eğitiminin Sovyetler Birliği döneminde Azerbaycan eğitim sisteminde ve ÷lke genelinde önemli bir mevkiye ve etkililiğe sahip olmasından ileri gelmektedir.

3. Çalışmanın Problemi

Bu çalışmanın yapılmasının esas nedeni, Sovyetler Birliği döneminde Azerbaycan`da genel eğitim sistemi içerisinde din eğitimi faaliyetlerinin diğer eğitim faaliyetlerine kıyasla çok aşağı düzeyde yürüt÷lmesinin ve ÷lkede İslam dđninin yaşam seviyesinin neredeyse yok denilebilecek bir seviyeye inmesinin sebeplerini araştırmak ve araştırma sonucu ortaya çıkarılan tespit ve neticeleri bilimsel bir şekilde dile getirmek olmuştur. Çalışmanın problemi, kısaca Sovyetler Birliği döneminde din eğitim faaliyetlerinin diğer eğitim faaliyetlerine nisbetle geri kalma sebeplerini ortaya çıkarmak olmuştur.

4. Çalışmanın Yöntemi

Bilimsel akademik çalışmaların yapılmasının en önemli unsurlardan biride çalışmalarda kullanılan yöntemdir. Bilimsel bir çalışmada konunun sečilmesi ne kadar önemliyse, doğru metod kullanmak da o ölçüde önemlidir.¹

Bu çalışmayı yaparken esasen arama-tarama metodu kullanılmıştır. Çalışmamızda konunun daha çok tarihi boyutu araştırıldığı için kütüphane

---

¹Halil Seyidoğlu, *Bilimsel Araştırma ve Yazma El Kitabı*, İstanbul 2003, s. 58

çalışmalarından geniş bir şekilde faydalanılmış, o dönemde Azerbaycan`da yayınlanmış bilimsel eserlerden, gazete ve dergilerden istifade edilmiştir. Çalışmanın sonucunda ise ortaya çıkan tespitler, neticeler dile getirilmiştir.

5. Çalışmanın Sınırları

28 Mayıs 1918 tarihinde bağımsızlık kazanan Azerbaycan Cumhuriyeti, 23 ay sonra 28 Nisan 1920 tarihinde Sovyetler Birliği tarafından çok çaba sarf ederek kazandığı bağımsızlığını kaybetti. Bu tarihten itibaren 70 yıllık bir zaman zarfı içerisinde 1991 yılına kadar, Azerbaycan`da Sovyet Komünist rejimi uygulanmaya başlatıldı. Azerbaycan`ın kendi bağımsızlığını kaybetmesi, ülkeyi bir çok alanda etkilediği gibi, sosyo-kültürel ve eğitim alanını, özellikle din eğitimi alanını da etkiledi.

Çalışmamız, Azerbaycan`da 70 yıllık bir hâkimiyeti olan Sovyetler Birliği`nin bu zaman müddetinde ülkenin eğitim alanındaki faaliyetleri, dine ve dîni yaşama karşı münasebeti, bu yıllarda uygulanmış olan anti-din ateist rejimin din ve din eğitimi alanına olan etkisi, doğurduğu sonuçlar ile sınırlı olmaktadır.

6. Konu ile İlgili Çalışmalar

a. Cengiz Mürselov, *Azerbaycan`da Yaygın İslam Din Eğitimi (Zakatala ve Balaken Bölgesi Yaz Kur`an Kursları Örneği*, Basılmamış Doktora Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2013.

Bu araştırma, Azerbaycan`ın Zakatala ve Balaken bölgelerindeki yaz Kur`an kurslarında yapılmakta olan Kur`an öğretiminin mevcut problemlerini tespit edip, çözüm önerileri sunmayı amaçlayan bir alan araştırmasıdır.

b. Elsavar Samadov, *Azerbaycan`da Din Eğitimi*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2006.

Bu araştırma, tarihin muhtelif dönemlerinde Azerbaycan`da mevcut olan din eğitimi inceleyen bir alan araştırmasıdır.

c. Rehman Seferov, *Azerbaycan Nüfusunun Yapısal Özellikleri ve Eğitim Açısından Analizi*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Konya, 2004.

Bu tez çalışması, Azerbaycan nüfusunu yapısal özelliklerini ortaya koyan ve eğitim açısından inceleyen bir tez araştırmasıdır.

BİRİNCİ BÖLÜM

AZERBAJCAN SOVYET SOSYALİST CUMHURİYETİ

I. SOVYET SOSYALİST CUMHURİYETLER BİRLİĞİ

A. Genel Bilgi

Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği deyiminin ilk kabulü Rusya Komünist Partisi (Bolşevik) Merkezî Komitesinin 1922 yılının Kasım ayında çağrılan plenum²una dayanmaktadır. Bu plenumda “Avrupa ve Asya Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği”nin Kuruluş Anlaşması” ve “Avrupa ve Asya Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği”nin Kuruluş Beyannamesi”nin projesi hazırlandı.³

Resim 1.1. SSCB`nin haritası

Rus Çarlığı'nın 1917'deki Büyük Ekim Devrimi'yle yıkılmasından sonra aynı topraklar üzerinde kurulan ve 1991 yılına kadar varlığını koruyan Sovyet Sosyalist

² Plenum, Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkezi Komitesi üyelerinin ve üyeliğine adaylarının 6 ayda bir tekrarlanan toplantılarına verilen isimdir. Plenumda tüm parti teşkilatlarındaki sorunlar, ülke hayatındaki gelişmeler, ülkenin iç ve dış politikası tartışılmaktadır. Burada alınan kararlar tüm parti birimlerini bağlamaktadır. (Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi, X ciltte, VIII cilt, Bakü 1984, s. 502.)

³ Elnur Ağayev, *Sovyet İdeolojisi Çerçevesinde Türk Cumhuriyetlerinin Tarih Yazımı ve Tarih Eğitimi: Azerbaycan Örneği*, Basılmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara 2006, s.6

Cumhuriyetler Birliği, Avrupa'nın doğu kesimiyle, Asya'nın kuzey kesimi boyunca yayılmış, son yıllarında 22.403.000 km²lik yüzölçümüyle dünyanın en büyük ülkesiydi. Nüfus bakımından da 293.047.571 kişiyle dünyada 3. sırada yer alıyordu.⁴

Aralık 1922'de SSCB I. Sovyetler Kurultayı çağrılmış ve 30 Aralık'ta Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği'nin (SSCB) kurulduğu ilan edilmişti. Birlik ilk kurulduğunda aşığıdaki cumhuriyetler oraya üye olmuştu: Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti (RSFSR), Zakafkasya (Kafkas ötesi) Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti (Bu federasyona Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri dâhildi ve 1936 yılında federasyon bırakılarak cumhuriyetler ayrı ayrılıkta merkeze bağlandılar.) (ZSFSR), Ukrayna Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti (USSR) ve Beyaz Rusya Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti (BSSR).⁵

SSCB, ilk halk sosyalist devletidir. Karada 12 devletle -batıdan Norveç, Finlandiya, PHR, ÇSSC, Macaristan; güneyden İran, Türkiye, Afganistan ile sınırlanmıştır. SSCB arazisi 3 okyanusa (Kuzey buzlu, Pasifik, Atlantik) mensup 12 denizle (Barents, Beyaz, Siyah, Laptevlər, Doğu Sibiryası, Çukot, Bering, Okhotsk, Japon, Siyah, Azak ve Baltık) çevrilidir. SSCB topraklarının yaklaşık % 75'den fazlası Asya, %25'e kadarı Avrupa'da bulunmaktadır.⁶

İlk dönemde 6 cumhuriyetin birleşmesi ile kurulan SSCB, 1936 yılında ikinci anayasasını kabul ederken bu sayıyı 11'e yükseltti. Sırasıyla 27 Ekim 1924 tarihinde Özbekistan ve Türkmenistan SSC kuruldu ve Mayıs 1925'te birliğe bağlandı, 6 Ekim 1929'da Tacikistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kuruldu ve aynı yılın 5 Aralık'ında SSCB terkibine alındı. 5 Aralık 1936'da Kırgızistan ve Kazakistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kurularak birliğe alındı.

İkinci Dünya Savaşı arefesinde SSCB yeni bir genişlemeye giderek son şeklini almış oldu. 2 Ağustos 1940'ta Moldavya Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kurularak merkeze bağlandı. SSCB'nin sayısını 15'e tamamlayan son üç cumhuriyet ise Baltık ülkeleri oldu. Eylül-Ekim 1939'da savaş durumundan dolayı Letonya, Litvanya ve Estonya Cumhuriyetleri ile karşılıklı yardım anlaşması yapan SSCB, bu cumhuriyetlerde bir iktidar değişikliği yaptırıp ayrılımlarına izin vermeyerek onların da

⁴ Oral Sander, *Siyasi Tarih 1918-1994*, İmge Kitapevi, Ankara, 1996, s.445

⁵ Ağayev, a.g.t., s.7

⁶ Seyfeddin Aliyev, "SSCB" maddesi, *Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi*, Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisinin Baş Yayınevi, Bakü 1984, c.VIII, s. 515

SSCB'ye "bağlanmalarını" sağlamaya muvaffak oldu. Böylece Ağustos 1940'ta Letonya, Litvanya ve Estonya Cumhuriyetleri'nin de katılımıyla SSCB'de SSC sayısı 15'e yükseldi.

Birliğe bağlanan cumhuriyetlere tüm Sovyet anayasalarında ayrılma hakkı tanınmaktadır. Son Sovyet anayasasına göre de "Her bir Birlik Cumhuriyetinin Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nden özgür şekilde ayrılma hukuku vardır." Akabinde de yine anayasanın 73. maddesinin ikinci fıkkına göre "SSCB'nin devlet sınırlarını belirleme ve birlik cumhuriyetleri arasındaki sınır değişikliğini onaylamak" yetkisi SSCB'nin yasama ve yürütme organlarının elindedir. Aslında birliğe bağlı cumhuriyetlerin korunan bir hukuku anayasanın diğer bir maddesi ile sınırlandırılmaktadır. Bundan dolayıdır ki SSCB'nin son dönemine kadar bu hakkını birliğe bağlı hiçbir cumhuriyet kullanmadı veya kullanamadı. Yalnız SSCB'nin çökmek aşamasında olduğu 1990'lı yıllarda cumhuriyetler teker teker bu hakkını kullandı ve bağımsız devletler olarak varlıklarını ifade etti.⁷

SSCB'de dil, kültür, yaşam tarzı, gelenekleri ile farklı 100'den fazla millet, halk ve etnik grup yaşıyordu. SSCB'de 15 müttefik cumhuriyet, bunların da bünyesinde 20 muhtar cumhuriyet, 8 muhtar bölge, 10 muhtar ilçe, 129 ülke ve vilayet, 3201 bölge, 2124 şehir vardı. Başkenti Moskova şehri idi.⁸

B. SSCB'nin Devlet Yapısı

SSCB fahlelerin, köylülerin ve aydınların, ülkenin tüm millet ve halklarının iradesini ve çıkarlarını ifade eden sosyalist halk devletidir.

SSCB'nin siyasi esası Halk Milletvekilleri Sovyetleridir. SSCB'nin sosyal yapısı Büyük Ekim sosyalist devrimi ve ülkede sosyalizmin zaferi çalması sonucu oluşmuş sosyalist yapım ilişkilerine dayalı sosyalist yapı idi. Sovyet toplumunun siyasi organizasyonu olan Sovyet İttifakı Komünist Partisi'nin⁹ (Sov. İKP) başkanlığındaki

---

⁷Ağayev, a.g.t., s.10-11

⁸Seyfeddin Aliyev, "SSCB" maddesi, *Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi*, c. VIII, s. 516

⁹Sovyet İttifakı Komünist Partisi, 19-20. yüzyıllıkların ayırıcında Rusya proletaryasının Viladimir İlyiç Lenin tarafından yaratılmış devrimci Marksist partisidir. Bu parti SSCB'de hukuken tanınan, hukümetin siyasetini tayin eden tek partidir. SSCB'de Sosyalizmin zaferi, Sovyet toplumunun sosyal ve fikri-siyasi birliğinin güçlendirilmesi sonucunda Sov. İKP işçi sınıfının pariyası olmakla birlikte, tüm Sovyet

devlet daireleri ve toplu sosyal kurumlar sistemi onun sosyal ve ekonomik yapısına uygundur.

Resim 1.2. SSCB`nin devlet sembolleri

1. SSCB`nin Meclis Sistemi

SSCB`nin Meclis Sistemi (Yüksek Sovyet veya Yüksek Meclis); SSCB`de yüksek devlet makamı SSCB Yüksek Sovyeti iki Daireden- İttifak Sovyeti ve Milletler Sovyeti`nden ibarettir. Onun oturumları arasındaki dönemde SSCB Yönetim Kurulu, müttefik ve muhtar cumhuriyetlerde yüksek devlet makamlar bu cumhuriyetlerin Ali Sovyet ve Ali Sovyetler`in yönetim kadroları, yerlerdeyse (ülkelerde, vilayetlerde, şehirlerde, ilçelerde, kasabalarda ve köylerde) devlet makamları yerel Halk Temsilcileri Sovyetleri`dir.¹⁰

Sovyetler Birliği`nde nüfusuna bakılmaksızın her federe cumhuriyet yirmi beş, her muhtar cumhuriyet on bir, her muhtar bölge beş ve her millî bölge`de bir milletvekili ile Milletler Sovyetinde temsil olunurdu. Ayrıca, SSCB hudutları dışında bulunan kara

---

halkının partisine dönüşmüştür. 1898 yılından (1. kurultay) RSDFP, 1917 yılından RSDF (b) P, 1918 yılından (7. kurultay) PK (b) P, 1925 yılından (14. kurultay) ÜİK (b) P, 1952 yılından (19. kurultay) Sov. İKP denir. Bu parti dünyada proletaryayı siyasi iktidara getiren, sosyalist devleti yaratmak ve sosyalizm toplumu kurmak fikrini hayata geçiren ilk Marksist partidir. Sov. İKP`ın teorik esası Marxizm-Leninizmdir. Sov. İKP`nin örgüt yapısının temelleri partinin tüzüğüne ifade edilmiştir. Partinin örgüt yapısının rehber ilkesi demokratik merkeziyetçiliktir. Sov. İKP`nin yüksek organı parti kurultayı, bilimsel araştırma merkezi Sov. İKP Merkez Komitesi yanında Marksizm-Leninizm Enstitüsü, Merkez Komitesi`nin organı "Pravda" gazetesi, teorik ve politik organı "Komünist" dergisidir. (*Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi*, c. VIII, s. 532)

¹⁰Seyfeddin Aliyev, "SSCB" maddesi, *Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi*, c. VIII, s. 516

ve deniz silâhlı teşekkülleri her 100.000 seçmen için bir milletvekili ile Milletler Sovyetinde temsil olunmak selâhiyetini hâizdir.

Her iki Sovyet üye sayısı itibariyle hemen hemen aynıdır. Teşriî hususlar da ise eşit haklara maliktir. Aralarında bir ihtilâf zuhur ederse mesele bir uzlaştırma komisyonunun tetkine arz edilir, bir uzlaşma temin edilemezse, Yüksek Sovyet Presidiumu meclislerin feshine ve yeniden seçimlere gidilmesine karar verir. Yüksek Sovyet normal olarak senede iki defa toplanır. Her iki Sovyet`in toplanma ve dağılma zamanları da aynıdır.

Yüksek Sovyet`in diğer vazife ve selâhiyetleri: Yüksek Sovyet Presidiumu`nu ve Yüksek Mahkeme`yi seçmek, Sovyet komiserlerini ve genel savcayı tâyin etmek, icra ve idare organlarının faaliyetlerini kontrol etmek, Mandater Komisyonları seçmek ve icap ettiği takdirde tetkik ve tahkik komisyonları tesis etmektir.

2. Yüksek Sovyet Presidiumu

SSCB`nin devlet başkanı bir şahıs değil, bir heyet, Presidiumdur. Presidium, Yüksek Sovyet tarafından ve kendisine karşı mesul olmak üzere, her iki Sovyet`in tam üyesinin bir arada toplanmasıyla seçilir.

Presidium, bir başkan, bir ikinci başkan ve muavinleri, bir sekreter ve üyelerden müteşekkildir. Vazife ve salâhiyetlerine gelince: Yüksek Sovyeti, toplantılara davet, fesih ve yeni seçimlere karar vermek, kendi teşebbüsü veya cumhuriyetlerden birinin isteği üzerine kanunlar hakkında halkın referandumuna müracaat, komiserlerin karar ve emirlerini murakabe ve icabında bu emir ve kararları nefyetmek, siyasî temsilci tâyini ve ecnebi siyasî temsilcilerin itimatnamelerini kabul, milletlerarası anlaşmaları tasdik, kanunları tefsir, Yüksek Sovyet toplantı hâlinde değilse harp ilânı, kısmî seferberlik ilânı, Sovyet vatandaşlığını kabul, rett ve af salâhiyetlerini yerine getirmek olarak hülâsa edilebilir.¹¹

SSCB`de yürütme kuvveti, anayasaya göre Halk Komiserleri meclisindedir. Bu Meclis, Yüksek Sovyet`in her iki meclisinin birlikte toplanmasıyla seçilen komiserlerden oluşmaktadır.

---

¹¹Gsovsky Vladimir, *Sovyet Civil Law.*, Michigan 1948, s. 70-73, Daha geniş bilgi için bkz. Ataöv, a.g.e., s. 37 -41

Halk Komiserleri Meclisi, Birliğin hükümeti durumundadır. Birliğin ve Federe Cumhuriyetler`in komiserlerini ve kendisine bağılı müesseselerin çalışmalarını idare eder. Millî plânın, devlet bütçesinin tatbiki, para ve kredi işlerinin iyi yürüyebilmesi için gerekli tedbirleri alır. Amme güvenliğini temin, Devlet menfaatlerini ve vatandaş haklarını müdafaa eder.

Komiserlikler iki çeşittir: Bir kısmı bütün birliğe şamil vazifeleri gören komiserliklerdir ki birliği teşkil eden cumhuriyetlerde mevcut değildir. Diğerleri ise her cumhuriyette emsali bulunan ve mahallî vazifelerin ifasıyla tanzim edilmiş komiserliklerdir. Her komiserlikte, Halk Komiserleri Meclisi`nce memuriyetleri tasdik edilen bir heyet mevcuttur. Bu heyetler; komiserlik işlerini sevk ve idare, tatbikatı kontrol ile mükellef olup komiserlerin emir ve talimatnamelerini müzakere, komiserliklerin mahallî temsilcilerinin raporlarını tetkik ve mahallerine delegeler ve tatbik memurları gönderebilir.

Sovyetler Birliği`nde, komiserliklerin yanında üç nevi kısmî idari organlar mevcuttur. Bunlar:

1. Komisyonlar
2. Komiteler
3. Genel Müdürlüklerdir.

Her kısmî idare organının başında bir şef veya müdür ile komiserliklerde olduğu gibi müzakere için heyetler bulunur.¹²

C. SSC Birliğinde Adlî Teşkilât

Sovyet Rusya`ında yargı yetkisini anayasanın 102. maddede göstermiş olduğu mahkemeler yürütür. Birlik Yüksek Mahkemesi hariç bütün mahkemeler federal değil, devlet mahkemeleridir. Sovyet Rusya`da adliyeye devletin ayrı bir kolu nazarı ile bakılmaz, o idarenin bir parçası telâkki edilir.

---

¹² Ülker Gürkan, "SSCB Siyasî Rejiminin Ana Hatları", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Ankara Yayınevi, Ankara 1965, cilt 21, say 1-4, s.185

Mahkemeler, vatandaşların haklarını korumakla vazifelidir. Fakat vatandaşların devlete karşı korunması mevzubahis değildir. Zira vatandaşın devlete karşı bir himayeye muhtaç olabileceği düşünülemez.

Muhtar Cumhuriyet ve Muhtar Bölge Mahkemeleri: Cumhuriyetlerin bazılarında mahkemeler üç derecelidir. Birincisi, Halk Mahkemeleridir ki her ilçede mevcut olup ilçe halkı tarafından gizli ve genel oyla üç senelik bir devre için seçilen bir yargıç ile iki üyeden müteşekkildir. Ekseri davalar bu mahkemelerde bakılır. Fakat devlet aleyhine işlenmiş suçlara ancak savcılar tarafından getirildiği takdirde bakabilir.

Adlî mahkemeler haricinde yargıçları Yüksek Sovyet'çe seçilen çocuk, arazi, hakem mahkemeleri gibi hususi mahkemeler de mevcuttur. Bu mahkemelerde aleniyet prensibi tanınmıştır. Anayasa sanıklara müdafaa hakkı tanımıştır. Fakat devrim aleyhtarlığı suçu ile zanlı bulunanlar ekseriya bu haktan mahrum kalırlar.

Anayasanın 112. maddesine göre yargıçlar bağımsız olup ancak kanunlara bağılıdırlar. Hakikatte ise bağımsızlıklarını koruyacak teminata malik değildirler.

Kanunları tatbik vazifesi, Yüksek Sovyet'çe yedi senelik bir devre için seçilen Birlik Savcısı'na aittir. Birlik memurlarının hareketlerini takip ederek, icabında Birlik Yüksek Mahkemesi huzuruna çıkarmak, muhtar cumhuriyet, muhtar bölge ve arazi savcılarını tayin etmekte Birlik Savcısı'nın vazifeleri arasındadır. Cumhuriyet Savcıları da kanunları tatbik etmek ve ilçe ve şehir savcılarını tayin etmekle tavsif edilmişlerdir.¹³

1. SSCB Vatandaşlarının Hak ve Mükellefiyetleri

1936 anayasasının 10. bölümünde yer alan haklar beyannamesi aynı zamanda bir vazifeler beyannamesidir. “Çalışmayan, yiyemez.” prensibine göre “Çalışma her muktedir vatandaş için bir vazife ve şeref meselesidir.” (md. 122). “Her vatandaşın anayasaya riayet, kanunları icra, içtimaî disipline itaat, içtimaî vazifesini sadıkane ifa, sosyalist cemiyetin kaidelerine riayet etmesi bir vazifedir.” (md. 130)

Hak ve hürriyetlere gelince, anayasa bunları dikkat ve titizlikle tespit etmiştir. Bir kere, milliyet ırk ve cins farkı gözetilmeksizin şahsî ve siyasî haklardan bütün vatandaşlar eşit olarak müstefit olurlar. Bütün vatandaşlar, hukukî, iktisadî, medenî,

---

¹³Gürkan, a.g.m., s.186

fikrî ve siyasî bilumum sahalarda cins müsavatına sahip olup (md. 122, 123) meccani tahsil (md. 121) ve iş bulma hakkına (md. 118) maliktir.

Vatandaşlara vicdan hürriyeti de tanınmıştır. Bunun için kilise devletten ayrılmış olup her vatandaş istediği dine inanmakta ve ibadette serbest olduğu gibi, din aleyhinde propaganda yapmak hürriyetine de maliktir (md. 124).

Gene vatandaşlara meslekî sendikalar, kooperatif birlikleri, gençlik teşekkülleri, fikrî, teknik ve ilmî mesai cemiyetleri gibi içtimaî teşekküllerde toplanma hakları (md. 126), söz, matbuat, içtima ve miting, kafile halinde dolaşmak ve tezahürat yapmak hürriyetleri tanınmıştır (md. 125). Ancak bu hürriyetler anayasada yazılı olarak kalmaktan ileriye gidememiştir. Sovyet Rusya`da söz hürriyetinden bahsedilemez. Zira kültürel bütün sahalarda Glavlit adı verilen bir daire tarafından icra edilen sıkı bir sansür vardır.¹⁴

Sovyet seçim sisteminin prensibi gizli oylama esasında genel, eşit ve doğrudan seçim hukukudur. Irkına, milli kimliğine, cinsiyetine, dini tutumuna, eğitimine, makamına, sosyal hayatına ve mal varlığına bakılmaksızın 18 yaşına ulaşmış tüm SSCB vatandaşları seçimlere katılma hakkına sahiptir.

SSCB`de yüksek icra ve talimat organı SSCB Bakanlar Kurulu, yani SSCB hükümetidir. Onun SSCB Yüksek Sovyet`i Bakanlar Kurulu başkanından, onun birinci yardımcılardan ve yardımcılardan, SSCB bakanlarından, devlet komitelerinin başkanlarından oluşan kadro oluşturuyor. SSCB Bakanlar Kurulu bünyesine vazifeye göre müttelik cumhuriyetlerin bakanları, Sovyetlerinin temsilcileri de dâhildir. SSCB Bakanlar Kurulu, SSCB Yüksek Sovyet`ine ve onun idari kadrosuna rapor verir.¹⁵

SSCB, Asya ve Avrupa kıtalarında iki yüz milyon kadar bir nüfusa sahip olup dünyanın yedide birine yakın olan bir alanı kapsayan bir devlet olmuştur. Sovyet Rusya`nın birliğe sahip bir devlet hâline gelebilmesi ancak XVI. yüzyılın sonlarında mümkün olabilmiştir.¹⁶

---

¹⁴Gürkan, a.g.m., s.188

¹⁵Seyfeddin Aliyev, "SSCB" maddesi, *Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi*, c. VIII, s.516-517

¹⁶Gürkan, a.g.m., s.156

D. SSCB`nin Nazari Esasları

SSCB`nin uygulama sahasına koymuş olduğu rejim Marxizmdir<sup>17</sup>. Marxizm, Karl Marx ve Fridrih Engels`in felsefî, iktisadî, siyasî ve içtimaî sistemleridir.

Marx, XIX. yüzyıla hâkim olan spiritualist felsefeye karşı Feuerbach ile başlayan maddiyatçı cereyanı işleyerek tekâmül ettirmiştir. Marx, cereyan eden her hâdisenin altında gizli bulunan hakikî sebeplerin belirtilmesi gereğine işaret eder. Tekniğin gelişmesiyle 19. yüzyıl Avrupa`sında, bilhassa Fransa ve Almanya`daki işçilerin durumlarından edindiği intibalar, Marx`a sisteminin esaslarını ilham etmiştir. Hegel`in diyalektiği ile müşahedelerini birleştiren Marx, ilmî sosyalizmin, daha doğrusu komünizmin kurucusu olmuştur.

F. Engels, Marx`ın fikir ve mesai arkadaşıdır ve bilhassa Marx`ın fikirlerinin tefsircisidir. Marx`ın sustuğu birçok yerlerde Engels`in sesini işitiriz.¹⁸

Marx, 1859`da yazdığı “Siyasî İktisadın Tenkidi”nde tarihî materyalizmi şöyle tarif eder: İnsanlar hareketlerinde kendi iradelerine değil, cemiyetin istihsal şartlarına tabidirler. Beşerî münasebetleri idare eden bu şart veya prensipler “istihsal kuvvetleri” (insanlar ile malik oldukları istihsal vasıtaları arasındaki münasebet), ile “istihsal münasebetleri” (istihsal kuvvetlerinin icap ettirdiği insanlar arasındaki münasebet) dir.

Marx, tarihin iyi anlaşılabilmesi için ona, sınıf ve sınıflar mücadelesi nazariyesini ilâve etmiştir. İstihsalde muayyen rollere sahip ve sosyal bir tabakaya mensup kimseler bir sınıf teşkil ederler. Sınıfların mevcudiyeti ve mücadeleleri daimî surette mevcuttur. Zira her cemiyette istihsal tekniği ortaya bir istismar eden, bir de istismar edilen sınıf çıkarır. Bu sınıflardan biri, tarihin muayyen devirlerinde, cemiyetin umumî hakları namına haklı olarak diğerlerine üstünlük iddia edebilir, diğer sınıflar da köleliğin ve içtimaî adaletsizliğin, ahlâksızlığın temsilcisi durumunu ihraz eder.

Marx`a göre devlet, sınıf mücadeleleri başladıktan sonra doğan bir baskı âletidir, bu âletin baskısı da “hukuk” denen cebri nizamdır. O halde devletin vazifesi; burjuva sınıfının mahrum sınıfları istismara devamını sağlamak, burjuva sınıfına, mahrum sınıfların tecavüz etmesine mâni olmaktır. Bunun kaidelerini de hukuk teşkil eder.

---

¹⁷Marxizm, ateizmin en yüksek şeklidir. Ateizmin bu şeklinde sınıf sınırlaması yoktur; o toplumun zeki kısmının ayrı-ayrı kişilerinde değil, genel olarak halk kitlelerine yöneltilmiştir. (Heyet, Ateistin cep sözlüğü, IV baskı, Azereşir, Bakü, 1987, s.180)

¹⁸Pazar Postası, 18 Mayıs 1952, s.3

Hukuk, istihsal münasebetlerinin resmî dille ifadesinden ibarettir. Şayet istihsal münasebetlerine uymazsa, meriyetini kaybeder.

Engels de devleti tarihî cephesinden tahlil ederken; “Devlet hiç bir surette cemiyete, cemiyetin dışından gelmiş, kabul ettirilmiş bir kuvvet değildir” söylemiştir.

Demek ki, Marx ve Engels'e göre devlet, sınıflar ihtilâfının telifi mümkün olmayan zıddiyetlerinin mahsulü ve neticesi, bir sınıfın hâkimiyet vasıtasıdır. Devlet, kanlı bir ihtilâl yapılmadıkça ve kuvvetli bir sınıf tarafından ihdas edilen hükümet cihazı yıkılmadıkça baki kalacaktır.

Sovyetler Birliği'nde Viladimir İliç Lenin'i, Marx'ın fikirlerinin yeni tefsircisi, icraatçısı ve modern Komünizm'e şekil veren ilk adam olarak görüyoruz. Onun fevkalâdeliği, son derece akıllı ve zeki olmasından değil, Marxizm'e sarsılmaz bir inanışla, kuvvetli bir iradeyle bağlı olmasından ileri gelmektedir. Hiçbir zaman Marx'ın mutaassıp akideleri dışında düşünemezdi. Herhangi bir iddiayı, fikri Marx ve Engels'in fikirlerine uygunluğu nispetinde doğru olarak kabul ederdi.¹⁹ Ona göre, Proletarya Devleti bir “yarı- devlet” tir ve tabiatı icabı bir gün silinip gidecektir. Marx ve Engels'le mutabık olarak burjuva devletinin, sosyalist devletle yer değiştirmesinin, proletarya diktatörlüğünün tesisinin tekâmül ile değil yalnız ve yalnız ihtilâl ile mümkün olabileceğini belirtir, intikal devresi devletinin diktatöryal karakteri üzerinde ısrar eder. Bu devrede cemiyet ve devlet tarafından icra edilecek “çok sıkı bir disiplin” ve “çok sıkı bir kontrol”ün lüzumuna inanır. Ancak bu sayede kapitalistler, istismarcılar, zalimler ve insanlara tazyik edenler yok edilebileceklerdir. Proletarya diktatörlüğü, intikal devresi, kaçınılması mümkün olmayan şiddetli sınıf mücadelelerinin cereyan edeceği ve burjuvazinin tamamen imha edileceği bir devre olacaktır. Ancak bundan sonra devlet, yeni bir demokrasiyi- burjuvaziye karşı proletaryanın ve zavallıların yeni bir usuldeki diktatörlüğünü temsil edecektir.²⁰

Lenin, 1919'da Sverdlov Üniversitesinde verdiği bir konferansta şöyle söylemiştir: “Devlet denen makineyi, proletarya, bir burjuva yalanı olduğunu ispat ederek atacaktır. Biz bu makineyi, kapitalistlerden kendimiz için almış bulunuyoruz. Onunla biz istismarın her nevini ezeceğiz ve ne zaman dünyada hiçbir istismarcının, ne zaman hiçbir fabrika veya arazi sahibinin, ne zaman diğerlerini açlıktan öldürecek bir

---

¹⁹Gürkan, a.g.m., s. 165-169

²⁰Gürkan, a.g.m., s. 172

oburun mevcut olması ihtimali kalmayınca - bundan sonra... bu makineyi kırıp atacağız. Böylece ne devlet ne de istismar kalmayacak”.

Lenin, milletlerarası bir komünist olup dünya ihtilâlinin ergeç kopacağına inanmaktaydı. Rusya`da kopan ihtilâlin, Rusya`ya mahsus kalmayacağını, bütün dünyayı peşinden sürükleyeceğini, hiçbir zaman milliyetçi ve sulhçü bir karakter arz etmiyeceğini iddia ederdi.²¹

Komünizm`i, Asya- Bizans geleneğine dayandırarak Rusya`nın bildiği yegâne hükümet şekli otokrasiye döndüren Stalin²² olmuştur. O da Lenin gibi Marxist teoriye yeni bir istikamet vermiş, bu hususta Lenin`den daha da dikkatli davranmıştır.

Stalin`in iktidara gelişi ile Sovyet Komünizmi yeni bir safhaya girmiştir. Stalin ilk icraat olarak, şüphelendiği ve çekindiği eski Bolşevikler`i tasfiye ederek komünizmi desteklemek için milliyetçilikten, ananevî Rus vatanperverliğinden ve Panislamizm`den istifade etmek yolunu tuttu. Rusların ekseriyeti hararetli vatanperver olduklarından, bu tutum, rejimin kuvvetlenip yayılmasında mühim tesirler icra etmiştir. Rusya, dâhilde ve hariçte muazzam başarılarını sert, haşin ve zalim tabiatlı Stalin zamanında elde etti. Gene bu devrede Rusya`nın ananevî emperyalist siyasetine avdet ettiği de müşahede edilmektedir.

Stalin de, Marx, Engels ve Lenin`in proletarya devleti ve dünya ihtilâli hakkındaki fikirlerini işlemiştir. “Leninizmin Temelleri” adlı kitabında proletarya devletinin burjuva devletinin harabeleri üzerinde yükseldiğini, fakat tamamen yıpranmış burjuva nizamı ile hiç bir ilgisi olmadığını ifade eder.²³

1917 İhtilâli`nin tahakkuku üzerine, Rusya`da iktidarı ele alanlar, hudut mefhumu tanımayan bir devlet kurmak istemişlerdi. Bunlara Rus ihtilâlcileri adı verilmiş ise de, hakikatte beynelmilel ihtilâlcilerdi. Bunlara göre, Rusya`da başlayan ihtilâl, diğer memleketlere de yayılacak ve bütün dünya komünist olacaktı. Bunu temin etmek üzere 1919 senesinde üçüncü enternasyonal, kısa söylenişiyile “Komintern” tesis edilerek uhdesine Sovyet Devleti`nin beynelmilel ihtilâlcilik vazifesi tevcih edildi.

---

²¹Vladimir İliç Lenin, *İşçi Sınıfı İhtilâli ve Kautsky Mel`unu*, Çev: Haydar Rıfat, İstanbul 1934, s. 110

²²Asıl adı İoseb (Yusef) Vissarionovich Cugaşvili olan Josef Stalin, 18 Aralık 1879`da Gori`de doğdu. 1922 yılından 1953`e kadar Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği`nde parti liderliği ve en yüksek mevki olarak görülen Genel sekreterlik yapmış, Bolşevik İhtilali`nde önemli rol üstlenmiş ve II. Dünya Savaşı`nda savaşın gidişatını değiştirmiş Gürcü siyaset adamı. Lakabı olan «Stalin» Rusça`da çelik anlamına gelmektedir.

²³Gürkan, a.g.m., s.174

Komintern`in tesisinden evvel, Fransız ihtilâli sıralarında gizli faaliyetlerde bulunan sosyalistler ve sosyal partiler mevcuttu. Bunlara misal olarak Sovyet Mektebinin sendikalistleri, Bakunin, Babeufs ve Kropotkin`in yol gösterdiği anarşistler, I. ve II. enternasyonaller gösterilebilir. Fakat sosyalist faaliyetlerin hür dünya için tehlike teşkil etmesi, Komintern`in teessüsü ve faaliyetlerinin Sovyet Rusya tarafından plânlı bir şekilde idare edilmesiyle başlamıştır.

Komintern`in en kuvvetli olduğu devre 1928 yıllarına rastlar. 1928 de Moskova`da toplanan 6. Kongre`de hazırlanan statüye göre: Milletlerarası Komünist Teşkilâtı “İşçi dünya ihtilâlinin önderi ve tertipleycisi”, yeryüzünde Sosyalist Sovyet Cumhuriyetleri Birliği yaratmak uğruna mücadele eden bir teşkilât olarak ilân ediliyordu.

II. Cihan Harbi`nden biraz evvel, Rusya`nın taktik değiştirmesi, Komintern`in büsbütün iflâsına sebep oldu. Zira bu devrede Faşizme karşı mücadelenin haklı olduğunu savunurken, Rusya`nın 1939 Ağustosunda Almanya ile anlaşması üzerine, bu defa demokrat memleketlere karşı yapılacak harbin haklı olduğunu iddia etmeğe başlamış, Almanya`nın Rusya`ya vaki tecavüzü üzerine tekrar cephe değiştirerek, eski durumuna rücu etmişti.

Sovyet Rusya`sı, mihver devletlerinin kendi aleyhindeki propagandalarına nihayet vermek ve ihtiyacı olan yardımı sağlamak maksadıyla zahiren büyük ihtirasından feragat etmiş, Komintern`i lağvetti. Fakat zaferin yaklaşmasıyla beraber, komünist propaganda ve faaliyetleri yeniden ve daha kuvvetli olarak başladı. Zafer tahakkuk edince de, Rusya, kapitalist ve demokrat memleketlere karşı ananevî muhasım tavrını tekrar takındı. 1947`de bütün komünistler daha doğrusu Sovyet Rusya yeniden beynelmilel bir komünist teşkilâtın ihdası gerektiğine karar verdiler. Böylece, SSC Birliği, Yugoslavya, Bulgaristan, Romanya, Macaristan, Polonya, Fransa, Çekoslovakya ve İtalya Komünist Partileri`nin delegeleri Varşova`da toplanarak 22 - 23 Eylül 1947 de Komünist Haberleşme Bürosunu (Komünform) kurdular.²⁴

---

²⁴Gürkan, a.g.m., s. 176-179

E. SSCB'nin Anayasaları

SSC Birliğinin ilk Anayasası 10 Haziran 1918 anayasasıdır. Bu ilk anayasa on yedi bölüm ve doksan maddeden müteşekkil olup Rusya Sosyalist Federatif Sovyet Cumhuriyeti'nin (RSFSR) işçi, asker ve köylülerin teşkil eylediği bir cumhuriyet olduğunu beyan ediyordu.

Sovyet Rusya'da devletin federal teşkilâtı ile ilgili olmak üzere 30 Aralık 1922 tarihinde 1. anayasa kabul edilmiş, 6 Temmuz 1923 tarihinde yeniden gözden geçirildikten sonra 31 Ocak 1924'de neşir ve ilân olunmuştur.

1924 Anayasası'na (11 bölüm ve 72 madde) göre Rusya Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği (SSCB) yedi cumhuriyetten müteşekkil federal bir cumhuriyet hâline gelmiştir. (Rusya, Beyaz, Ukrayna, Özbekistan, Türkmenistan, Tacikistan ve Kafkas Cumhuriyetleri)

1935 senesinde, Komünist Partisi Genel Sekreter'i Stalin'in başkanlığında otuz bir kişiden mürekkep bir komisyon kurularak yeni bir anayasa üzerinde çalışmalara başlandı.²⁵ Komisyon, anayasa üzerindeki çalışmalarını 1936 yılının son haftalarında bitirerek tasarıyı Birlik Kongresi'ne arz etti. Kongre tarafından üzerinde bazı düzeltmeler yapıldıktan sonra tasarı, oybirliği ile kabul edilerek yürürlüğe girdi. Bu tarihî gün, 5 Aralık 1936 millî tatil ilân edildi ve "Anayasa Günü" olarak kabul edildi.

1936 Anayasası, SSCB'yi, eşit haklara malik 11 Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin (Kazakistan ve Kırgızistan'ın ilâvesi ve Kafkasya'nın üç cumhuriyete; Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan bölünmesi neticesi olarak) ihtiyarî birleşmelerinden meydana gelen, proletarya diktatörlüğüne dayanan, köylü ve işçilerin federal bir devleti olarak ilân etmekteydi. Merkezi Moskova olan Birlik; Federe ve Muhtar Cumhuriyetlerle Muhtar ve Millî bölgelerden müteşekkildir. Federe Cumhuriyetler, muayyen bir halktan terekküp eden ve doğrudan doğruya Birliğ'e iştirak eden devletlerdir.²⁶ (Bu devletlerin sayısı 1943'de Moldavya, Estonya, Litvanya ve Fin Karolya'sının iştirakiyle 16'ya baliğ olmuştur.)²⁷

---

²⁵ Gürkan, a.g.m.,s. 180-181

²⁶ Karelo- Fin Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti 1959 yılında Rus Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyetine katılarak bağımsız bir cumhuriyet olmaktan çıktı. Bak. Ataöv, T.: *Sovyetler Birliği Devlet İdaresi*, Ankara 1961, s. 15

²⁷ Gürkan, a.g.m., s. 182

F. Gençlik Teşekkülleri

Komünistler²⁸, Komünizm`in istikbalini, Komünist Gençlik Birliği (Komsomol) teşkilâtına bağlamışlardır. Komsomol, on dört ile yirmi üç yaş arasındaki her iki cinse mensup gençlerin teşkil ettikleri, altı milyon civarında üyesi bulunan bir teşekküldür. İşçi ve köylü çocukları ile genç işçi ve köylüler komsomola kolaylıkla girebilirler. Bunların dışında kalan çocuk ve gençlerden tavsiye getirmeleri ve muayyen bir tecrübe devresini ikmal etmeleri istenmekteydi.

Gençler, tamamen Marksist eğitime tâbi tutulur, sivil ve sosyal sahalarda çalıştırılıyordu. Ayrıca çocuklar arasındaki işlerin sevk ve idaresini deruhte ederdi.

Komsomol`da Marksist felsefeyi iyi kavrayan ve başarı gösteren gençler, Komünist Partisi teşkilâtının ilk kademelerine kabule mazhar oluyorlardı. Komsomol`un kuruluş ve teşkilâtı, Komünist partisinin kuruluş ve teşkilâtına benziyordu.

Komsomol`dan hariç olarak, Öncüler ve Oktobristler²⁹ adı altında iki gençlik teşkilâtı daha vardır. Öncüler, on-onaltı yaşlardaki kız ve erkek çocuklardan, Oktobristler de sekiz-on yaşlarındaki kız ve erkek çocuklardan müteşekkil derneklerdir. Bunlar da tamamen komünist terbiyesi alırlar, böylece, istikbalin hakikî komünistleri garanti edilmiş olur.³⁰

SSC Birliği Devlet Teşkilâtının Marksizm`in tatbikatından ileri gelen karakteristik hususiyetlerini kısaca hülâsa edersek şunları görürüz:

1. Proletarya diktatörlüğünü temin hususunda kuvvetli sosyalist bir devletin teessüsü.
2. Marksizm, her türlü sınıf ve menfaat ayrılığını ortadan kaldırmayı istihdaf ettiğinden, muhalefet ve çok parti sisteminin yasak oluşu, anayasaca resmen tanınmış tek parti olan Komünist Partisi`nin siyasî görüşünün bütün memlekete şamil edilmesi.

²⁸ Komünist Partisi`ne üye olan kişi "komünist" ismini taşıyordu.

²⁹ Oktobristler (Rusça: Октябристы, "Oktyabrist", 17 Ekim Birliği (Rusça: Союз 17 октября) olarak da bilinir), Rusya`da Çar II. Nikolay`ın Ekim Manifestosu`nu ve ılımlı liberal reformları destekleyen siyasi parti. Kasım 1905`te sanayici Aleksandr İvanoviç Guçkov önderliğinde parti liberal soyluların, işadamlarının ve bazı kamu görevlilerinin desteğiyle kurulmuştur. Oktobristler, Lenin tarafından Kara Yüzler`le birlikte Çarlığın Duma`daki en "sağlam" iki partisinden biri olarak sayılmıştır. Siyasi özellikleri, eski sınırsız Çarlık sistemine geri dönülmesini savunmalarındır.

³⁰ Gürkan, a.g.m., s.194

3. Hürriyetler bakımından vatandaşların müsavatını sağlamak için istihsal vasıtalarının sosyalsize edilmesi ve müşterek mülkiyetin kabulü.
4. Sosyalist rejimin zayıflamasını önlemek üzere, kuvvetler ayrılığı prensibi yerine kuvvetler birliği prensibinin ikamesi, Zira kuvvetler ayrılığı prensibinin tatbik edilmesi halinde, halka ait hâkimiyetin muhtelif organlar tarafından istimalinin bu hâkimiyeti parçalayacağına inanılmaktadır.
5. Çift meclis usulünde, bir meclisin diğerinin tecelli ettireceği halkın iradesine engel teşkil etmesi ihtimal dâhilinde olduğundan, zarureten, federe devletleri temsil edecek bir meclisin, kabulü ve fakat gerek Birlik Meclisi`nin ve gerek Milletler Meclisi`nin ayrı ayrı salâhiyetlerle teçhiz edilmeyip, tek bir meclis halinde çalışmasının kabulü.
6. Tam ve mükemmel hürriyete vasıl olmak için, klâsik usullerin bertaraf edilerek, Marksist doktrine göre ihtilâl, işçi diktatörlüğü, zecrî tedbirler gibi hakikî hürriyetle kabili telif olmayan usullerin istimali.
7. Yeni seçimlere gidilmeksizin, Kurucu Meclis`in anayasayı düzenleme ve değiştirmeğe yetkili olması.
8. Buhranları önlemek ve komünizme vasıl olmak üzere, bütün memlekete şamil tek bir iktisadî plânın tatbik edilmesidir.³¹

Aslında burada Sovyet insanını, daha çok genç ve çocukta yaşta olanları Komünist Parti sıralarına ve ideolojisine hazırlayan iki alt kurumdan da bahs etmek gerekmektedir.

Daha çocuk yaşta olanları birleştiren Pioner Teşkilatı mevcuttu. Bu teşkilat Sovyetler Birliği Pioner Teşkilatı (SBPT) adını almakta ve Lenin`in adını taşımaktaydı. 10-15 yaşındaki gençleri birleştiren toplumsal çocuk komünist teşkilatıydı. Teşkilata Sovyetler Birliği Lenin Komünist Gençler Birliği (SBLKGB) rehberlik etmekteydi. SBPT, 19 Mayıs 1922 yılında SBLKGB`nin 2. konferansında kurulmuştur. Teşkilatın amacı daha, küçük yaşlarından itibaren çocukları Sovyetler Birliği vatani sevgisini aşılacak ve onları komünizm ruhunda eğitmektir. Tüm birlik cumhuriyetlerinde bu

---

³¹ Gürkan, a.g.m., s. 197

teşkilatın şubelerine rastlamak mümkündür. Örneğin teşkilatın kuruluşunu takiben 1 yıl sonra, 1923 yılında Azerbaycan`da pioner teşkilatı yaratılmıştır.³²

1917 Ekim Devrim`i, başka bir deyişle Bolşevik İhtilalı ile kurulan SSCB, Soğuk savaş sürecinde Amerika Birleşik Devletleri`nin karşısındaki tek güç konumunda idi. Şöyle ki iki kutuplu dünya düzeninde Amerika Birleşik Devletleri`nin karşısındaki kutbun başında yer alıyordu. Fakat 1990`lara gelindiğinde SSCB içerisinde oldukça ciddi boyutlarda siyasal ve ekonomik sorunlar baş göstermeye başladı. “Gorbaçov, 1990` da bir yanda çok ciddi ekonomik sorunlar, öte yanda Sovyet cumhuriyetlerinde etnik ve ulusçu huzursuzluklarla karşılaşmıştı. O kadar ki 1990` da ülke İkinci Dünya Savaşı`ndan sonraki en kötü yılını yaşıyordu”. 1985 yılında Mihail Gorbaçov<sup>33</sup>`un iktidarı sırasında başlayan ve sorunların çözümüne yönelik olarak planlanan Glasnost (Rusça; açıklık) ve Perestroyka (Rusça, Şeffaflık) politikaları ile başlayıp 6 yıl süren reformların ardından “Sovyetler Birliği, 18 Aralık 1991 tarihinde, Belovezhskaya Pushcha Antlaşması” ile resmen dağılmıştır. Bu sürecin neticesine 15 yeni cumhuriyet, Türkiye`nin yakın çevresinde uluslararası sistemin yeni aktörleri olarak bağımsızlıklarını kazanmıştır.³⁴

25 Aralık 1991, saat 19.00 `da Sovyetler Birliği Cumhurbaşkanı Mikhail Gorbachev Sovyetler Birliği Cumhurbaşkanlığı görevinin resmen son bulduğunu bildirdi. Aynı gün saat 19.38`de Kreml`in üzerindeki Sovyet bayrağı ve amblemi indirildi, yerine Rusya`nın üç renkli bayrağı dikildi. Bununla da Sovyetler Birliği misyonunu bitirerek tarihe karıştı.³⁵

G. SSCB` de Devlet ve Din Münasebetleri

Sosyalizm toplumunda din, nüfusun belli kısmının sosyal-siyasi hayatta aktif yer almasına, Sovyet adamlarında Sovyet ahlakının, ahlakın, ilmî-materyalist bakış açısının oluşmasına engel olan olumsuz ideoloji olarak değerlendiriliyordu. Bu nedenle dine,

³² Seyfeddin Aliyev, “SSCB” maddesi, *Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi*, cilt VIII, s. 493

³³ Mihail Gorbaçov, 2 Mart 1931`de Kuzey Kafkasya`nın Stavropol bölgesinde Privolye köyünde doğdu. Tam adı Mihail Sergeyeviç Gorbaçov`dur. 1991 yılında Sovyetler Birliği`nin dağılmasından önce Sovyet Komünist Partisi`nin başında bulunan son devlet başkanı olmuştur. 1985 yılından 1991 yılına kadar iktidarda kaldığı dönem özellikle Amerika Birleşik Devletleri ile iyi ilişkiler kurmuş, Komünizmin gelmesinden sonra içe kapanan Sovyetler Birliği`nin dış işlerinde sıcak bir tutum izlemesini sağlamıştır.

³⁴ Ömer Göksel İşyar, *Karşılaştırmalı Politikalar: Yöntemler, Modeller, Örnekler ve Karşılaştırmalı Türk Dış Politikası*, Dora Yayın Basım, Bursa 2009, s. 714

³⁵ Heyet,“İstoriya Sovetskogo Obshestva”, Po Stranitsam Novoy Uchebnoy Knigi, *Otechestvennaya İstoriya*, Moskova 1996, sayı 2, s. 139.

yani gerçek vicdan özgürlüğüne karşı sürekli, barışmaz mücadele yapılmış ve ülkede ateizm kitlesel karakter almaya başlamıştı. Vicdan özgürlüğünün çiğnenmesine örnek olarak dini kurumların ve ibadet evlerinin zorla bağlanması, ruhban ve dindarların takip edilmesi, onların birçok vatandaşlık haklarından mahrum edilmesi gibi çok sayıda olaylar örnek gösterilebilir. Tüm bu nedenlerden dolayı o zaman kapitalist devletleri Sovyet devletinin dine münasebetindeki politikasını “şiddet politikası”, temel kanunun vicdan özgürlüğü hakkındaki maddesini ise “anayasa fiksiyası” adlandırdılar.³⁶

Tarihte ateizmin ve özgür fikirliliğin birçok temsilcileri devletin dine, dini kurumlara ve dindarlara münasebeti meselesinin rasyonel çözümünü vermeye çalışmışlardır. İntibah döneminin düşünürü ve ütöpik sosyalizm öncülerinden biri T. Mor, devletle kilise arasındaki karşılıklı ilişkiyi reddederek, kendisinin arzu ettiği gelecek toplumda devletin dinden asılı olmayacağını, bu devlette tam dini toleransın, inanç özgürlüğünün hüküm süreceğini göstermiştir. T. Mor'un ideal devletinde bütün dinler eşittir. K. Marx ise dinin devletten tam ayrılmasını ve sınırsız vicdan özgürlüğünün sağlanmasını devlet-din ilişkilerinde zorunlu şart olarak ileri sürerek “Gota programının eleştirisi” adlı eserinde yazıyor: “Herkes kendi dini gibi cismani ihtiyaçlarını karşılamak için öyle bir imkân verilmelidir ki, polis bu işe kendi burnunu sokmasın “.

Hem K. Marx, hem de F. Engels kapitalist devletiyle kilise arasındaki karşılıklı ilişkiyi kötüleyerek söylüyorlardı ki, kapitalizm toplumunda din hâkim toplumsal-ekonomik ilişkilerin güçlendirilmesinde ve savunulmasında önemli bir araçtır. Yeni tipli devletin, sosyalist devletin ise dine ihtiyacı yoktur. Sosyalist devletin dine yaklaşımı meselesinin pratik çözümü açısından K. Marx ve F. Engels proleter diktatörlüğünün ilk formu olan Paris Kommunası'nın din alanındaki tedbirlerini-kilisenin devletten ve okulun kiliseden ayrılmasını, kilisenin devletin maddi yardımından yoksun edilmesini, kilise mallarının millileştirilmesini, kilise imtiyazlarının iptalini yüksek değerlendiriyorlardı. Fakat onlar dinin idarî yolla kaldırılması fikrine karşı çıkarak bildiriyorlar ki, din meselesine bayağı tutum proleter devletin politikasına aykırıdır. F. Engels yazıyordu: “... takip, istenmeyen inançları kuvvetlendirmekte en iyi araçtır. Bir şey şüphesizdir bizim günümüzde hâlâ Tanrı'ya gösterilebilecek tek hizmet ateizmi zorunlu inanç sembolü ilan etmekten ve genellikle dini yasak etmekten ibarettir “.

---

³⁶Agil Hacıyev,“Geçmiş SSCB'de Devlet ve Din Münasebetleri”,*Dövlət ve Din İlmî Mecmuası*, Kasım, 2006, s.16

Devrimden önce Rusya'da ise ortam farklıydı. Lenin, Rusya'da o dönemde mevcut olan çeşitli dinlerin durumunu iyice öğrenerek böyle bir sonuca gelmişti ki, ülkede bırakın vicdan özgürlüğü, din özgürlüğü de yoktur. Şöyle ki, mutlakiyet pravoslavlığı resmi devlet dini ilan ederek başka dinlerin etkinliğini sınırlayacak şekilde, dini tarikatları takip ediyordu. Lenin, Çarizm'in din alanındaki yasalarını en adaletsiz, en utanç kanunlar adlandırarak talep ediyordu ki her konuda olduğu gibi, itikat çalışmalarında da zora, şiddete yol verilmemelidir. "Hiçbir memurun hiçbir kimseden dinini sormaya hatta ihtiyarı da olmamalıdır. Bu vicdan meselesidir ve buna kimse karışamaz."³⁷

Sosyalist Devleti'nin dine yaklaşımı hakkında Marksizm-Leninizm'in teorik hükümleri Bolşevikler partisinin ilk önemli belgelerinde yansımıştır. Lenin, henüz 1895 yılında hapiste olurken düzenlediği parti programının projesine inanç özgürlüğü, vatandaşlık hâli işlemlerinin sivil memurlar tarafından yürütülmesi, tüm ulusların eşitliği taleplerini dâhil etmişti. Onun 1902 yılının Ocak-Şubat aylarında yazmış olduğu "Rusya sosyal-demokrat işçi partisinin program projesi" nde deniliyordu ki, "RSDFC çar mutlakiyetinin devrilmesi, kilisenin devletten, okulun kiliseden ayrılmasına ve sınırsız bir vicdan özgürlüğünün sağlanmasına sağlayacaktır".

Rusya Sosyal Demokrat Fehle Partisi (RSDFP) 'nin II. kurultayında (1903 yıl) kabul edilmiş program, partinin ve proleter devletinin dine ve dindarlara münasebetinin temel ilkelerini belirledi, sınırsız bir vicdan özgürlüğü, tüm vatandaşların cinsinden, dininden, ırkından ve milliyetine bakılmaksızın tam eşitliği, kilisenin devletten ve okulun kiliseden ayrılması, kilise mallarının müsadere edilmesi hükümlerini sosyal-demokrasinin talepleri sırasında ilan etti.

Lenin, Halk Komiserleri Şurası talimatı ile özel komisyonun çalışıp hazırladığı "Vicdan özgürlüğü, kilise cemiyetleri ve dini topluluklar hakkında" kararname projesinin görüşülmesinde yakından iştirak etmiş, ona prinsipal ilave ve düzeltmeler vermiş, bu devrimci kanun akdinin içeriğini daha da kesinleştirmiştir. Projenin birinci maddesi dini her bir vatandaşın özel işi ilan ediyordu. Vladimir İliç, genel nitelik taşıyan bu maddenin yerine daha açık ve somut cümle kullandı: "Kilise devletten ayrıdır". Bu o demek ki, sosyalist devleti devletle kilise arasında asırlardır mevcut olan birliği tamamen iptal ederek, dini herkesin kendi kişisel işi ilan ediyordu. Bununla da

---

³⁷ Hacıyev, a.g.m., s.166

proleter diktatörlüğü vicdan özgürlüğünün sınırlılığını ortadan kaldırarak, dini devletten ayırıp vatandaşlara din özgürlüğü ile beraber, ateist olmak, hiçbir dine itikat etmemek hakkını da veriyordu. Kararname projesine vatandaşların dini mensubiyeti hakkında her türlü kayıtların tüm resmi belgelerin çıkarılması, Rusya'da mevcut olan kilise toplumlarının ve dini cemiyetlerin tüm mülkiyetinin halkın malı ilan edilmesi gibi notlar da eklendi. "Rusya halklarının hukuk beyannamesi" (2 Kasım 1917) ise tüm ve her türlü milli, dini imtiyazların kaldırıldığını ilân etti.

Halk Maarif Komiserliği'nin 11 Aralık 1917 tarihli kararına göre kilisenin bünyesinde tüm aşağı, orta ve yüksek öğretim kurumları tamamen devletin hesabına geçti. Bu karar genç neslin eğitim-öğretim işinin dinin etkisinden mahrum edilmesi amacı taşıyordu.³⁸

Dinin devletten ayrılması işinde "Vatandaşlık nikâhı, çocuklar ve vatandaşlık hâli tutanakları kitabının yapılması hakkında" 18 Aralık 1917 tarihli kararnamenin büyük önemi olmuştur. Devlet dini nikahı vatandaşların özel işi ilân ederek, sivil nikâhın meşru gücünü tespit etti; vatandaşlık hâli işlemlerinin yapılması dini kurumların elinden alınarak yerel yönetimlere verildi.

Bu yönde atılan önemli adımlardan biri de kurumlara, ruhanîlere ve dini törenlerin yapılmasına devlet sermayesi bırakılmasını ortadan kaldıran talimat oldu. Sovyet devletinin 20 Ocak 1918 tarihli kararı ile kiliselerin ve diğer ibadet evlerinin, dini ayin eşyalarının bakım ve onarımı, ayrıca ruhaniliğin maddi açıdan temin edilmesi dindarların kendi üzerine düştü. Böylece devlet ve dini kurumlar arasındaki ekonomik ilişkilere son konuldu.

Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti (RSFSC) Halk Komiserleri Sovyeti'nin 1917 yılı 11 Aralık tarihinde yapılan toplantısında "Kilisenin devletten ayrılması sürecini güçlendirmek hakkında" konu tartışıldı ve bu konuda kararname tasarısı hazırlamak özel komisyona verildi. Sovyet devletinin ilk kanun aktlarındaki dinin devletten ve okulun dinden ayrılmasını sağlayan hükümler kararname taslağında umumileştirildi. Lenin'in kendi eliyle yazarak imza ettiği "Kiliseyi devletten ve okulu kiliseden ayırmak hakkında" Halk Komiserleri Sovyeti'nin kararnamesi 1918 yılı 23 Ocak tarihinde yayınlandı. Kararname, dini neredeyse devletten tamamen ayırdı. Devlet

---

³⁸ Hacıyev, a.g.m., s.16

dairelerinin ve diğ er genel hukuki sosyal idarelerin faaliyetinin herhangi bir dini ayin ve törenler ile eşliğinde ortadan kaldırıldı, tüm devlet dairelerinin iş süreci dünyevi bir karakter aldı. Vatandaşların dini mensubiyeti ve mensubiyetsizliği hakkında her türlü kayıtlar tüm resmi belgelerden çıkarıldı. Dini yeminler iptal edildi. Vatandaşlık hâli işlemlerinin yapılması sivil organlara geçti. Dini inanca dayanarak herhangi vatandaşlık görevinden sapma, devlet okullarında ve sosyal okullarda ilahiyat derslerini tedris etmek yasaklandı. Tüm dini topluluklar ayrıcalıklardan ve devletin maddi yardımından yoksun bırakıldı.

Kararnamede, okulun kiliseden ayrılması hakkında olan madde büyük önem taşımaktadır. Kararname dini kurumları halk maarifi işinden uzaklaştırmakla, genç neslin talim-terbiyesine dini etkinin önünü tamamen almış oldu. Fakat Lenin kararnamesi kendi başına dini bireysel olarak öğrenmeyi veya öğretmeyi yasak etmiyordu.³⁹

“Kiliseyi devletten ve okulun kiliseden ayrılması hakkında” kararname vicdan özgürlüğü ilan etmekle dindarların ve dindar olmayanların sosyal-hukuki durumunu da belirliyordu: “Her bir vatandaş herhangi dine itikat edebilir veya hiçbir dine itikat etmeyebilir. Herhangi bir dine itikat etmekle veya hiçbir dine itikat etmemekle ilgili olan her türlü hukuktan mahrum etme ortadan kaldırılır“. Ayrıca kararnamede gösteriliyordu ki, dini ayinlerin uygulanması kamu düzenini bozmadıkça ve diğ er vatandaşların haklarına zarar vermediği takdirde sağlanmaktadır.

Lenin kararnamesi, dini kurumların da hukuki ve mülkiyet durumunu muayyenleştirirdi: “tüm dini topluluklar eşit haklara sahip özel kurumlardır, onların mülkiyet ve özel hukuku yoktur.” Sovyet devleti en büyük özel mülkiyeti olan kilisenin mallarını-toprak, sermaye, ibadet evleri, otelleri vb. millileştirerek halkın malı ilan etti. Dini topluluklar ve din adamları bundan sonra sadece dindarların gönüllü yardımı hesabına faaliyet gösterebilecekti.

Toplam on üç maddeden oluşan bu tarihi belge büyük sosyal-politik öneme sahip olup devletle dini kurumlar arasında niteliksel yeni ilişkileri yasallaştırdı. Şunu da belirtmek gerekir ki, “Kiliseyi devletten ve okulu kiliseden ayırmak hakkında” Lenin kararnamesi dini ayinler hakkında Sovyet hukukunun temelini teşkil etmekle uzun süre

---

³⁹ Hacıyev, a.g.m., s.16

kendi önemini saklamış ve bu kararnamenin temel prensipleri Sovyet devletinin tüm anayasalarında (1918; 1924; 1936 ve 1977 yılları) yer bulmuştu.

V. Umumrusya Sovyetler Kongresi'nin kabul ettiği Anayasası'nın (1918) vatandaşlara diğer hak ve özgürlüklerle birlikte, vicdan özgürlüğü ilan eden 13. maddesinde deniliyordu: “Emekseverlere gerçek vicdan özgürlüğünü sağlamak amacıyla kilise devletten ve okul kiliseden ayrılmış, tüm vatandaşlara dini ve din karşıtı tebligat özgürlüğü tespit edilmiştir “. İlgili maddeler diğer müttefik cumhuriyetlerin anayasaları da dâhil Azerbaycan SSC'nin 1921 yılında kabul edilmiş ilk anayasasında da yer almıştır.⁴⁰

Genellikle kararnamenin ruhuna uygun yasal düzenlemeler yöresel özellikler dikkate alınarak diğer Sovyet cumhuriyetleri (Ukrayna, Rusya vb.) tarafından da kabul edildi. Kararname'nin maddeleri tüm Sovyet cumhuriyetlerinde gerçekleştirildi. Azerbaycan Halk Maarif Komiserliği, “Kiliseyi devletten ve okulu kiliseden ayırmak hakkında” Lenin kararnamesinin ruhuna uygun olarak “Vicdan özgürlüğü hakkında” (15 Mayıs 1920) kararname kabul etdi. Kararnamede deniliyordu: “Halk Maarif Komiserliği bünyesinde bulunan devlet okullarında ve özel okullarda dini eğitimin öğretimi ve okul içinde herhangi bir dini ayinin uygulanması yasak ediliyor vedini işleri yöneten bakanlık tamamen ortadan kaldırılır; onun tüm işleri ise Halk Maarif Komiserliği yanında oluşan özel tasfiye şubesine verilir “. ⁴¹

1917 ihtilalinden bu yana, Sovyetler Birliği'nde İslâmiyet, diğer hususlar meyanında, bu dini özel bir mesele derekesine düşürmek isteyen ve bir diktatörlük ideolojisi olan, Marksizm-Leninizm'e karşı mücadele vermekteydi. Sovyetler Birliği'nin İslâmiyet'e karşı takip ettiği politikayı, “Sovyet toplumunda dinin ortadan kaldırılması” şeklinde ifade etmek mümkündür. ⁴²

“Vicdan özgürlüğü hakkında” kararname ve bir takım mevzuat-kanun düzenlemeleri ülkede dini devletten ve okulu dinden ayırarak caminin ve Müslüman ruhaniliğinin konumunu sasıttı.

---

⁴⁰ Hacıyev, a.g.m., s.17

⁴¹ Hacıyev, a.g.m., s.17

⁴² Heyet, *Çöküş Öncesi Sovyetler Birliği'nde İslâmiyet ve Müslümanlar*, Ter: İsmail Orhan Türköz, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1997, s.56-57

Dinin devletten ve okulun dinden ayrılması hakkında kararnamenin uygulanması Sovyet devleti için, özellikle, Müslüman bölgelerde sıkıntı yaratmaktaydı. Bu yüzden de Lenin Sovyet devletinin önlemlerini, özellikle, dine dair politikasını hayata geçirirken Hıristiyan olmayanlarla, öncelikle ise Müslüman`larla dikkatli, temkinle davranmayı tavsiye ediyordu. Bu bakımdan o, N. Nerimanov`un Astrahan Müslüman kommunistlerinin ve sorumlu görevlilerinin, mollaların ve Tatar okulu öğretmenlerinin toplantılarındaki konuşmalarını (Aralık 1918) Müslüman cemaatine dikkatli yanaşmanın örneği olarak değerlendiriyordu. N. Nerimanov bu konuşmalarında dinin devletten ve okulun dinden ayrılması hakkında kararnamenin mahiyetine açıklama yaparak, Müslümanlar arasında ateizm propagandasının somut biçim ve yöntemlerini muayyenleştirirdi. O, komünistlere ve Sovyet çalışanlarına Müslümanların tarihi gelişim özelliklerini dikkate almayı devamlı olarak tavsiye ediyordu. Gösteriyordu ki, İslam dini Doğu emekseverlerinin hayatında öyle derin kök salmıştır ki, Müslümanlar`ın örf ve gelenekleri dikkate alınmazsa, “tedbirsiz hareket edersek, yani cemaatin huyunu dikkate almamız sonucunda biz kendimizi yüz yıl geri atmış olacağız”⁴³.

Buna rağmen dinin devletten ayrılması hakkında kararname uygulanırken bazı yerlerde bir takım sıkıntılar yaşanırdı. Öne çıkan sorunları çözmek için Halk Adli Komiserliği 1918 yılı 24 Ağustos tarihinde “Kiliseyi devletten ve okulu kiliseden ayırmak hakkında” kararnamenin uygulanması kuralları hakkında “talimat” yayınladı. Bu talimat kanun gücüne sahip olup, dini kurumların faaliyetini düzenler, bu kurumlar üzerinde devlet denetimi prensiplerini müeyyideleştirdi.

Talimat, beş bölümden oluşuyordu. “Kiliseler ve dini topluluklar hakkında” isimlendirilen birinci bölümde yer alan ifadeler, kararnamenin tüm kiliselere, dini inanışlara ve özel dini toplumlara ait olduğunu göstermektedir.

Talimatın ikinci bölümünde dini ayinlerin uygulanması için gerekli olan mülkiyetin-binaların ve eşyaların yerli Sovyetler`in kararı ile dindarların kullanımına verilmesi kuralları müayyenleştirilirdi. Gösterilirdi ki, sayısı 20 kişiden az olmamak şartıyla, dindarlar grubu yerel Sovyetler`le sözleşme bazında ayin binalarından ve eşyalarından kullanılabilirler.

---

⁴³ Hacıyev, a.g.m., s.17

Diğer bölümdeyse geçiyordu ki, kiliselerin ve dini toplumların dini ayinlerin uygulanması için zorunlu olmayan emlak- kapital, toprak, fabrika, tesis, otel ve başka gelir kaynakları tamamen ve gecikme olmaksızın devletin emrine verilmelidir.

Talimatın “Dini törenler ve ayinler hakkında” adlanan dördüncü bölümünde kamu binalarında ve diğer sosyal binalarda dini ayin ve törenlerin yapılması yasaktır, dini ayin ve törenlerin sokak ve meydanlarda düzenlenmesine sadece yetkili makamların yazılı izni ile yol verildiği belirtiliyordu.

“Dini eğitimin öğretimi hakkında” olan beşinci bölüm devlet okullarında, sosyal ve özel öğretim kurumlarında dini eğitimin tedrisini yasak ediyordu: dini eğitimin sadece ilahiyat okullarında öğretimi mümkün idi. Bu talimat dine karşı Lenin prensiplerini hayata geçirilmesinde önemli rol oynadı.

Görüldüğü gibi, dini ayinler hakkında Sovyet kanunu somut toplumsal-ekonomik ortamla ilgili gelişmiş şekillenmiştir. Dini ayinler hakkında kanun Umumrusya Merkez Yönetim Komitesi ve RSFSR Halk Komiserleri Şurası 1929 yılı 8 Nisan tarihinde kabul ettikleri “Dini topluluklar hakkında” kararı ile genelleştirilmiştir. “Dini topluluklar hakkında” karar bir takım müttefik cumhuriyetlerin yüksek yasama organları tarafından da verilmiştir.⁴⁴

1975-1977’li yıllarda modern dönemin taleplerini dikkate alarak hem RSFSR Ali Sovyeti’nin Riyaset Heyet’i, hem de diğer müttefik cumhuriyetlerin yüksek sovyetleri bu karara değişiklik ve eklemeler yaptılar. Bu karara göre Azerbaycan SSC Ali Sovyeti Riyaset Heyeti kendisinin 1976 yıl 13 Eylül tarihli kararıyla “Azerbaycan SSC’ de dini topluluklar hakkında” esasnamenin tasdik etti. Bu esasname cumhuriyet topraklarında faaliyet gösteren tüm dini kurumlara teşmil edilmekle vatandaşların vicdan özgürlüğü hakkının sağlanmasına, devletle dini kurumlar arasındaki karşılıklı ilişkilerin düzenlenmesine yöneltilmişti.

“Dini topluluklar hakkında” Sovyet kanunu belirledi ki, dindarların dini toplulukları dini toplumlar veya gruplar şeklinde belirlenir. Dini topluluklar sadece yerel yönetimlerin talebi üzerine SSCB Bakanlar Kurulu’na bağlı dini işler üzere konsey tarafından kaydı yapıldıktan sonra faaliyete başlayabilirlerdi.

---

⁴⁴ Hacıyev, a.g.m., s.17

1965 yılında düzenlenmiş olan bu konsey, Sovyet Devleti'nin dine ve dindarlara dair politikasını gerçekleştiriyor ve dini ayinler hakkında Sovyet kanununun uygulanmasını kontrol ediyordu. Bu Konsey Sovyet devleti ile dini kurumlar arasındaki ilişkileri düzenliyordu. Dini İşler Konseyi'nin tüm müttefik ve muhtar cumhuriyetlerde, ülke ve vilayetlerde şubeleri de bulunmaktaydı. Azerbaycan'da da böyle bir şube faaliyet gösteriyordu.

Dini ayinler hakkında kanunun uygulanmasına sürekli kontrol etmek amacıyla köy, şehir, il sovyetleri icra komiteleri yanında dini ayinler hakkında kanuna uyulmasına kontrol eden sosyal yardım komisyonları da oluşturulmuştu.

Dini ayinler hakkında Sovyet kanunu, kayıtlı dini topluluklara bir takım haklar temin ediyordu. Dini teşkilatlarda birleşen dindarlar SSCB Bakanlar Kurulu'na bağlı Dini İşler Konseyi'nin kararına göre ücretsiz olarak kilise ve camilerden, ibadethanelerden, ayin eşyalarından kullanarak kendi dini ihtiyaçlarını karşılamak için dini ayinleri birlikte yerine getirmek, ibadet ve törenler hakkına sahiptiler.⁴⁵

Biz çalışmamızın bu kısmında Sovyet Rusyası'nda mevcut olan Müslüman halkın dini hayatından, ibadet hayatından da bahis etmek istiyoruz. Tarihten biliniyor ki, Çarlık Rusya'nın çöküşünden sonra, din özellikle de İslam, Rusya'da önemli bir rol oynamaya başladı. Rusya'da tam siyaseti anlamak için, İslam'ın mevcut devlet ve toplum içinde oynadığı rolü anlamak gereklidir.

Çarlık rejimi, kendi egemenliği sırasında ele geçirdiği her yerde halkı ezerek, diline, dinine, kültürüne zarar vermiş ve bölgedeki her şeye el koyarak bölge halklarını uzak diyarlara sürmüştür. Bu bölgede yaşayan halklar (Almanlar, Ukraynalılar, Belaruslar v.s) ve özellikle de Türkler için durum o kadar vahim bir hal almıştı ki birbirleri ile komşu, akraba ve tanıdık olan her bir fert Türkistan'ın farklı yerine dağıtılmış ve bir daha birbirlerini göremeyecek şekilde yerleştirilmişlerdi. Bolşevikler, burada yaşayan halkları, özellikle de Türkleri dilde, dinde ve kültürde özgürlük vaatleri ile kandırarak dağıtma yoluna gitmişlerdi.

1917 Ekim Devrimi'nin hemen ardından 3 Aralık 1917'de imzalanan "Rusya ve Doğu'daki Musluman Emekçilerine Çağrı" bildirisini, Yeni Sovyet Yönetimi'nin Çarlık rejiminin aksine bu bölgede yaşayan Müslümanlar'ın ulusal ve dinsel kimliklerini

---

⁴⁵ Hacıyev, a.g.m., s.17

tanıdıklarına dair bir kanıt niteliği taşımıştır. Bu bildiri ile inançlar, adetler ve ulusal her türlü kurum ve kuruluşlar özgür olarak değerlendirilip, bütün bu olguların güvence altına alınacağı bildirilmiştir. Fakat bu kadar ılımlı bir tavrın esas nedenini devrim neticesinde oluşan kaotik durumdan oldukça güçlü bir devlet olarak çıkmak Sovyet politikasının ana stratejisini oluşturmuştu.⁴⁶

Sovyet hâkimiyeti yıllarında bütün dinler gibi Müslümanlar`ın da asırlar boyu ibadet ettikleri, inandıkları İslâm dini de bütün vasıtalarla tebliğat ve teşvikatı işletilmez hale getirilmiştir. Bununla da kalmayıp dini gözden düşürmeğe, insanların hayatından ve vicdanlarından çıkarmaya çalışmışlardır. Komünist Partisi ve Sovyet devleti ilk günden itibaren dini dünya görüşüne kin beslemiştir. Sosyalizm`de, dinin yaşanması demek, sistemin hastalığı demektir. Yani, sosyalist sistemde dinin varolması sistemin işlememesine (hastalığına) işarettir.⁴⁷

Sovyet rejimi, İslam dinini sadece dinsel değerleri ön planda tutan bir din olmaktan ziyade, siyaset ve adalet olgularını da kapsayan bir olgu içinde değerlendirerek, din üzerinde kurgulanan politikaları iki aşamada uygulama alanına girdirmişti. Bu politika dahilinde uygulanan ilk aşama, katı bir biçimde dinsizliği hedef alırken, ikinci aşama ise Müslüman azınlıkların benliklerini ifade eden “ulusal iradenin” ve “ulusal bilincin” yok edilmesi olarak belirlenmişti.

Aslında Sovyet Rusya`nın resmî devlet politikası, İslam`ı Müslümanların hayatından tamamen çıkarmak, Sovyet cemiyetinden kovmak ve Müslümanlar`dan dinsiz insanlar yaratmak olacaktı.<sup>48</sup> Fakat bu durum başarıya ulaşmamıştır. Çünkü Rus Ortodoks kilisesinin aksine, İslamiyet hiçbir zaman kilise biçiminde kurumsallaşmamıştır. Nitekim cami Müslümanlar için hiçbir zaman dinsel bir kurum olma özelliği de taşımamıştır. Böylece Ekim Devrim`inden beri uygulanan dinsizlik politikasının çok fazla başarı kazanmadığı da görülmüştür. Dolayısıyla İslamiyet ve İslamiyet`in tesiri ile mücadele etmek oldukça zor ve derin bir görevdir. Mesela Rusya`da her 10.000 ile 12.000 Hıristiyan kişiye bir kilise düşerken her 100 ila 700

---

⁴⁶ Braker, Hans; *İslamiyet Sorununun Sovyetlerin İç ve Dış Politikasındaki Yeri*, Çev: Prof. Dr. Yuluğ Tekin Kurat, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Asya – Afrika Araştırmaları Grubu Yayın No:7, 1984 Ankara, s. 5.

⁴⁷ Musa Guluzade, Sovyet Modeli İslâm Karşıtlığı, www.dergi.altinoluk.com, 1998 - Mayıs, Sayı: 147, S.47 (Ziyaret Tarihi: 19.02.2014)

⁴⁸ Baymirza Hayit, *Sovyetlerde Türklüğün ve İslam`ın Bazı Meseleleri*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2000, s. 73.

Müslüman`a bir cami düşmektedir. Her cami aynı zamanda molla, yardımcısı ve müezzinden oluşmaktadır. Yine Müslüman din adamlarının gücü, onların Müslüman nüfusu içindeki toplumsal ve siyasal konumu ile ilgilidir. Çünkü molla demek, hem dinsel önder (dinsel ibadetle görevli), hem öğretmen (her mollanın camiye bağlı bir din okulu vardır: mektep veya medrese), hem yönetici (mülklerin düzenlenmesi, medeni durumun sicilinin tutulması), hem yargıç (evlilik, boşanma ve miras işlerinde yetkili) ve hem de zaman zaman hakim demektir. Bununla beraber Müslüman din adamları göreve seçilerek gelirler ki bu durum onları Rus ruhbanına kıyasla daha sağlam ve özel bir konuma koymaktadır. Böyle bir yapılanma içinde kendilerini tam manasıyla “ halkın hizmetkârları” olarak görüp halkın isteğine büyük bir itinayla yaklaşmaktadırlar. Daha demokratik ve halka daha yakındırlar. Bu sebeple köy rahibinin Rus mujiği üzerindeki etkisinden daha fazla etkiye sahiptirler.

Sovyet hükümeti, İslam üzerinde uyguladıkları politikaların, başarıya ulaşamadıklarını fark ettikleri gibi, yine fark ettikleri bir başka nokta ise Sovyet Rus rejimi insanların kendi inanç ve kültürlerine daha fazla sahip çıkıp kendi örf ve geleneklerine sarsılmaz bir biçimde bağlanmalarını sağlamıştı. Nitekim, Sovyet yetkilileri uzun bir zamandan sonra aslında uygulanan gelenek ve göreneklerin temel dinsel öğelere uyum sağlamasından ziyade, bu öğeler ile dinsel niteliklerin aynı olduğunu fark etmeleri olmuştu. Bu süreç içinde, Sovyetler Birliği`nde yapılan incelemeler ışığında; Müslüman erkek çocuklarının hala sünnet edilmesi, Şeker bayramı kutlamalarının yapılması, resmi nikâhın yanı sıra dini nikâhın kısılması ve yine toplumun büyük bir kesiminin müslüman mezarlarını tercih edip İslamî bir biçimde cenaze törenleri uygulaması İslam dininin aslında gözden düşmediğinin kanıtı olmuştu.⁴⁹ Bu süreçte İslam, Sovyet döneminde var olmaya devam ederken İslamî ibadetler ve dinî törenler resmî olarak kabul gören dinî kuruluşların dışında da devam ettirilmişti.

Sovyetler Birliği`nin İslam`ı yok etme politikalarından bir diğerini ise 1928 yılında başlayan süreç oluşturmuştu. Sovyet rejimi bu doğrultuda, hem İslam inanç esaslarını yok etme, hem de bu esasların uygulanmamasına yönelik olarak yoğun bir süreç başlatmıştı. Bu surec, dahilinde on binlerce cami yıktırılırken, bir çok din adamı da öldürülmüştü. Bununla ilgili olarak 1917`den önce tahminen yirmi altı bin cami

---

⁴⁹ Hans Braker, a.g.e., s.8

mevcutken 1942 yılında bu rakam Sovyet istatistiklerine göre 1312`ye inmişti. Bu sayı 1980`lerde ise 400 civarına kadar azalmıştır. Bu yok etme faaliyetlerini Türkmenistan ve Kuzey Kafkasya`da ki Çeçen - İngush Cumhuriyeti olmak üzere iki temel bölgede gerçekleştirmiştir. Camilerin toplu şekilde ortadan kaldırılması sonucunda Sovyet Rusyası`nda meskunlaşan Müslüman halk toplu ibadetlerini camilerin dışında, gizli saklı yerlerde, menzillerde yapmaya mecbur kalmıştır.

Fakat tüm olanlara rağmen Sovyet Rusyası`nda yukarıda belirttiğimiz gibi halkın İslam dinine olan rağbeti artmakta devam etmiştir. “1926 – 2006 döneminde Ortodoks Hıristiyanlar ile Müslümanlar`ın Rusya Nüfusu İçindeki Oransal Değişimi” başlıklı bir istatistik bilgiye göre Rusya`da İslam dinini yok etme politikaları aksi yönünde işlemiş ve Müslümanlar`ın sayısı her geçen gün artmıştır. Yine Rus istatistiklerine göre, Rusya`da en fazla nüfus artışı gösteren dini azınlığı Müslümanlar oluşturmaktadır. Bu bilgiler Sovyet Rusyası`nda mevcut olan antiislam politikalarının aksine işlediğini isbatlamaktadır.⁵⁰

II. AZERBAJCAN SOVYET SOSYALİST CUMHURİYETİ

A. Azerbaycan`ın Coğrafi Konumu ve Kısa Tarihi

Anadolu ve Kafkasya dağ sistemleri arasında geniş alanı meydana getiren Azerbaycan dağlık bir bölgedir. Azerbaycan`ın yüzölçümü 192.752 km<sup>2</sup> olup<sup>51</sup> arazisi 86.600 km<sup>2</sup>dir. Beş ülke ile sınırları vardır: Azerbaycan Cumhuriyeti güneyden İran, batıdan Ermenistan, kuzeyden Rusya Devleti`nin sınırları dâhilinde olan Dağıstan, kuzey batıda Gürcistan, güney batıda Türkiye ve doğuda Hazar Denizi ile sınırdadır. Sınırlarının uzunluğu 2.849 km²dir.⁵²

Azerbaycan kelimesi, Gaugamela yenilgisinden (m.ö. 331) sonra Büyük İskender`in hizmetine giren İranlı satrap Atropates`in adından gelmektedir. Atropates, İskender`in ölümünden sonra, önceleri onun adına yönettiği Küçük Medya bölgesinde (Güney Azerbaycan ile İran Kürdistan`ın batı kısımları) müstakil bir krallık kurmuş ve

⁵⁰ Fatma Tombak, “20. Yüzyıl Sovyet Rusya`sında Din, İslamiyet ve Nüfus Üzerine Bir Değerlendirme”, *History Studies Degisi*, Say 3, Ondokuz Mayıs Üniversitesi 2011, s. 359-370

⁵¹ Ziya Musa Buniyatov, “Azerbaycan” maddesi, *TDV İslam Ansikolpedisi*, İstanbul 1991, c. IV, s.317

⁵² İgrar Aliyev, *Azerbaycan Tarihi*, Bakü, 1993, s. 3-6.

bu devlete “Atropates`in ülkesi” anlamında Grekçe Atropatene adı verilmiştir. Daha sonralar bu devlet Atrapatakan, Orta Farsça`da Aturpatakan, Süryanice`de Azarbaygan şeklinde teleffüz edilen kelime Arapça`da g/c değişikliğiyle Azerbaycan`a dönüşmüştür. Halk etimolojisine göre, ismin Pehlevicede azer “ateş” ve Baykan “muhafız” kelimelerinden teşkil edilmiş olduğu bilinmektedir.

Azerbaycan`da kurulduğu bilinen ilk devlet Manna Krallığı`dır. Manna Krallığı`ndan sonra Azerbaycan`da kurulmuş olan ikinci müstakil devlet Atropatene Krallığı olmuştur. Azerbaycan Hz. Ömer zamanında fethedilmiştir. (22/642) Emeviler devrinde Azerbaycan Kafkaslar`dakə fetih herekatı için bir üs olarak kullanılmıştır. Abbasi Devleti`nin zayıflaması sonucu Azerbaycan`da sırasıyla Şirvanşahlar (799-1656), Sacoğulları (879-930), Revvadiler (X. yüzyılın başları- 1071), Sellariler (916-1090), Şeddadiler (951-1075) ve Ahmedililer (1108-1227) gibi mahalli hanedanlar kuruldu. 1054 yılında Azerbaycan, Büyük Selçuklu imperatorluğuna katıldı. Büyük Selçuklular`dan sonra Azerbaycan Irak Selçuklular`ının (1118-1194) ve İldenizliler hanedanının (1137-1225) idaresine girdi.

Azerbaycan XII-XIV. yüzyıllar arasında sırasıyla Moğollar, Harizmşahlar ve Timurlular`ın hâkimiyetine girdi. Timur`un ölümü üzerine Azerbaycan Moğol istilasından kurtulduktan sonra sırasıyla Karakoyunlular (1380-1468) ve Akkoyunlular`ın (1340-1514) idaresi altına girdi. XVI. yüzyılın başlarında Akkoyunlu Devleti`nin yıkılmasıyla bu defa Azerbaycan tamamıyla Sefeviler`in eline geçti. Nadir Şah`ın öldürülmesi üzerine (1747) Azerbaycan`da Sefevi hâkimiyeti son buldu. Bundan sonra Azerbaycan elli yıla yakın bir süre bağımsız fakat şiddetli politik çekişme ve iç savaşlara sahne oldu. Bunun sonucu olarak Kuzey Azerbaycan`da Karabag, Şeki, Gence, Bakü, Derbend, Kuba, Nahçıvan, Talış ve Revan; güneyde ise Tebriz, Urmiye, Erdebil, Hoy, Maku ve Merağa hanlıkları gibi yarı bağımsız feodal devletler kuruldu. Kuba Hanı Feth Ali Han bu dönemde Azerbaycan`da birliği yeniden gerçekleştirdi.

Bundan sonra Azerbaycan`a Rus akımları başladı. Ruslar 1805`te Gence Hanlığı ile yaptıkları savaştan sonra bölgeyi ele geçirdiler. 1803-1813 Rus-İran savaşlarının sonunda imzalanan Gülistan (1813) ve Türkmençay Antlaşmaları sonucu Azerbaycan ikiye ayrıldı.⁵³ Kuzey bölümü Rusya`ya bağlandı, güney kısmı ise İran sınırları

---

⁵³ Ziya Musa Buniyatov, “Azerbaycan” maddesi, *TDV İslam Ansikolpedisi*, c. IV, s.318-321

dâhilinde kaldı. Kuzey bölümü üzerinde 1918-1920 yılları arasında Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti kuruldu.

1920 yılı 28 Nisan tarihinde Bakü'de bulunan Türk ordusunun geri çekilmek mecburiyetinde kalması üzerine ⁵⁴, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin devrilmesiyle Azerbaycan'da Sovyetler Birliği'nin hâkimiyeti kurulmuş oldu. ⁵⁵ Sovyet Rusya'sı liderleri Neriman Nerimanov'un tek Azerbaycan'da değil, tüm Doğu halkları arasında büyük nüfuzunu dikkate alarak, onu hükümetin başkanı seçmişti. N. Nerimanov'u bu göreve seçerken Sovyet yöneticileri Mikoyan'ın dediği gibi öyle düşünüyorlardı ki, "Onu İnkılâp Komitesi Başkanı seçmekle öyle ablukaya alırsınız ki, o çok da kendi nüfuzunu kullana bilmesin ..." ⁵⁶

Bu Azerbaycan Sovyet hükümetinin ilk kabinesi olmuştur. Ama bu kabinenin içeriği daha sonralar bir kaç defa değişmiş, 1920 yılı Ağustos ayında "Küçük Halk Komisarları" isimli kurum yaratılmıştır. Bu kurumun esas vazifesi Azerbaycan İnkılâb Komitesi'nin yetkisine ait olan meseleleri detaylı şekilde tartışmak ve hazır hale getirmek idi.

1920 yılı 28 Nisan tarihinde Gence şehrinde hâkimiyet İnkılâb Komitesi'nin eline geçti. Gence İnkılâb Komitesi'ne başkan olarak İ. M. Aliyev atandı. Nisan ayı içerisinde Azerbaycan'ın Kuba, Lenkeran, Şamahı gibi diğer şehirlerinde de hâkimiyet İnkılâb Komitesi'nin elinde cemleşti.

İlk zamanlar Azerbaycan'da Genel Meclis'i Azerbaycan İnkılâb Kurumu'nu yürütüyordu. 1920 yılı 5 Mayıs tarihinde V. İ. Lenin, Azerbaycan Sovyet hükümetine SSCB tarafından tebrik mesajı gönderdi. Mesajda şu satırlar geçiyordu:

"Halk Komiserleri Sovyeti Kurum'u müstakil Azerbaycan Cümhuriyeti halkının bağımsız olmasını kutlayır ve kesin olarak eminlikle bildiriyor ki, müstakil Azerbaycan Cümhuriyet'i kendi Sovyet devletinin yönetimi altında Rusya Sovyet Cümhuriyet'i ile beraber kendi özgürlük ve bağımsızlığını Doğun'unun mezlum halklarının acımasız düşmanı olan empyalizmden muhafaza edecektir.

Yaşasın müstakil Azerbaycan Sovyet Cümhuriyeti!

Yaşasın Azerbaycan fehle ve köylüleri!

---

⁵⁴ Taha Akyol, *Azerbaycan Sovyetler ve Ötesi*, Burak Yayınevi, 2. Baskı, İstanbul 1994, s.28

⁵⁵ "İzvestiya", BPK Azerbaydjansikiy SSC Gazetesi, 29 Nisan 1920 yılı, say.1, s.5

⁵⁶ Cebi Behramov, "Azerbaycan 1918-1990 yıllarında" maddesi, *Azerbaycan Milli Ansiklopedisi*, Azerbaycan Milli Ansiklopedisi Millî Merkezi, Bakü 2007, s.297

Yaşasın Azerbaycan ve Rusya fehle ve köylülerinin ittifakı!”⁵⁷

Azerbaycan`da Lenin`in mesajı Azerbaycan SSC`in Rusya devleti tarafından tanımını gösteren belge olarak bilindi ve bundan dolayı “9 Mayıs” tatil günü ilân edildi. Ama Azerbaycan halkı meselenin aslından habersiz idi.⁵⁸

Sovyet Rusya`nın 11. ordusunun gücü ile kurulmuş Azerbaycan hükümetinin bağımsızlığının tanınması formal nitelik taşıyordu. 1920 yılı 9 Kasım AK (b) P MK, AK (b) P Bakü komitesi, RK (b) P MK Kafkasya bürosu, Azerbaycan İnkılâp Komitesi (AIK), Bakü İcra Komitesi, Halk komiserleri, İlçe icra komiteleri ve reyaset kadroları üyelerinin ortak toplantısında İ. V. Stalin Sovyet Azerbaycan`ın bağımsızlığı konusunda demişti: “*Ben Azerbaycan`ın bağımsızlığına taraftar değilim. Komünistlerin bir bölümünün diğerinden bağımsızlığı olamaz.*“ “*... Biz demeliyiz ki, Azerbaycan bağımsız bir ülkedir, hoş niyetlerle Rusya ile ittifaka girmiştir. Bu ittifak olmadan Rusya zayıflar, Azerbaycan Antanta`nın hâkimiyeti altına düşer. Bu zahiri bağımsızlık bizim stratejik siyasetimizin meselesidir.*“ Bağımsızlığı tanınmış Azerbaycan`ın tam olarak Rusya temsilcileri tarafından yönetilmesi Lenin`in yanı sıra Rusya Komünist Bolşevik Partisi Merkezi Komitesi`nin (RK (b) P MK) tutumu idi. Bunu RK (b) P MK`nin siyasi bürosunun 1920 yıl 27 Kasım tarihli toplantısının V. İ. Lenin projesi temelinde kabul ettiği karar da teyit ediyordu. Kararda Orconikidze`ye Bakü`de kalıp, Azerbaycan İnkılâp Komitesi`ne (AIK) genel siyasi yönetimi kendi üzerine alması söylenilirdi.

Bu stratejik politikaya esasen AK (b) P MK`nin ve AK (b) P Bakü Komitesi`nin sadece sekreterleri ve parti aparatının sorumlu çalışanları bile sivil Azerbaycanlılar`dan tayin ediliyorlardı. AK (b) P`nin konumu ve faaliyet istikameti konusunda partinin 1920 yılı 16-23 Ekim tarihlerinde Bakü`de düzenlenen 2. kurultayının kabul ettiği kararında denilirdi: “*Azerbaycan Komünist Partisi RKP`nin ayrılmaz kısmıdır. Onda sadece ismine göre farklı AKP kurumsal açıdan RKP ile yoğun birleşmiştir ve onun programını, taktiğini ve rehber organlarının tüm kararlarını tamamen kabul edip hayata geçiriyor. Buna göre RKP görevlerini tamamı, AKP`nin en önemli sonraki vazifeleridir.*“<sup>59</sup> Sovyet Rusya`nın asl amacı ise aslında Azerbaycan devletini müstakil gibi göstererek aslında kendi esâretinde tutmağydı.

1920 yılı Mayıs ayının ortalarında Nahçıvan hariç tüm Azerbaycan arazileri Rusya devletinin yönetiminde idi. Sovyet devletinin ceza kurumları on birinci kızıl

⁵⁷ Lenin, *Eserlerinin tüm külliyatı*, c. XXXXI, s.128.

⁵⁸ Yalçın Toker, *Büyük Uyanış*, Toker Yayınları, İstanbul 1992, s. 48

⁵⁹ Cebi Behramov, “Azerbaycan 1918-1990 yıllarında” maddesi, *Azerbaycan Milli Ansiklopedisi*, s.298

ordu'nun özel şubesi ilk günlerden itibaren Müsavat Partisi'nin ve diğer siyasi cereyanların üyelerine karşı takiplere başlamıştı. Toplu şekilde hapisler hayata geçirilirdi. Hapse alınanların bir kısmı Nargin adasında idam idiliyor, bir kısmı da Rusya devletinin muhtelif özel hapishanelerine sürülüyordu. Bunlar içerisinde Azerbaycan'ın ünlü ordu generalleri, hükümet üyeleri de mevcuttu.

İlk müstakil Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kurucusu Muhammed Emin Resulzade ise hoş bir tesadüf sonucu bu katliamdan kurtula bilmiştir. Rusya devletinin cumhurbaşkanlarından biri olan Stalin Bakü'de olurken, M.E. Resulzade⁶⁰ nin hapis olunması haberini duyduğunda, Resulzade'ni kendisinin geçmiş inkılâpçı dostu olduğunu söyleyerek serbest bıraktırmış ve onu kendisiyle çalışması için Moskova'ya davet etmiştir.⁶¹

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin varlığına son verilmesi, ayrıca 11. Kırmızı Ordu birliklerinin yerlerde işgalci ve zorbalık hareketleri, kendilerini sömürgeciler gibi göstermeleri, esasen de Azerbaycan halkının azılı düşmanı Pankratov'un reisi olduğu 11. ordu siyasi idaresinin özel şubesinin yürüttüğü takip ve baskılar nüfusun Sovyet hâkimiyetine karşı silahlı isyanlarını engelledi. 1920 yılının Mayıs-Haziran aylarında Gence'de, Terter'de, Ağdam'da, Şuşa'da ve Zakatala'da gerçekleşen silahlı isyanlar 11. ordu tarafından acımasız bir şekilde yatırıldı.⁶²

Bu yıllarda Sovyet hükümeti tüm ulusal ayrıcalıkların iptal olduğunu, Azerbaycan'da ikamet eden tüm milletlerin hukuki beraberliğini ilan etdi. Azerbaycan'da Sovyet devletinin kurulmasının ardından Gürcistan'da da Sovyet devleti kuruldu ve bu hâdise Azerbaycan ve Gürcistan'ın eski tarihi olan ilişkilerinde yeni sayfalar açtı. Ama Azerbaycan'ın komşu devletlerinden olan İran'la ilişkileri pekiyi değildi. Çünkü İran devleti defalarla Azerbaycan hükümeti tarafından nota almasına bakmayarak ülke sınırlarını bozarak Azerbaycan arazilerinde cinayet olayları ve propagandalar yaparak, ahalini korku içerisinde saklıyordu. Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti'nin Türkiye devletiyle ilişkileri ise Mustafa Kemal Atatürk'ün cumhurbaşkanlığı yaptığı devirlerde iyiydi. Türkiye devleti kardeş Azerbaycan'ı müstakil bir devlet gibi, bağımsız yaşamasını çok istiyordu. Ama hadiselerin dönümünden öyle gözüküyordu ki, Moskova hiç bir zaman Azerbaycan'ın bağımsız bir

---

⁶⁰ M. E. Resulzade, sonralar Moskovadan Türkiye'ye gitmiş ve Türkiye'de onun teşebbüsü ile "Ulusal mühaciret merkez"i yaratılmıştır. ("Azerbaycan Tarihi", Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, VI, 15)

⁶¹ Toker, a.g.e., s. 48-49

⁶² Cebi Behramov, "Azerbaycan 1918-1990 yıllarında" maddesi, *Azerbaycan Milli Ansiklopedisi*, s.299

devlet olmasına izin veremezdi. Çünkü bu Rusya'nın iktisadi ve siyasi fikirlerine ters düşüyordu.

Azerbaycan SSC, 1922 yılından 1936 yılına kadar Zakafkaziya (Maverai Kavkaz) Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Federasyonu içinde yer almış, 5 Aralık 1936 tarihinden sonra da Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'ne doğrudan katılmıştır.⁶³

Bu yıllarda AİK (Azerbaycan İnkılâp Komitesi), Sovyet Rusya'sı örneği temelinde Azerbaycan'ın ekonomik özelliklerini dikkate almadan sosyalist ekonomisine geçmeyi sağlayan kanunlar kabul etti. Tüm millileştirilmiş sanayi tesislerinin yönetimi ülkede yüksek ziraat kurumu olan Halk Taserüfat Şurası'na (HTŞ) havale edildi.

Bağımsızlığı ilan edilmiş Azerbaycan SSC'nin değil siyasi faaliyeti, aynı zamanda ekonomisi ve özellikle halk ekonomisinin temel alanı olan petrol sanayisi Rusya'nın burada bulunan temsilcileri tarafından yönetiliyordu. Azerbaycan'ın işgalinde Bakü petrolü faktörünün hayati önemi Sovyet hâkimiyetinin kurulmasının ilk gününden kendini açığa vermişti. V. I. Lenin Azerbaycan'da Sovyet hâkimiyeti kurulmasının sabahı, yani 29 Nisan'da beyan etmiştir: *“Dün Bakü'den aldığımız haber gösteriyor ki, Sovyet Rusyası'nın durumu iyileşmektedir... Şimdi bizim öyle bir ekonomik gücümüz var ki, bu bizim tüm senayemizi canlandırabilir.”*⁶⁴ Bu haber, Sovyet Rusyası'nın Azerbaycan'da hayata geçirmek istediği devlet siyasetinin amacını doğrudan ortaya koymaktaydı.

Sovyet devleti Azerbaycan'da hâkimiyetini kurar kurmaz birçok yeni kararlar kabul etti. İnkılab Komitesi'nin toprak hakkında 1920 yılı 5 Mayıs tarihli kararına esasen tüm özel, vakıf toprakları devlet tarafından müsadere edildi ve ücretsiz olarak köylülerin kullanımına sunuldu. Başka bir kararla Azerbaycan sınırları dâhilinde olan tüm ormanlar, dağlar, yeraltı ve yerüstü maden ocakları millileştirilerek, devlet mülkiyetine ait edildi.

1920 yılı 12 Mayıs tarihi karara esasen tüm sivil rütbelere (köylü, bey, han, prens, asil ve s.) kaldırıldı. Halk Maarif Komiserliği'nin 15 Mayıs tarihli kararına esasen vicdan özgürlüğü ilan olundu, her türlü dini törenlerin yapılması yasaklandı. Din devletten ve okuldan ayrıldı.

1920 yılı 6 Mayıs tarihinde Bakü'de Azerbaycan SSC'in ilk kurultayı yapıldı. Kurultay'da ASSC'in ilk anayasası kabul edildi.⁶⁵ Anayasaya uygun olarak AİK iptal

---

⁶³ Toker, a.g.e., s. 49

⁶⁴ Cebi Behramov, “Azerbaycan 1918-1990 yıllarında” maddesi, *Azerbaycan Milli Ansiklopedisi*, s.300

⁶⁵ Heyet, *Azerbaycan Tarihi*, Çaşıoğlu Yayınları, Bakü 2009, s. 62

edildi. Kurultay Azerbaycan`da SSCB Merkezi Yönetim Komitesi (MYK) seçti. Azerbaycan MYK`nin birinci toplantısında Azerbaycan SSC Halk Komiserleri Şurası içeriği onaylandı ve N. Nerimanov onun başkanı seçildi. ⁶⁶ Yeni anayasaya göre kişiliğinden asılı olmayarak bütün emeksever halka söz, medya ve vicdan özgürlüğü veriliyordu.⁶⁷

N. Nerimanov`un Sovyet Rusya`sının Azerbaycan`da bulunan yetkili temsilcilerinin yerel yönetime, ulusal hukuk ve menfaatlerine aykırı, şovenist münasebetleri konusunda defalarca Merkeze itirazını bildirmesi onun cumhuriyet yönetiminden uzaklaştırılması ile sonuçlandı. Bu, N. Nerimanov`un 1922 yılının Mart ayında oluşan Zakafkaziya Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri (ZSSC) Federatif Birliği`ndeki İttifak Kurulu başkanlarından biri, 1922 yılının Aralık ayında oluşan SSCB MYK başkanlarından biri görevine seçilmesi ile gerçekleştirildi. ⁶⁸

Azerbaycan SSC`nin 1922 yılı 30 Aralık tarihinde Birinci Umum ittifak Sovyetler kurultayında oluşan SSCB devetine Zakavkasya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti (ZSFSC) bünyesinde dâhil olması onun önceleri iç ve dış politikasında kısıtlanan haklarının tamamen merkezin emrine geçmesi anlamına geliyordu.

Görünüşte müttefik cumhuriyetlerin devlet sembolleri olan bayrak, arma, marş saklansa da, 1924 yılı 31 Ocak tarihinde SSCB`nin ikinci Sovyetler kurultayında kabul edilen SSCB Anayasası`nda her bir müttefik ülkenin kendi devlet iktidarını bağımsız hayata geçirmek ve SSCB`den ayrılmak hakkına sahip oldukları ayrıca maddede not edilse de, aslında merkezleşmenin gittikçe güçlenmesi tüm bunların mahiyetini hiçe indirdi.

1936 yılı 5 Aralık tarihinde Umum ittifak Fevkalade 8. Sovyetler Kurultayı`nda SSCB`nin yeni anayasası kabul edildi. Yeni anayasaya göre, Zakafkaziya Federasyonu iptal edildi. Azerbaycan SSC, Gürcistan SSC ve Ermenistan SSC müttefik cumhuriyet olarak SSCB`nin bünyesine katıldılar. 1937 14 Mart tarihinde 9. Fövkalade Azerbaycan Sovyetler Kurultayı`nda SSCB`nin yeni anayasası bünyesinde Azerbaycan SSCB`nin daha bir yeni anayasası onaylandı.

---

⁶⁶ Cebi Behramov, "Azerbaycan 1918-1990 yıllarında" maddesi, *Azerbaycan Milli Ansiklopedisi*, s.300

⁶⁷ Vügar İsrailov, *Azerbaycan Tarihi*, MBM Yayınları, Bakü 2012, s. 154

⁶⁸ Cebi Behramov, "Azerbaycan 1918-1990 yıllarında" maddesi, *Azerbaycan Milli Ansiklopedisi*, s.300

Azerbaycan SSC'nin bünyesinde bulunan Nahçıvan Muhtar Cumhuriyeti (NMC)'in yeni anayasası ise 1937 yılı 18 Eylül tarihinde 10. Ümumnahçıvan Fevkalade Sovyetler Kurultayı'nda kabul edildi.

Azerbaycan, SSCB ve aynı zamanda ZSFSC bünyesinde kendi anayasa haklarını kaybetmekle birlikte, millî çıkarları aleyhine zorunlu tedbirlerin uygulanmasına da maruz kalmıştır. Buna Azerbaycan'ın inzibati arazi bölgesünde meydana gelen değişiklikler örnektir. Sovyet hâkimiyeti yıllarında Cumhuriyet'in arazi bölgesünde yapılan değişiklikler aslında ekonomik ve kültürel gelişimi sağlamaktan daha çok siyasi önem taşıyordu. Temel amaç Azerbaycan'ın bağımsız devlet olarak gelişmesine imkân vermemek idi.⁶⁹

Tesadüfî değildi ki, ülkede milli geleneklerin korunmasına, dini ayinlere serbest riayet edilmesine, kargüzarlığın geniş çapta Azerbaycan dilinde yürütülmesine, Azerbaycan dilinin, edebiyatının, tarihi öğretiminin genişletilmesine Pantürkizm'e, Panislamizm'e karşı mücadele adı ile sınırlamalar konulduğu halde, Dağlık Karabağ Muhtar Vilayeti (DKMV)'de büro, mahkeme işleri ancak ermeni dilinde yapılır, ermeni dili, edebiyatı ve tarihinin öğretimine Ermenistan Cumhuriyeti'nin çok yönlü yardımı ile imkân yaratılıyordu.

Azerbaycan Sovyet hâkimiyetinin ekonomik politikası karmaşık ve çelişkili olmuştur. Sovyet Rusya'sı Bakü petrol sanayisini değil kontrol altında tutmak, hatta onu kendi inhisarına almaktan bile çekinmiyordu. Sovyet Rusya'sı kendi çıkarları adına Azerbaycan petrol sanayisinin restore edilmesine ve geliştirilmesine özel ilgi gösteriyordu.

Aşırı merkezleştirme, yerlerde düzenlenen baskı, direktif amirlik, devlet makamları ve parti kurumlarında, özellikle parti yönetiminde Stalin'in "üslubu" öncelik teşkil ediyordu.⁷⁰

Sosyalizm kuruculuğu sürecinde Azerbaycan nüfusunda ve milli içeriğinde, sosyal yapısında köklü değişiklikler olmuştur. Yirmili yılların başlarında Sovyet yönetiminin ilân ettiği vicdan ve din özgürlüğü aslında halkı kendi manevi köklerinden, örf ve geleneklerinden ayırmak çabası idi. Bu dönem hem de İslam dininin takip edilmesi ile dikkati çekmektedir. Azerbaycan halkı kendi tarihine, maneviyatına bağlılığı sayesinde bu yılların ağır imtihanından çıkabilmiştir.

---

⁶⁹ Cebi Behramov, "Azerbaycan 1918-1990 yıllarında" maddesi, *Azerbaycan Milli Ansiklopedisi*, s.301

⁷⁰ Cebi Behramov, "Azerbaycan 1918-1990 yıllarında" maddesi, *Azerbaycan Milli Ansiklopedisi*, s.303

Parti makamları ve Sovyet hükümeti ilk günlerden yaratıcı kuruluşların, edebiyat temsilcilerinin faaliyetlerini ciddi gözaltına almıştı. 1920-40`lı yıllar Azerbaycan`da kültürel yaşamın tüm alanlarında parti ve devlet kontrolünün, sosyalist düşüncelerinin etkisinin artması ve güçlendirilmesi dönemi olmuştur.

Azerbaycan Sovyet hâkimiyeti kurulduktan sonra, eskiden Azerbaycan Halk Cephesi`nin sahip olduğu 114 bin km<sup>2</sup> toprak değil korunarak saklandı, aksine Azerbaycan`ın milli çıkarları zıddına Cumhuriyet`in arazisi seri olarak, Ermenistan devletinin yararına yitirildi. Azerbaycan SSC Halk Toprak Komiserliği`nin 25 Ekim 1922 tarihli tutanağına göre geçmiş Zengezur kazasından 405000 desyatin⁷¹, Kazak kazasından 379984 desyatin arazi Ermenistan SSC `ye verildi. Azerbaycan SSC topraklarında gerçekleşen değişiklikler 1934-35 yıllarına kadarki istatistiksel verilerde yansıyor olsa da daha sonraları cumhuriyet topraklarının komşu cumhuriyetlere, öncelikle Ermenistan`a “bahşiş” olarak verilmesi çoğu resmi belgelerde aksetmemiş, hatta sonraları sahteleştirilmiştir.

Bu yıllarda Azerbaycan kendi tarihi etnik toprakları olan Borçalı`nı, Derbent`i, Şerur- Dereleyez`i, Erivan`ı ve Zengezur`u yitirmiştir. Borçalı toprakları Gürcistan topraklarına, Derbent toprakları Rusya topraklarına, Şerur- Dereleyez, Erivan ve Zengezur toprakları ise Ermenistan`a o zaman ki deyimle ifade edecek olsak hediye edilmiştir.⁷²

Azerbaycan SSC, II. Dünya Savaşı yıllarında çok zor günler yaşadı. Sözün gerçek mânâsında SSCB devletinin bu savaşı kazanması Azerbaycan sayesinde Azerbaycan`ın petrolü sayesinde olmuştur. Bu savaş yıllarında SSCB ordusuna gereken petrolün% 70`ini Azerbaycan vermiştir. Gönüllü olarak savaş alanlarında savaşanların sayısı 40 binden fazlaydı. Aynı zamanda 1945 yılının 2 Mayıs tarihinde Berlin`e zafer bayrağını Azerbaycan asgerleri sançmıştır.

1969 yılının 14 Temmuz tarihi Azerbaycan`ın hayatında bir dönüm noktası oldu. Haydar Alirıza oğlu Aliyev, KP MK plenumunda MK`nin birinci sekreteri seçildi. H. Aliyev bu göreve seçildiği kısa süre içinde cumhuriyetin yönetim sistemini bayağı güçlendirdi. Rüşvet ve yolsuzluğa karşı ciddi mücadele etti. O, 1976 yılında Sov İKP MK siyasi bürosu üyeliğine aday seçildi.

Genellikle H. Aliyev`in Azerbaycan SSC `ye rehberlik ettiği 20. yüzyılın 70-80`li yılları Azerbaycan Devleti`nin sosyal ekonomik ve kültürel yükseliş dönemi gibi

⁷¹ Desyatin- metre sisteminden önce tatbik edilen 1,09 hektara eşit yer ölçüsüdür.

⁷² Cebi Behramov, “Azerbaycan 1918-1990 yıllarında” maddesi, *Azerbaycan Milli Ansiklopedisi*, s.308

nitelendirilmektedir. Bu yıllarda Azerbaycan devleti'nin tüm alanında ciddi gelişmeler olmuştur. 1982 yılının Aralık ayında H. Aliyev Sov. İKP MK Siyasi Bürosu üyesi, SSCB Bakanlar Kurulu Başkanının Birinci Yardımcısı olarak atandı. H. Aliyev bu görevde çalıştığı yıllarda Azerbaycan devleti'nin gelişmesi adına çok işler yapmıştır.⁷³

B. SSCB'nin Azerbaycan Halkına Karşı Yürüttüğü Sömürgecilik Siyaseti ve Bu Siyasetin Sonuçları

Sosyalist ideolojiye bürünen Sovyetler Birliği, sömürgecilik siyasetiyle diğer cumhuriyetlerle beraber Azerbaycan Cumhuriyeti'ni de kendi imparatorluğunun içine almıştı. Ama diğer cumhuriyetlerden farklı olarak, Azerbaycan Cumhuriyeti'ne tam farklı bir yaklaşımla siyaset uygulamıştı. Çünkü Azerbaycan diğer Sovyet cumhuriyetlerine kıyasla daha zengin ve stratejik yerleşim bakımından da daha farklı bir önem taşıyordu.

Azerbaycan'da Sovyet rejimi kurulduktan sonra Azerbaycan ile Türk dünyası arasındaki geniş kültür ve düşünce bağlarını koparmak gayesiyle Sovyet Hükümeti alfabe değişikliğine gitti. Böylece, asırlar boyunca oluşan bir kültür birikiminin bulunduğu arap alfabeli Azerbaycan Türkçesinin yerine 1929 yılında latin alfabesi kullanılmaya başlandı. 1939'da ise latin alfabesi de kaldırılarak rus-kiril alfabesinin kullanılması mecbur tutuldu. Söz konusu devirlerde Sovyet Hükümeti'nin en önemli siyasetinden biri de aydınlar ve din adamlarına karşı baskıcı tavrıydı.

Azerbaycan halkının çok dehşetli faciası ise 1934 yılında Stalin`le başladı. Halk aleyhine, özellikle de aydınlar aleyhine ceza tedbirleri 1937–1938⁷⁴ yıllarında daha da güçlendi. Bu aydınlara “vatan, millet düşmanı” damgası vurularak idam edildi.⁷⁵ Bu acımasız olaylar 1940'lara kadar devam etti. Yalnızca 1937 yılında “halk düşmanı” ilan edilerek kurşuna dizilen ve Sibiryaya sürülenlerin sayısı 29.000'i buluyordu. Amansız vahşetin kurbanları Azerbaycan'ın mütefekkirleri idi. Bu büyük şahsiyetler devletlerinin bağımsızlığı uğrunda, milli, manevi, dini değerlerin korunması adına düşmandan korkmadan fikirlerini, düşüncelerini söylemekten çekinmeyerek canlarını feda etmişlerdi. 1937–1938 yıllarının meşhur aydınları Hüseyin Cavit, Mikayıl Müşfik, Ali

⁷³ Cebi Behramov, “Azerbaycan 1918-1990 yıllarında” maddesi, *Azerbaycan Milli Ansiklopedisi*, s.316

⁷⁴ Daha geniş bilgi için bkz: Taha Akyol, *Azerbaycan Sovyetler ve Ötesi*, Burak Yayınları, İstanbul 1994.s.48-49

⁷⁵ Halkı aydınlatıyorlar düşüncesiyle bu ziyalılar hunharca öldürülmüş veya Sibiryaya sürgün edilmişlerdir. Bunlara “*Repressya Kurbanları*” denilmektedir. Bu vahşet sonucu Azerbaycan önemli şair ve fikir adamlarını kaybetmiştir.

Nazmi, Ahmet Cavad, Salman Mümtaz ve binlerce başkaları bu terörün kurbanları olmuştur.

1920 yılı 28 Nisan tarihinden 1921 yılının Temmuz ayına kadar Azerbaycan`da 48 bin kişi Bolşevik terörünün kurbanı olmuştur. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti`nin geçmiş başkanları Fetelihan Hoyski, Nesipbey Yusifbeyli bu represiya sırasında katledilmişlerdi. Köylerde de durum iyi değildi. Köylülerin toprakları, hayvanları zorla ellerinden alınarak devlete veriliyordu. 1920 yılı Eylül ayında işleme koyulan “Erzak Sapalağı” adlı vergi köylülerin durumunu daha da zorlaştırdı. Komünist memurlarının yaptıkları zulümler halkın Sovyet devleti`ne karşı itirazını gittikçe artırıyordu.⁷⁶

Sovyet hükümeti`nin Azerbaycan halkına karşı zoraki politikası ve yerlerde yaşanan yolsuzluk halleri ülkenin muhtelif bölgelerinde rejime karşı halkın ayağa kalkmasına neden olmuştur. Bu durum bazı bölgelerde halkın silahlanmasına kadar yol açmıştır. Sovyet rejimine karşı ilk güçlü silahlı çıkış Gence`de yaşandı. İsyanın nedeni yeni Sovyet yönetiminin politikasından halk narazılığı, bahanesi ise Bolşevikler tarafından Azerbaycan askeri birliklerinin “yabancı sınıfsal unsurlar” dan dan temizlenmesi idi. İsyanı general binbaşı Cavadbeğ Şihlinski, general binbaşı Muhammed Mirza Kaçak, albay Cahangirbeğ Kazımbeğov`dan oluşan askeri konsey rehberlik ediyordu. İsyanı katılanların sayısı 10-12 bin kişiyi geçiyordu. Ayrıca Sovyet rejimine karşı Karabağ ve Zagatala kazalarında da isyanlar yaşandı. Fakat tüm bu isyanlar yerli ermeni ahalinin ihanet ve propagandası yüzünden mağlup oldu. İsyanın liderleri idam edildi. İsyanı katılanlar ise Nargin adasına sürgün edilerek orada kurşuna dizildi. İsyanı katılanların bulunduğu köy ve kasabalar ise harabe koyuldu.⁷⁷

Böylece tarihi olaylardan görüldüğü gibi Sovyetler Birliği, Azerbaycan`a girer girmez hemen teröre el atmıştır. Sovyet devleti iyi biliyordu ki, bir milleti yok etmek için mutlaka onun aydınlarına el uzatmak gerekir. 1925–1935 yılları arasında yaklaşık 500.000 Türk katledilmişti. Daha büyük katliamlar ise 1936–1937 yılları arasında gerçekleşmişti. Bu vahşet ve dehşetler 40–50 yıllarında da devam etmişti. Stalin`in ölümünden sonra durum yavaş yavaş değişmeğe başlamıştı. Ama bu değişme bir şeyler ifade etmiyordu. Çünkü Azerbaycan`a artık büyük darbeler vurulmuştu. Tüm bu zulümler fertlere değil bir millete, bir halka yöneltilmişti.

1920 yılında 114.000 km² olan yüzölçümü bu gün 86,6 bin km²` ye düşmüştür. Stalin`in zamanında yapılan düzenlemelerle Ermenistan; Türkiye, Azerbaycan ve

⁷⁶ Heyet, *Azerbaycan Tarihi*, Çaşıoğlu Yayınları, Bakü 2009, s. 65

⁷⁷ Cebi Behramov, “Azerbaycan 1918-1990 yıllarında” maddesi, *Azerbaycan Milli Ansiklopedisi*, s.306

Nahçıvan Muhtar Cumhuriyeti arasında uzatılarak, hem Azerbaycan`la Nahçıvan`ın, hem de Anadolu Türkler`i ile Azerbaycan Türkleri`nin bağlantısının kesilmesine çalışılmıştır.

Sovyetler Birliği`nde merkezi devlet yapısının, serbest piyasa girişimine müsaade etmemesi ve bundan dolayı serbest piyasa ekonomisine oranla verimsiz olması, sistemde ciddi bir değişiklik ihtiyacını uyandırmıştır. Buna göre Gorbaçov, devlet başkanlığı sırasında “Glasnost (Açıklık)” ve “Perestrojka (Yeniden yapılanma)”olarak belirlediği temel politikalarla bu ihtiyaca cevap vermeye çalışmıştı. Bu çalışmaların sonucunun, önce sosyalist ideolojinin çökmesi, ardından Doğu Bloğu`nun ve sonunda da Sovyetler Birliği`nin çözülmesi şeklinde olması ekonomik ve politik olarak Sovyetler Birliği döneminin de sonunu getirmişti.

“Yeniden Yapılanma” ve “Açıklık” politikasının yaratmış olduğu imkânlar Azerbaycan`da da demokratik bir yapılanmanın inkişafını sağlamıştı. Bunun gelecekte Türk dünyasının daha da güçlenmesine sebep olacağından endişelenen Sovyet Hükümet`i Azerbaycan`ın Dağlık Karabağ Muhtar Vilayeti`nde etnik münakaşayı alevlendirmişti. Bu alevlenme Müslüman ve Türk düşmanı olan Gorbaçov sayesinde daha da büyümüşü.

Bu olaylar Azerbaycan halkının 1980 yılının sonlarında Sovyetlerin işgalinden kurtulmak için mücadeleye başlamasına neden olmuştur. Ermenilerle yaşanan “Karabağ” sorunu ve bu sorunda resmi Moskova`nın Ermenistan`a destek vermesi Azerbaycan`ın Sovyetler Birliği`nden ayrılma isteğini ve milliyetçiliği tetikleyen unsurlardandı. Böylece 1987`de Azerbaycan`da yeni bir uyanış başlamış oldu. Halk sokaklara çıkarak Karabağ`ın Ermenilere verilmesine karşı imperiya aleyhine sloganlar atmaya başladı. Resmi Moskova bu olayları ciddiye almadı. 1989 senesinin son aylarında Azerbaycan`da halk harekâtı daha da güçlendi ve bu kitle Halk Cephesi safında toplandı.⁷⁸

Harekâtın karşısını almak amacı ile Ruslar 19 Ocak 1990 yılında Azerbaycan`a ordu yürüttü. 19 Ocak`ı 20`ne bağlayan gece Bakü`de acımasız bir katliam oldu (20 Ocak Katliamı). Yüzlerce Azerbaycanlı şehit edildi. Tüm bu zorlu mücadeleler sonucunda Azerbaycan Sosyalist Cumhuriyeti`ne son verildi ve 18 Ekim 1991 tarihinde Azerbaycan halkı nihayet bağımsızlığına kavuştu.⁷⁹

⁷⁸ Ekrem Memiş, Nuri Köstüklü, *Yeni ve Yakın Çağda Türk Dünyası*, Çizgi yayınları, Konya 2000, s. 85.

⁷⁹ Azad Dedeyev, *Sovyetler Birliği Dönemi Türk Dünyası*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2013, s.6

C. Azerbaycan SSC`de Devlet ve Din Mûnasebetleri

28 Nisan 1920 yılında Azerbaycan`da, 25 Ekim 1917`de (7 Kasım`da) Rusya`da meydana gelmiş Ekim inkılâbı`nın neticesi olan Sovyet hâkimiyeti kuruldu. Sovyet hâkimiyeti Azerbaycan`da, 28 Mayıs 1918`de kurulan milli kanuni Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti`ni devirmiş ve burada Rus ordusunun silahları gölgesinde bir Sovyet devlet`i kurmuştu. Azerbaycan`a Sovyet hâkimiyeti geldikten bir kaç gün sonra bütün sosyal grup ve dini imtiyazlar kaldırılmış, cami ve kiliseler devletten ayrılmıştır.

Azerbaycan`da Sovyet hâkimiyeti kurulduktan sonra halkın asırlarca inandığı dinine karşı tarihte görülmemiş bir mücadele başlamıştı. Bu mücadele yıldan yıla daha da sertleşmiştir. İslâm`ın umumi medeni ve ahlâkî, değerleri hiçe indirilmiştir. Ancak unutulmuş bir şey vardı, İslâmiyet asırlarca halkın içtimai fikrini, medeni ananelerini, yükselişini ve birliğini sağlamış sağlam bir unsurdu. İlmin, bilimin, eğitimin nişanı sayılan medreseler asırlarca çevresine ışık saçmıştır. Medeniyet, içtimai şuur, maneviyat ve ahlak sahalarında dinin rolünü inkâr etmek tarihi inkâr etmek demektir.

Sosyalizmde dinin yaşanması demek, sistemin hastalığı demektir. Yani sosyalist sistemde dinin varolması sistemin işlememesine (hastalığına) işaret idi.

Azerbaycan`da Sovyet hâkimiyeti kurulduktan sonra iktisadi, siyasi, içtimai ve hatta manevi sahalarda bile “inkılâb” lar oldu. Bu inkılâbların çoğu saldırı karakterli olmuştur. Bu saldırılarda din aleyhinde mücadele bolşevikler için özel bir önem taşıyordu. Zaman gösterecekti ki, Sovyetler`in hâkimiyeti güçlendikçe, halklara vaadettikleri özgürlükler unutulacak ve manevi değerlerin üstüne kalem çekilecektir. Çünkü, Sovyet siyaseti yavaş yavaş ana hatlarını; yani, amirlik vazifesini (otorite) ortaya çıkarmıştı.⁸⁰

Temmuz 1923`de, Azerbaycan olağanüstü komiserliği SSCB devlet siyasi idaresinin 6 numaralı mahfi (gizli) emri esasında “Azerbaycan SSCB`de İslâm dinini parçalamak planı” hazırlanmıştı. Bu plana göre, Şii, Sunni mezheplerinin arasına nifak tohumu ekilmeliydi. Böylelikle din kendi kendine parçalanacaktı.

⁸⁰ Musa Guluzade, “Sovyet Modeli İslâm Karşıtlığı”, *Altınoluk Dergisi*, Mayıs 1998, Sayı: 147, s. 47

Din aleyhine arka arkaya ve daha sistemli bir siyaset yürütmek için 1924 yılının başlarında (8 Ocak'ta) Politbüro'nun toplantısında "Din aleyhine tebliğatin yürütülmesine dair" mesele müzakere edildi ve neticede "Din aleyhine komisyon" oluşturuldu. Bu komisyona R. Ahundov, Cadin ve İ. Kasporov katılmışlardı.

Sovyetleşmenin ilk yıllarında başlayan din aleyhinde mücadele Neriman Nerimanov'un Azerbaycan'dan uzaklaştırıldıktan sonra daha da şiddetlendi. 1921 yazında Azerbaycan parti teşkilatı S.M. Kirov'a devredildikten sonra dışardan göçenler (Ermeniler, Ruslar çoğunlukta) azınlık olmaktan kurtuldular. Bu zamandan sonra yerli halkın adet ve anelerine düşmanca tavır ve baskılar artmağa başladı.

1924 yılında Bakü'de "Allahsızlar Cemiyet" i kuruldu. Bu cemiyet güya vatandaşları manevi yönden özgürleştirmek, onları dinin zehirinden kurtarmak için kurulmuştu. Bu cemiyet daha sonra köylerde şubelerini kurma suretiyle faaliyetlerine devam etti.

Doğal olarak bu cemiyet Azerbaycan halkında gerekli ilgiyi bulamadı. Bu mümkün de değildi. Hatta öyle bir durum ortaya çıkmıştır ki, halk, bu cemiyetin üyelerini sokakta gördüklerinde yolunu değiştiriyordu.

9 Nisan 1929 yılında AK/B/P MK Bakü komitesi ile birlikte "Hayat tarzındaki dini kalıntılara karşı mücadele (çarşaf, sarık v.s)" ile alakalı bir konuyu müzakere etti. Alınan karar ise şöyle idi: "Türk köylerinin "Allahsızlar Cemiyeti"ne iştirak etmemeleri affedilmez bir sessizliktir. Daha fazla gecikmeden bu cemiyetin Türk köylerinde de teşekkül etmesi gereklidir. Bunun için de kolhozcu komünist ve komsomollardan istifade edilmelidir."⁸¹

Yukarıda adı geçen kararın kabul edilmesini nedeni, Bolşevikler'in çarşafa siyasi renk verip, ona sınıf düşmanlığı gibi bakmaları idi. Bir kimse çarşaf örtüyorsa ve ya ailesinde çarşaf örten varsa bu aile dindardır, öyleyse Sovyet hâkimiyeti'nin düşmanıdır. Bolşevikler, çarşaf yanında yaşmak örtme meselesini dahi bir gericilik unsuru görüyor ve bununla mücadele edilmesi gerektiğini söylüyorlardı.

---

⁸¹ Musa Guluzade, "Sovyet Modeli İslâm Karşıtlığı", *Altınoluk Dergisi*, Mayıs 1998, Sayı: 147, s. 48

Sovyet hükümeti, bunlarla yetinmeyib, Azerbaycan`da İslam`ın esas vecibelerine, farizalarına karşı özel ateist tedbirler, faaliyetler gerçekleştirmekte günbegün devam ediyordu. Maksat Müslüman halkı dini vecibelerden, farizalardan uzak tutmak, onların dini ayinleri yerine getimelerine engeller ortaya çıkarmak idi.

Azerbaycan sovyetleştikten sonra şeriatın diğer kaideleri gibi oruca karşı da ciddi bir mücadele başlamıştır. Oruca karşı bu mücadelede bolşevikler adet ettikleri metodları kullanıyorlardı. Namaz, hac ve bayramları olduğu gibi orucu da din adamlarının (mollaların) uydurması sayıyorlardı.

1920` li yıllarda ise dine ve dini merasimlere karşı “dedem bana kör dedi, her gelene vur dedi” prensibi kullanılıyordu.

O zamanlar Sovyet basını konuya tamamıyla zıd bir bakış açısıyla yaklaşarak yazıyordu. “Oruç, organizmayı güçsüz bırakır ve sağlığı mahveder.” Basın organlarıysa ramazan ayını “Tufeyliler ayı” adıyla tenkid ediyordu. Hatta bu ciddi meselelerle dalga geçmekden bile çekinmiyorlardı.

İslâm dininin bütün vecibeleri gibi dini bayramlar da Sovyet hâkimiyetinin ilk günden itibaren eleştiri hedefi haline gelmiştir. Bunlardan kurban bayramı özel bir yer tutmaktaydı.

Kurban vermek (kesmek) tarih sahnesinde İslâmiyet`ten çok önceleri de görülmektedir. Doğu halklarında da kendi kızlarını kurban vermek adet idi. İnsanın kurban edilmesi ise Meksikalılar`da gaddarca bir şekilde yerine getiriliyordu. Onlar bazen günde binlerce insanı kesmek suretiyle tanrılarına kurban veriyorlardı. Hatta Meksika`da eskiden yaşayan Aztekler`de kurban çok alalede bir merasim olmuştur. Fakat insanlığa çok güzellikler bahşeden Hz. Muhammed (s.a.v)`in getirdiği İslâm dini kurban meselesine de eşsiz bir inkılap getirmiştir. Peygamber aleyhisselam Allah`a (c.c) kurbanın, insan olmamasını tebliğ etmiştir.⁸²

Nisan İhtilali`nden sonra ise birçok ibadette olduğu gibi Kurban Bayramına da yasak getirilmiştir. Sovyet devrinde, Kurban Bayramı yaklaştığı zaman basın organları kurban aleyhine sayfalarla yazılar yayınlıyordu.

---

⁸² Musa Guluzade, “Sovyet Modeli İslâm Karşıtlığı”, *Altınoluk Dergisi*, Mayıs 1998, Sayı: 147, s. 48

Sovyetler Birliği döneminde özellikle 1920-30`lu yıllarda dine karşı faaliyetler din adamlarının ve dindarların takip edilmesi ile camilerin ve kutsal mekanların kapatılması şeklinde devam ettirilmiştir. Din adamlarına ve dindarlara karşı yapılan bolşevik siyaseti, dine karşı yapılan siyasetle aynı zamanda başlamıştır. Komünist ideoloji daha ilk merhalede imamları ve bütün din adamlarını gericilikle suçluyor ve onları fanatizmcilikle itham ediyordu. Azerbaycan`da Bolşevikler hâkimiyete geldikten sonra imamları içtimai faaliyetlerden uzaklaştırmakla kalmayıp “imam” kelimesini topluma yabancı bir unsur haline getirdiler. İmam kıyafetini de tahkiredilir hale düşürdüler. Azerbaycan`da 1920-30`lu yıllarda yüzlerce din adamı, imam ve ulema hem manevi hem de ictimai şekilde çürütülmüştür.

Sovyetlerin İslâm dinine karşı mücadelesinin en mühim ve tesirli hareketlerinden biri camilerin kapatılması olmuştur. Bu da bolşeviklerin aldatıcı siyasetinin tezahürü idi, onlar iyi biliyorlardı ki, dini vecibeleri yerine getirmek için müslümanlar toplu halde ibadet yerlerine toplanır ve burada din adamlarının arkasında namaz kılarlar.

Sovyet hükümeti, çoğu zaman kapatılan cami ve ibadet yerlerinin malzemelerini kendileri kullanıyorlardı. Mesela 1918 yılında yalnızca Şamahı şehrinde 16 cami yıkılmıştır. Daha sonra halk bu camilerin birkaç tanesini restore etmiştir. Ancak 13 cami tamamiyle yıkılmış ve buradaki malzemelerle (kerpiç, taş, ağac v.s) tiyatro inşa edilmiştir.⁸³

Bolşevik Allahsızlarının vazifeleri sanki nerede bir cami, ibadethane varsa, bunları yıkmak, yakmak, kapatmak idi. Bunu yerine getirmekte hiç zaman kaybetmiyorlardı. Kasım 1928` de AK/B/P MK riyaset heyetinde camilerin, köylülerin medeni ihtiyacı için verilmesi hakkında meseleye bakılmıştır. Burada camilerin yerli medeni maarif ocaklarına verilmesi iyi bir durum gibi değerlendirilmiştir. Azerbaycan`ın Sovyet hâkimiyeti devrinde sadece camiler değil birçok ibadet yerleri de zarar görmüştür.

Sovyetler Birliği döneminde Azerbaycan basınında, mediyasında her zaman ateizm propangandası yapılmıştır. Mukaddes yerler ve insanlar hakkında “şarlatanlar

---

⁸³ Musa Guluzade, “Sovyet Modeli İslâm Karşıtlığı”, *Altınoluk Dergisi*, Mayıs 1998, Sayı: 147, s. 49

topluluğu”, “dolandırıcıların kazanç kaynağı”, “sahtekar imamların uydurmaları” vb. ithamlar edilmiştir.

Yukarıda geçenlerden bir kez daha anlaşılıyor ki, Sovyet devleti Azerbaycan`da bütün gücünü kullanarak, halkın mukaddes saydığı değerlere saldırmıştır. Sovyetler birliği pençesinden kurtulan dini mekanlarımız, mukaddes yerlerimiz malesef çok az sayıdadır.

SSCB dönemin`de Azerbaycan`da çeşitli dönemlerde 40 farklı din ve dini tarikatın takipçilerini birleştiren 20 binden fazla Ortodoks ve eski ayinçilik ibadet evleri, Müslüman camileri, Katolik kostyolları, Yahudi sinaoqları vb. faaliyet gösteriyordu. Burada Rus Ortodoks Kilisesi, Buddistlər`in ruhani idaresi, ermeni apostolik kilisesi ve diğer dini merkez ve idarelerle birlikte dört Müslüman ruhani idaresi mevcut olmuştur; Orta Asya ve Kazakistan Müslümanlarının Ruhani İdaresi (karargâhı Taşkent`te); Kafkas Müslümanları Ruhani İdaresi (karargâhı Bakü`de); Kuzey Kafkasya ve Dağıstan Müslümanları Ruhani İdaresi (karargâhı Mahaçgala`da) ve SSCB`nin Avrupa bölümü ve Sibirya Müslümanları Ruhani İdaresi (karargâhı Ufa`da).⁸⁴

Azerbaycan`da çeşitli mezhepler üzere 50`den fazla kayıtlı dini kurum mevcut olmuştur. Bu dini merkezler ilahiyat konularına ilişkin edebiyat, dini kitaplar ve takvimler çap ediyorlardı. Rus Ortodoks Kilisesi tarafından “Moskova Patriarhlığı`nın Dergisi”, Orta Asya Kazakistan Müslümanları ruhani idaresi tarafından “Sovyet Doğusu`nun Müslümanlar`ı” (dört dilde-Arapça, İngilizce, Fransızca Özbek dillerinde) yayınlanıyordu. Zaman zaman toplu tirajla “Ortodoks kilise takvimi”, Müslüman hicri-kameri takvimi basılıyordu. İlgili dini kurumlar SSCB`nin son yıllarında kutsal kitapları-İncil ve Kur`an`ı defalarca baskılarını yaptırmışlardı. Bununla birlikte dini teşkilatlara dini toplantılar düzenlemek, kıraathane kütüphane açmak ve dini eğitim veren dernekler kurmak yasaktı.

Sovyet yasaları aslında dini inancına göre vatandaşları sıkıştırmayı, dindarların inanç özgürlüğü hukukunu bozmayı yasak etse de, bu kanunlar adım başı ele devlet tarafından bozuluyordu. Azerbaycan SSC ceza kanunu dindarların dini ayinleri icra etmek hakkının ihlali, dini hislerinin kötüye kullanılması hallerinin önlemek için ceza tedbirleri öngörüyordu. Genellikle, SSCB`de bazı dini kurumlar dâhil Yehova Şahitleri,

---

⁸⁴ Hacıyev, a.g.m., s.168

Adventist-Reformist gibi bazı tarikatlar mürteci tarikatlar adlandırılır, bu tarikatların kendi üyelerini orduda gerçek hizmetten, Sovyet okullarında eğitim almaktan men ettiği esas getirilerek faaliyetleri yasaklanılıyordu. Eğitim kurumlarında herhangi bir dini dersin eğitimi yasaktı. Dini eğitimin öğretimine hiç bir okulda izin verilmiyordu. Fakat çok gariptir ki, aksine, ateizmin tebliği ve öğretimine özel dikkat ayrılıyordu.

Sosyalizm kuruculuğunun çıkarlarından hareket ederek Sovyet devleti genç neslin bilimsel- materyalist bakış açısı ve komünist idealleri ruhunda terbiye olunmasını umumtehsil okullarının ve yüksek eğitim merkezlerinin temel görevi gibi belirlemiştir. Böylece, aslında bir takım kararname ve kanunlarla sözde din özgürlüğünün sağlayıcısı rolünde çıkış eden, herhangi bir dine tapmak veya hiçbir dine tapmamak meselesinin vatandaşın kendi işi olduğunu gösteren SSCB devleti ateizmi, yani hiçbir dine tapmama ilkelerini devlet çapında tebliğ etmiş, vatandaşların haklarını bozarak onları tekce ateist ruhunda terbiye etmeğe çalışmıştır. Önceleri üstü kapalı şekilde yapılan bu siyaset, sonraları daha açık olarak yapılmıştır. Şöyle ki, Azerbaycan KP 30. kurultayında sıkı bilimsel ateizm çalışmaları yapılması ideolojik işçilere bir görev olarak verilmiştir. Kurultayın materyallerinde geçen şu ifadeler bunu açıkça teyit ediyor: “... *geride kalmış, arkaik, bazen dini nitelik taşıyan, şekil ve içeriği sosyalist yaşam tarzına uymayan, hatta ona aykırı olan tören ve adetlere karşı kesin mücadele devam ettirilmelidir*”.

Ayrıca, Azerbaycan KP MK`nin 1981 yılında “Ahalinin Ateist Terbiyesini Geliştirmek Hakkında” aldığı kararı da buna örnek göstermek olar.

Gördüğümüz gibi, SSCB gibi dev bir imparatorluk ilk dönemlerde dinin haklı olarak devletten ayrılmasını ve vatandaşlara dini ayrıcalık koyulmamasını öngören kanunlarla sivil devletçilik prensipleri kurmada başarılı olsa da, sonradan dini sıkıştırarak, dindarları takip ederek ve en nihayet ateizmi ideoloji haline getirerek bu prensipleri yok etti. İşte böyle bir siyaset devletin geleceğini soru altına koymuştur. Bugün de dünyanın birçok politologları ve siyasi tahlilcileri SSCB`nin çökmesinde din faktörünün dikkate alınmamasının da belli kadar rolü olduğunu belirtmektedirler. Çünkü dinsiz bir toplum, zorla ateistleştirilmiş vatandaşlardan oluşan bir devlet çok yaşayamazdı. Şu anda da dünyanın pek çok demokratik ülkelerinde, aynı zamanda Azerbaycan`da din devletten ayrıdır ve bu hüküm ülke anayasasında da yer bulmaktadır. Lakin dinin devletten ayrı olması, dinsiz bir toplum kurmak, dine karşı

mücadele anlamına gelmemelidir. Bu sadece devlet yönetimine dini kurallara değil, dünyevî kurallara riayet edilmesinden haber verir. Çünkü dini, maneviyatı olmayan vatandaş herhangi bir cinayeti yapabileceği gibi, kelimenin gerçek anlamında vatanını de sevemez.⁸⁵

---

⁸⁵Hacıyev, *a.g.m.*, s.169

İKİNCİ BÖLÜM

SSCB DÖNEMİNDE AZERBAYCAN'DA EĞİTİM SİSTEMİ

I. SSCB'de Eğitim Sistemi

Eğitim ve öğretimin özü; toplumsal düzen, toplumun içinde bulunduğu ekonomik ve siyasi yapı tarafından belirlenir. Bu nedenle eğitim, sınıflı toplumlarda sınıfsal bir karaktere sahiptir. Yeni bir toplumsal düzenin oluşmasıyla eğitimin amaç ve görevleri yeniden belirlenir.⁸⁶

Sovyet eğitim sistemi, beşeri eğitim sisteminin prensipleri temelinde kurulmasına rağmen, içsel vasıflara sahipti. Sovyet eğitim sisteminin felsefi temeli ve bu temelde aparıcı maddesikitleyi eğitmek idi. Yani toplumun eğitim seviyesini yükseltmek için dikkat merkezine kişiler değil, kitle çekiliyordu.⁸⁷

SSCB eğitim sisteminin esasları ilk kez 1919 yılında kabul edilmiş parti programında belirlenmiştir. Bu esaslar sosyalizm kuruculuğu döneminde güçlenip daha da geliştirilmiş ve SSCB Anayasası'nda onaylanmıştır. Bu esaslar okulun hayatla ilişkisini pekiştirmek ve SSCB'de halk maarifi sistemini daha da geliştirmek için “genel eğitim ve meslek okulu reformu hakkında” kanunlara da yansımıştır. Bu esaslar şunlardır:

- SSCB' de tüm eğitim sistemi yaşamla, komünizm kuruculuğu çalışmaları ile sıkı bağlı idi.
- SSCB' de eğitim kurumları devlete aittir.
- SSCB' de okul geneldir.
- Tüm halkların istediği dilde eğitim almakta eşit hakkı vardır.
- SSCB halk maarifi sisteminde birlik vardır.
- Tahsil dünyevidir.
- Kadınlar ve erkekler eşit eğitim hakkına sahiptir.
- Çocuk ve gençlerle birlikte yaşlıların da eğitim hakkı vardır.⁸⁸

---

⁸⁶ Ersoy Taşdemirci, “1936 Yılında Sovyet Rusya'da Yüksek Öğretim Hakkında Hazırlanmış Bir Rapor ve Bu Raporun Türkiye'de Öğretmen Yetiştirme Tarihi Bakımından Önemi”, *Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, İzmir 2001, say. 11, s.13

⁸⁷ Şahlar Asgerov, *Tehsilimiz: Dünən, Bugün, Sabah*, Bakı 2003, s.40-41

⁸⁸ Zerife Aliyeva, *Pedagogika*, Prezident Kütüphanesi, Bakü 2004, s. 54

Fakat Sovyetler Birliği'nin esaretinde olan ÷lkelere de uyguladığı eğitim sistemi farklı idi. Sovyetler Birliği ÷lkelerinde yapılan eğitim faaliyetleri, esasen Rus devletinin çıkarlarına hizmet etmiştir.

Sovyetler Birliği'nde uygulanan eğitim faaliyetleri, en k÷çük yaştan itibaren insanların kafasına Sovyet ideolojisini yerleştirmek ve bu ideoloji doğrultusunda bir insan yaratmak çabası esasına dayanan bir eğitim sisteminin ÷r÷n÷d÷r.

Sovyet ideolojisinin temelini oluşturan Marksizm'e g÷re, toplumun temeli ekonomik yapıdır. Ekonomik yapıya, alt yapı adı verilir. Diğer b÷t÷n ideolojik biçimler, ahlak, din, bilim, sanat, şiir, edebiyat ise ÷st yapıyı oluşturur. Alt yapıyı oluşturan ekonomik faaliyetler ve ilişkiler ÷st yapıyı etkileyerek değiştirir.

Marksistler bu bakış açasıyla eğitimi de ÷st yapı i÷erisinde ele alarak, eğitim muhtevasından pratiğine kadar esas belirleyici olan alt yapının etkileriyle şekillendiğini kabul ederler. Bu sebeple eğitim yaklaşımlarının temeline alt yapıyı koyduklarından "eğitimle ÷retimin birleştirilmesi"ni en öncelikli hedef olarak ele almışlardır.⁸⁹

Sovyet ideolojisi, eğitimi, sistemleştirilmiş bilim, beceri ve alışkanlıkların benimsenmesi ve sonucu şeklinde tanıtan bir eğitim sistemi idi. İnsanları hayata ve ÷retim s÷recine hazırlamak i÷in de insanların yaşına ve kabiliyetlerine g÷re y÷ksekeğitim, orta eğitim, genel eğitim, teknik eğitim, politeknik eğitim sistemleri uygulanmaktaydı. Sovyetler Birliği'nde eğitim, ÷retim s÷reçlerinin genel ilmi ilkelerini ÷ğretecek, çocukları ve gen÷leri pratik çalışmalara sokarak onlara her t÷rl÷ işte gerekli olan temel gereçlerin kullanılma becerilerini kazandıracaktır.

Sovyet sistemi aynı zamanda eğitimi koruma altına almaktadır. Sovyet Anayasası'nın 45. maddesine g÷re Sovyetler Birliği vatandaşları eğitim hakkına sahipler. Eğitim ÷cretsizdir. Orta eğitim zorunludur. Ders kitapları ÷cretsiz verilmektedir. Eğitimin hayatla, ÷retimle ilişkisi esasında teknik okullar, orta eğitim ve y÷ksek eğitim kurumları faaliyet g÷stermektedirler.⁹⁰

Eğitim, Sovyet Rusya'sında sosyalizmin gelişi ile çok b÷y÷k bir önem kazanmıştır. Bu önemi kavramak i÷in bazı sayısal veriler bize yardımcı olacaktır. Sovyet h÷k÷metine, Çarlık sistemi d÷neminden, çoğunluğu burjuva ve toprak ağası ailelerden 112 bin ÷đrencili 91 y÷ksek ÷đretim kurumu miras kalmıştır. Sadece 1938-

---

⁸⁹ Kemal Aytaç, *Avrupa Eğitim Tarihi*, İstanbul Marmara ÷niversitesi İlahiyat Fak÷ltesi Yayınları, İstanbul1992, s. 283.

⁹⁰ Konstitutsiya (Osnovnoy Zakon) Soyuzu Sovetskikh Sotsiallisticheskikh Respublik (Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği Anayasası), Moskova 1989, s. 14.

1940 arasında Sovyet yüksek öğretim kurumlarına kabul edilen öğrenci sayısı 554600`dür.

Ekim Devrimi ve Sovyet pratiği eğitim alanına çok farklı bir yaklaşım getirmiştir. Üretim biçiminin değişimi, halka dayalı sosyalist bir eğitim sisteminin oluşmasına neden olmuştur. Eğitim yüksek öğrenim dahil olmak üzere ücretsiz hale getirilmiş, anadilde eğitim benimsenmiştir. Eğitim, özellikle üretim tekniklerine ilişkin deneyimlerden oluşan “toplumsal deneyim”lerin aktarılması ve kazanılması için önemli bir araç olarak görülmüştür. Bu deneyimleri aktarmanın yolu okulun yaşama yaklaştırılması olmuştur.⁹¹

A. SSCB`de Temel Eğitim

Sovyetler Birliği eğitim sisteminde zorunlu temel eğitim dokuz yıllık süreyi kapsamaktadır. İlk dört yıllık kısım olan Naçalnaya Şkola (ilkokul), anaokuluna gidip gitmemeye ya da ailenin isteğine bağlı olarak değişen, üç ya da dört yıllık eğitimi kapsamaktadır. Ancak öğrenci beşinci sınıfa geldiğinde, ilköğretimi kaç yıl okursa okusun, aynı seviyeye gelmiş durumdadır. Çocuk bu durumda ilkokula 6-7 yaşında başlamakta ve eğer üç yıl okuyacaksa, bir yıllık eksikliğini ya aile kendisi ya da anaokulu tamamlamaktadır. Anaokulu olmayan küçük bölgelerde ise, ilköğretim dört yıldır. Devlet anaokulu açmadığı için eğitimdeki bu eksikliğini, ailenin tercihine bırakmadan dört yıl olarak düzenleyerek gidermektedir.

Temel orta öğretimde ise (Osnovnaya Srednayaya Şkola) tercihe bırakma durumu yoktur ve standart olarak beş yıldır. Bunun devamı niteliğindeki tamamlama orta öğretimi (Polnaya Crednayaya Şkola) iki yıl olarak düzenlemiştir ve isteğe bağlıdır.

Sovyetler Birliği`nde eğitim programı, genel ve meslekî olmak üzere iki türdür. Genel eğitim; okul öncesi eğitim, ilköğretim, temel ve tamamlayıcı eğitimi kapsamaktadır. Meslekî eğitim ise; temel meslekî eğitim (Naçalnoye Profesionalnoye

---

⁹¹ Elnur Ağayev, *Sovyet İdeolojisi Çerçevesinde Türk Cumhuriyetlerinin Tarih Yazımı ve Tarih Eğitimi: Azerbaycan Örneği*, Basılmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara 2006, s.102-103

Obrazovaniyi) ve orta meslekî eğitim (Sredneya Profesionalnoye Obrazovaniyi), yüksek meslekî eğitim ve yüksek eğitim sonrası meslekî eğitimi kapsamaktadır.⁹²

B. SSCB`de Yükseköğrenim

Sovyet Rusya`da yüksek tahsil ve ilim hayatı hakkında 1936 yılında hazırlanmış olan bir rapora göre, 1935 yılı başlangıcında Sovyetler Birliği`nde 23 üniversite ve bu üniversitelerde 32000 öğrenci okumaktaydı.⁹³

1930`lu yıllarda Sovyet Rusya`da yüksek öğretim kurumları; üniversiteler, yüksek teknik okullar, yüksek sosyal bilimler okulları ve pedagoji enstitüleri olmak üzere dört grupta örgütlenmişlerdir. Bütün yüksek okullar, Maarif Komiserliği`ne tabi olmayıp, her komiserlik kendi sahası dahilindeki mütehasıs eleman ihtiyacını karşılamak için kendilerine merbut yüksek okullar tesis etmişlerdir. Meselâ, Ağır Sanayi Komiserliği kendi fabrikaları, elektrik istasyonları vs. için mühendisler yetiştirmektedir; Sağlık Komiserliği hastahaneler, dispanserler ve saire için doktor yetiştirmeyi amaçlamıştır. Teşkilat bakımından bu çeşitliliğe rağmen, bütün yüksek öğretim kurumlarının programları arasında kuvvetli birlik ve ahenk vardır. Yüksek öğretim kurumlarında bilimsel ve mesleki öğretim ve araştırma yanında rejimin yerleşmesi için komünist eğitim de temel görevlerden biri olarak kabul edilmiştir. Öğrencilere Marksizm ve Leninizm`i aşlamak için felsefe ve ekonomi, bütün fakülte ve yüksek okulların programlarına ortak zorunlu dersler olarak konulmuştur. Bu itibarla felsefi ve ekonomi bütün fakültelerin programlarında mecburi bir ders olarak gözükmektedir.

Bunların yanında beden eğitimi, yabancı dil ve pedagoji de bütün fakültelerin ortak dersleridir. Meslek eğitimi, yüksek okullarda yapılırken; üniversitelerde bilimsel öğretim ve araştırma ön plandadır. Okuma yazma oranının 1930`lu yıllarda %90`a yükselmesi, kitap okumanın oldukça yaygın olması, kitabın çok ve ucuz olmasında dikkati çeken hususlardan biridir.

Bütün yüksek okulların tedrisat program ve metotlarını ahenktar bir şekilde ve tek bir elden idare etmek için :

---

⁹² Esergül Balcı, “Rusya Federasyonu Zorunlu Temel Eğitim Kurumlarında Ana Öğretim Programı ve Buna Dayalı Olarak Oluşturulan Programlar”, *Milli Eğitim Dergisi*, Sayı 148, Ekim, Kasım, Aralık 2000

⁹³ Taşdemirci, a.g.m., s.13

a) Yüksek teknik okulların tedrisatına verilecek istikametleri tayinle mükellef ve doğrudan doğruya Sovyet Rusya merkezi icra komitesine bağlı bir tedrisat komitesi mevcuttur.

b) Pedagojik sosyal ve ekonomik yüksek okulların tedrisatında Maarif Komiserliği'ne bağlı bir ilmî meclis tarafından idare olunmaktadır.

Sovyetler Birliği'nde yükseköğrenim dört ana kurum üzerinden yapıyordu. Bunlar: üniversiteler, yüksek teknik okullar, yüksek sosyal bilimler okulları ve pedagoji enstitüleridir.⁹⁴

1. Üniversiteler

Sovyet Rusyası'nın Avrupa kıtasında üniversite modeline göre kurulmuş bulunan eğitim müesseselerinde bilimsel araştırma ve öğretimin yanında rejimin yerleşmesi için komünist eğitim de temel görevlerden biri olarak kabul edilmiştir. Üniversiteler, bilimsel araştırma yapacak uzmanlar ve bütün yüksek okullara profesörler yetiştirirlerdi. Bilimsel, endüstriyel, teknik, sosyal ve siyasal bilgiyi işçiler arasında yaygınlaştırmak ve onların endüstriyel ve siyasi faaliyetlerini kuvvetlendirmek, kültür seviyelerini yükseltmek üniversitelerin görevleri arasındaydı. Her fakülteye bağlı çok sayıda bilimsel araştırma enstitüsü vardı. Bu enstitüler Bilim Akademisi'nin raporları doğrultusunda üniversitenin bilimsel karakterini belirlemekteydi.

Tam kadrolu üniversitelerde (mekanik- matematik, fizik, kimya,biyoloji, coğrafya, ilm-i arz ve tarih) olmak üzere altı fakülte mevcuttur. Bazı üniversitelerde bu fakültelerden bazıları noksandır. Şöyle ki, bazı üniversitelerin de 10, hatta 15 fakültesi vardır. Bunun sebebi böyle üniversitelerin bulunduğu Sovyet Cumhuriyetleri'nde ayrıca Yüksek Teknik Okulları'nın bulunmaması ve diğer cumhuriyetlerde teknik okulların gördüğü işlerin de buralarda üniversite fakülteleri tarafından başarılmasına çalışılmakta olmasıdır.⁹⁵

2. İlmî Araştırma Enstitüleri

Üniversitede her fakülteye merbut olarak İlmî Araştırma Enstitüleri mevcuttur. Bu enstitüler o sahalarda ilmî taharriyatı hızlandırmak, nazariyatla ameliyatı

---

⁹⁴ Taşdemirci., a.g.m., s.13-14

⁹⁵ Taşdemirci., a.g.m., s.3

birleştirmek ve buralarda elde edilen mspet neticeleri memlekete temin etmek için tesis olunmuşlardır. Üniversite tedrisatının ilmlik karakteri bilhassa bu Araştırma Enstitüleri`nde tebarüz etmektedir. Üniversitelere bağlı olan bu İlmî Araştırma Enstitüleri ayrıca Sovyetler Birliği İlim Akademisi`ne de bağlıdırlar.⁹⁶

3. İşçi Fakülteleri

Üniversitelere merbut bir de işçi fakülteleri vardır ki, bunların tesisinden maksat, genç işçi ve köylülerin niversiteye kabul edilebilmeleri için onları  sene zarfında yetiştirmektir. İşçi fakülteleri, geceli ve gndzl olmak üzere iki nevidir. Gündüz tedrisatına devam edenler başka bir yerde işçi olarak çalışmazlar ve devletten diğer yüksek mektepler talebeleri gibi maaş alırlar. Gece tedrisatını takip edenler ise gündüzleri kendi fabrika ve müesseselerinde çalışmaya devam ederler. Bu işçi fakülteleri 10 senelik mektepleri bitirmeye fırsat bulamamış ve mustait genç işçi ve köylüleri niversite tahsilinden mahrum bırakmamak icin tesis olunmuştur.⁹⁷

4. Yüksek Pedagoji Enstitüleri

Sovyetler Birliği`nde çocukların küçük yaştan itibaren sıhhat ve inkılp terbiyesi almalarına büyük ehemmiyet verildiğinden bu terbiyeyi verecek olan genç unsurların iyi yetişmesine de çok büyük ehemmiyet atfedilmektedir. Bu itibarla Sovyet Rusya`da Pedagoji Enstitüleri, üzerinde titizlikle ve itina ile uğraşılan yüksek okullardandır.

Pedagoji Enstitüleri, Sovyet Rusya`da orta ğretim kurumlarına ğretmen yetiştirmektedirler. Bunların ğrenim süreleri 4 yıldır. On (10) yıllık okulları (4 yıllık ilkokul+3 yıllık orta okul+3 yıllık lise) bitiren öğrenciler, bu enstitülere alınmaktadır. Pedagoji Enstitüleri, Türkiye`deki Yüksek ğretmen Okullarına benzemektedir ve niversiter bir karaktere sahiptirler. Bu enstitülerde fizik-matematik, hayat bilgisi, edebiyat, tarih, coğrafya, pedagoji olmak üzere altı bölüm vardır. Bu bölümlerde her bir ders için tek tip müfredat programı ve tek tip kitap kullanılmaktadır.

İlk ve orta ğretimi kapsayan on senelik okulları bitirmiş olan öğrenciler niversiteye girme hakkına sahip olmaktadır. Bu on senelik eğitimi bitirmeye fırsat bulamamış genç işçi ve köylüleri niversite eğitiminden mahrum bırakmamak için

---

⁹⁶ Taşdemirci., a.g.m., s.4

⁹⁷ Taşdemirci., a.g.m., s.16

üniversitelere bağı olarak işçi fakülteleri kurulmuştu. Bu fakültelerde genç işçiler ve köylüler üniversiteye kabul edilebilmeleri için yetiştirilirdi.

Sovyet Rusya`da ilkokul öğretmenleri, köy ve şehir ayırımı yapılmadan Pedagoji Teknikumları`nda yetiştirilmektedir. Teknikumların öğrenim süresi 3 yıldır. Yedi yıllık okulları (4 yıllık ilkokullar+ 3 yıllık ortaokullar) bitirenler alınmaktadır. Klasik öğretmen okulları olan bu Teknikumlar, şehir merkezinde kurulmuşlar. Tek tip müfredat programı ve tek tip kitabın kullanıldığı ve derslerin ekseriyetini nazari derslerin teşkil ettiği Teknikumlar, bütün köy ve şehir öğretmenlerini yetiştirirler. Sovyet Rusya`da köy ve şehir okulu diye bir ayırım olmadığı gibi, köy ve şehir ilkokullarında da aynı müfredat programı ve aynı ders kitapları kullanılmaktadır.⁹⁸

5. Sovyetler Birliği İlim Akademisi

Sovyetlerde, bütün yüksek öğretim kurumları Sovyetler Birliği Bilim Akademisi tarafından denetlenmekteydi. Bu akademi bütün bilimsel araştırmaların ve bilimsel çalışma ağının merkeziydi. Kendisine ait planlı bir bütçesi vardı. Her sene yapılan kongreler ile bilimsel araştırmaları denetlenirdi. Bu denetlemeler esnasında, memleketin sanayisini geliştirmek ve üretimini artırmak için, pratik sonuçların çıkarılması ve bu sonuçlardan yararlanılması hedeflenirdi. İşbu İlmî Akademi, Sovyetler Birliği'nin en ileri gelen şöhretli âlimlerinden oluşuyordu.⁹⁹

6. Yüksek Teknik Okulları

Sovyet Rusyası`nda Yüksek Teknik Okulları, üniversitelerden farklı olarak özellikle eğitim ve üretim araçları ile ilgilenmişlerdir. Buradan mezun olanlar fabrika ve işletmelerde görev alırlardı. Sovyetlerin sanayiye geliştirmek hedefinden ötürü bu yüksek okullar büyük önem taşıyordu. Sovyetler Birliği'nin bütün maddi ihtiyaçlara ilişkin üretimi mümkün olduğunca çoğaltmak gibi bir amacı olduğundan, yüksek okullarının kurulmasında ve müfredatlarının belirlenmesinde, üretimde geri kalmış yerlerin ve ülke genelinin üretim durumu göz önüne alınırdı. Bu okullardaki her öğrenci okuldaki ilk yılından itibaren fabrikalarda işçi gibi çalışıyordu. Öğrenciye sınıfı ilerledikçe usta ve şef yardımcısı işleri verilirdi. Bu sayede, bu okullardan mezun

---

⁹⁸ Taşdemirci, a.g.m., s.17

⁹⁹ Taşdemirci, a.g.m., s.4

olanlar çalışmaya başladıklarında işlerine ve kurumlarına çok kolay adapte oluyorlardı.¹⁰⁰

B. Sovyetler Birliği`nde Lisan Tedrisatı

Sovyetler Birliği`nde ilk, orta, lise tahsilini veren on yıllık mekteplerde lisan meselesine büyük bir ehemmiyet verilmektedir. Lisan tedrisatı beşinci sınıftan itibaren başlamaktadır. İlköğretim dört sene olduğuna göre lisan ortaokuldan itibaren tedris edilmektedir. Bütün tedrisatta şuuraltı bilincin, derunî hislerin ve mantık harici tesirlerin hisseleri çok büyüktür. Kaide ve nazariyelerden ziyade kullanılmasıyla, kulak dolgunluğu sayesinde öğretilen lisanın zevkini tattırarak eğitimin iyi sonuç vermesine çalışılmaktadır. Rasyonel vasıtalar, bilhassa ilköğreimde hiç dikkate alınmamaktadır. Gramer öğretimi ise ancak son sınıflarda kendine yer bulmaktadır. Gramer malûmatı lisan bilgisinin son kısmını teşkil etmektedir.

Psikoloji noktasından da bir lisanın tedrisinde iki noktaya ehemmiyet veriliyor. Talebeyi alâkadar etmekle, kendisine doğru söylediğini ve sarfettiği gayretin iyi neticeler temin ettiğini zannetmekten mütevellit zevki tattırmakla işe başlanıyor. Öğretilen lisanın şekillerinin tetkikini, eşyanın manzarası ile ve doğrudan doğruya fiil ve hareketle karıştırarak, hafızadan bir daha silinmeyen aynî, sem`î, harekî hatıralar yaratılmaya çalışılmaktadır. Tatbik sahasında, ana dili öğrenme tarzına harfiyen bağlı kalınmaktadır. Yani ana dil, yalnız mukayese için göz önünde bulundurulmakta, tedrisat tamamı ile ecnebi lisanda olmaktadır. Sınıf adeta bir muhit yaratmıştır. Talebe buraya, kendilerine lisani öğretilen memleketin hududuna dahil oluyormuş gibi giriyor. Bu mektepler on sınıfta üniversiteye talebe yetiştirmektedir.¹⁰¹

II. Sovyetler Birliği Döneminde Azerbaycan`da Eğitim

Azerbaycan`ın eğitim sistemine tarihsel olarak bakacak olursak, diğer Türk topluluklarına kıyasla son derece gelişmiş bir eğitim sistemi ile karşılaşmaktayız. Azerbaycan`ın 11. yüzyıldan itibaren takip ettiği eğitim sistemi, Türk-İslâm aleminin klasik okul ve medrese sistemi şeklinde idi. Ancak Azerbaycan tarihinin dramatik siyasi gelişmelerle dolu olması nedeniyle eğitim sisteminde bir devamlılık olmamıştır.

---

¹⁰⁰ Taşdemirci, a.g.m., s.9

¹⁰¹ Taşdemirci, a.g.m., s.19

1828 Türkmençay Antlaşması'yla Azerbaycan nüfusunun eğitim durumu yeni bir safhaya girmiştir: Güney Azerbaycan nüfusu (İran'da yaşayan Azeriler) tamamen İran dini liderlerinin eline düşerken, Kuzey Azerbaycan nüfusu da Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma mekanizması haline gelen Rus okullarının etkisi altında kalmıştır.

19. yüzyılın son çeyreğinde Gaspıralı İsmail Bey'in klasik okul ve medrese eğitimini reforme ederek tanzim ettiği "Usul-i cedid" yönetiminin etkisi ile hız kazanan Azerbaycan'daki eğitim sistemi meyvelerini vermeye başlamıştır. Azerbaycan, İslâmdan kopmadan, modern bilim ilkelerine uyarak izlediği eğitim sistemi ile Osmanlı Devleti özellikle Anadolu ile paralel olarak o devirde, Türk Dünyasının modern eğitimde en ileri giden ülkesi olmuştur.¹⁰²

Tezimizin esas konusu olan Azerbaycan'ın Sovyetler Birliği döneminde mevcut eğitim sistemine gelince, bu dönemde Azerbaycan'da eğitim sistemi 1919 yılında kabul edilmiş SSCB eğitim esaslarına dayanarak kurulmuştur.¹⁰³

Azerbaycan, 28 Nisan 1920 yılında Kızıl Ordu tarafından işgal edilince, eğitim sistemi de işgal edilmiş,¹⁰⁴ eğitim tarihinde yeni bir dönem başlamıştır. Bu işte Sovyet Rusya eğitim modeli esas görülmüştür.¹⁰⁵ Sovyetler Birliği, Azerbaycan'da 70 yıl komünizm adına milli duygulara yer vermeyen bir eğitim sistemini yerleştirmiştir.¹⁰⁶ Sovyet hâkimiyeti ilk yıllarında Azerbaycan'da geniş okul şebekesi oluşturulmuştur.¹⁰⁷

1920 yılında "Azerbaycan SSC birleşik emek okullarının yönetmeliği" kabul edilmiştir. Yönetmeliğe göre öğretim okulları iki kademeli (1. kademe 5 yıllık eğitim süresi ile 1-5. sınıfları, 2. kademe 4 yıllık eğitim süresi ile 6-9. sınıfları kapsıyordu.) Yeni okullara "Birleşik Emek Okulları" adı verilmiştir.

1924-25 yıllarında 1 ve 2 kademeli okullarla birlikte 7 yıllık ve 1926-27 yıllarında ise 9 yıllık okullar açılmıştır. 7 yıllık okullar genel eğitim vererek gençleri orta meslek okullarına hazırlamaktaydı. 9 yıllık okullar ise 1 ve 2 kademeli okulların birleşiminden oluşmakta idi.

---

¹⁰² Rehman Seferov, Akif Akkuş, "Azerbaycan nüfusunun eğitim açısından analizi", *S.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Konya (Tarih yok), s. 361

¹⁰³ Aliyeva, a.g.e., s. 54

¹⁰⁴ Orhan Çeltikçi, "Türkiye-Azerbaycan Eğitim Sistemlerinin Karşılaştırılması Üzerine Bir İnceleme", *Bilim ve Kültür - Uluslararası Kültür Araştırmaları Dergisi*, sayı 2, 2013, s. 48-49

¹⁰⁵ Asger Guliyev, "Azerbaycan" maddesi, *Azerbaycan Milli Ansiklopedisi*, s.690

¹⁰⁶ Muammer Ergün, "Azerbaycan Eğitim Sistemi", *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi Dergisi*, Sayı 4, Güz 1997, s. 499

¹⁰⁷ www.muallim.edu.az, Misir Merdanov, Azerbaycan tahsili: yakın geçmişe, bu güne ve geleceğe bir bakış, sayı 20, Ekim 2010, (Ziyaret Tarihi: 09.07.2014)

1920-30 yıllarında maarifin temel prensiplerinden biri nüfus arasında cehaleti ortadan kaldırmak sayılıyordu. Bu hareket, 20 Eylül 1920’de cehaleti ortadan kaldırmak üzere HMK bünyesinde kurulan merkezi komite tarafından yapılmaktaydı.¹⁰⁸

Sovyet Azerbaycan’ın eğitim sistemi, 1930 yılına kadar eski usul eğitimin devamı şeklinde olmuştur. Fakat 1930’lu yıllardan itibaren “kolhoz¹⁰⁹laşma”nın da yarattığı yeni durumlar çerçevesinde tam bir kitle eğitimi başlatılmıştır. Burada millî ve dini kültürden yoksun yepyeni bir Sovyet vatandaşı yetiştirmek hedeflendiği için Kuzey Azerbaycan’da canlı bir hale gelen Türkleşmek, İslâmlaşmak ve batılılaşmak prensipleri bir kenara bırakılmış ve hatta yasaklanmıştır.

1920 yılında Rusya tarafından işgal edilen Azerbaycan’da Sovyet rejimi kurulduktan sonra Azerbaycan ile Türk Dünyası arasındaki geniş kültür ve düşünce bağlarını koparmak gayesiyle Sovyet Hükümeti alfabe değişikliğine gitti.¹¹⁰ Ülkede acımasız dil ve alfabe sorunu 1991 yılına kadar devam etti.¹¹¹ (26.02 -06.03.1926) Bakü’de çağrılan 1. Uluslararası Türkoloji Kongresinde, Eski Arap Alfabesi Latin Alfabesi ile evez edildi.¹¹²

20. yüzyılda Azerbaycan, dört değişim döneminde (1918’e kadar-bağımsızlık öncesi, bağımsızlık dönemi 1918-1920, Sovyet Dönemi 1920-1991 ve bağımsızlık sonrası 1991’den günümüze) üç farklı alfabe kullanmak gibi çok özel bir deneyim yaşamıştır. Bu yüzyılın başında Arap alfabesini kullanan ülke, 1918’de bağımsızlığını ilân ettikten sonra Latin Alfabesini benimsemiştir.¹¹³ 14 Mart 1937’de toplanan Azerbaycan 9. Sovyet Kurultayı’ndan sonra hiçbir yerde devlet dili olarak Türk dil kavramı kullanılmamıştır. Bundan sonra milliyet için “*Azerbaycanlı*”, devlet dili için ise “*Azerbaycan dili*” terimlerinin kullanılması uygun görülmüştür. 11 Temmuz 1939

---

¹⁰⁸ Asger Guliyev, “Azerbaycan” maddesi, *Azerbaycan Milli Ansiklopedisi*, s.690

¹⁰⁹ Kolhoz- Sovyetler Birliği’nde devlete aid topraklarda üretim yapan, ücretin emeğin niteliğine ve çalışma süresine göre verildiği, belli sayıda köüllü ailenin oluşturduğu ortak tarım işletmesidir.

¹¹⁰ İbrahim Hasanov, *1990 – 2006 Yılları Arasında Azerbaycan’da Yayımlanan Dinle İlgili Kitapların Dinler Tarihi Açısından Tahlili*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Konya 2008, s. 6

¹¹¹ Ziyafet Eyvazova, *Lâtin Alfabesinden Kiril Alfabesine, Kiril Alfabesinden Lâtin Alfabesine Geçiş Süreçlerinde Azerbaycan Basını*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2008, s. 41

¹¹² Asger Guliyev, “Azerbaycan” maddesi, *Azerbaycan Milli Ansiklopedisi*, s.691

¹¹³ Şahlar Esgerov, *Tehsilimiz Dünen Bugün Sabah*, Azerbaycan Neşriyatı, Bakü 2003, s. 360

yılında hiçbir hazırlık yapılmadan tüm eğitim kurumları yeniden Kiril Alfabesinin tatbikine başlamış ve 1991 yılına kadar bu alfabeyi kullanmıştır.¹¹⁴

SSCB döneminde Azerbaycan'da okul öncesi eğitim kurumları devlet eğitim sisteminin bir parçasına dönüşmüştü. 20'li yıllarda ülkede kreş ve çocuk evlerinden başka fabrika-zavod fahlelerinin çocukları için "çocuk ocakları" organize edilmiştir.

1920 yılı Ağustos ayında HMK'nın yanında teknik mesleki eğitim komitesi oluşturuldu. Azerbaycan'da bu dönemde 3 tip teknik meslek eğitimi müessesesi faaliyet gösteriyordu: fabrika-zavod öğrencileri okulları (FZÖ), meslek ve sanat okulları, meslek kursları.

1940 yılı Ekim ayında teknik meslek tahsilinde yeni sistem oluşturuldu. Mevcut FZÖ yerine 3 tip sanat okulları-demiryolu okulu ve fabrika-zavod eğitimi okulları, teknik meslek okulları tahsis edildi.

SSC döneminde hükümetin yüksek ve orta ihtisas eğitim alanında temel amacı bu okullara kabul sırasında işçi-köylü gençlere öncelik verilmesiydi. Bu amaçla Bakü Devlet Üniversitesi bünyesinde 1920 yılı Aralık ayında işçi fakültesi açılmıştı. Bu fakültelerin temel amacı işçi köylü gençleri yüksekokula hazırlamaktan ibaretti. Onlar yüksekokula imtihansız alınırlardı.¹¹⁵

20'li yılların başlarında Azerbaycan yüksekokullarında öğretim Rusça, aynı yılın sonlarından başlayarak ise hem Rus hem de Azerbaycan dilinde yapıyordu. Bu yıllarda nüfusun aydın tabakasının çocuklarının yüksekokullarda eğitim almaları engellenmekteydi. Antidemokratik, antihümanist politikalar sonucu çocuklarına yüksek eğitim vermek imkanından yoksun olan aydın aileler yabancı ülkelere göç etmek zorunda kalıyordu. 30'lu yıllarda ülkenin üniversitelerinde eğitim gören öğrencilerin % 70'ni işçi ve köylüler oluşturuyordu.

29 Aralık 1935 yılında "Yüksek eğitim kurumlarına ve teknik okullara kabul hakkında" verilen karar ile yüksek ve orta meslek okullarına kabul sırasında talebe adaylarının sosyal kökenine göre uygulanan kısıtlamalar ortadan kaldırıldı, tüm vatandaşlara yüksek ve orta meslek eğitimi alma hakkı verildi. Azerbaycan Sovyet eğitim sisteminde orta meslek eğitim kurumlarının çoğunu teknik okullar oluşturuyordu.

¹¹⁴ Betül Aslan, "Sovyet Rusya Hakimiyetinde Yaşayan Türklerin Ortak "Birleştirilmiş Türk Alfabesi"nden "Rus Kiril" Alfabesine Geçirilmesi", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 40, Erzurum 2009, s.367

¹¹⁵ Cebi Behramov, "Azerbaycan 1918-1990 yıllarında" maddesi, *Azerbaycan Milli Ansiklopedisi*, s. 692

1966 yılında Azerbaycan`da genel zorunlu orta eğitim uygulanmasına başlandı. Genel eğitimin “yatılı” şekli oluşturuldu. 1959 yılında Azerbaycan`da 7 yıllık okullar 8 yıllık okullara, 10 yıllık okullar ise 11 yıllık okullara dönüştürüldü. 1966 yılında Azerbaycan`da 11 yıllık eğitim süresi yeniden 10 yıllık eğitim ile değiştirildi.¹¹⁶

İkinci Dünya Savaşı'nın başlaması ülkenin eğitim sistemini ciddi şekilde etkilemiştir. Öyle ki, bu yıllar eğitimin gelişmesinde zor ve kritik bir aşama olmuş, okullarda iş âhengi bozulmuştur. Öğretmenlerin bir bölümü seferberliğe alınmış, okul binaları askeri amaçlar için kullanıldığından ülkenin okul şebekesinde önceki yıllara kıyasla keskin fark hissedilir hale gelmiştir. Savaş umumi zorunlu yedi yıllık eğitime geçiş sürecini aksatmış, genel eğitimin seviyesi aşağı düşmüştür. Fakat savaşın bitmesi ile, 1949 yılında yedi yıllık eğitime geçiş hızlandırıldı ve bu süreç 50'li yılların sonunda tamamlandı.¹¹⁷

Savaştan sonraki yıllarda SSCB'nin çeşitli ülkelerinde öğrencilerin yüksek eğitim alması sağlandı. Ayrıca 1956 yılından yabancı öğrencilerinde Azerbaycan yüksekokullarına kabul edilmesine başlandı.

Azerbaycan'ın sosyal, iktisadi ve kültürel hayatında önemli bir aşama sayılan 70-80'li yıllarda eğitimin gelişmesinde büyük yükseliş yaşanmıştır.

Azerbaycan'da genel zorunlu orta eğitime geçirilmesine 60'li yılların ortalarında başlansa da bu ideanın gerçekleşmesi 70'li yıllarda mümkün olmuştur. 70-80'li yıllarda okul öncesi eğitim ve yüksek eğitimin gelişmesinde önemli adımlar atılmıştır. Bu yıllarda H. Aliyev'in SSCB yüksek yönetimine çekilmesi hem de devletin eğitim politikasına ve eğitim reformuna rehberlik etmesi Azerbaycan'da genel eğitim okullarının gelişmesine geniş zemin yaratmıştır. Bu yıllarda 6 yaşta eğitim ve 11 yıllık zorunlu orta öğretim, “bilgi” gününün tesis edilmesi gibi eğitim reformları yapılmış olsa da sonraki siyasi süreçler öne sürülen okul reformunun tam gerçekleşmesine fırsat vermemiştir.¹¹⁸

Tüm bu başarılarla rağmen 80'li yılların sonlarında başlanan siyasi süreçler, Ermenistan-Azerbaycan Dağlık Karabağ sorunu, nihayet SSCB'nin çöküşü, devletin

¹¹⁶ Asger Guliyev, “Azerbaycan” maddesi, *Azerbaycan Milli Ansiklopedisi*, s. 693

¹¹⁷ www.muallim.edu.az, Misir Merdanov, Azerbaycan tahsili: yakın geçmişe, bu güne və geleceğe bir bakış, sayı 20, Ekim 2010, (Ziyaret Tarihi: 09.07.2014)

¹¹⁸ Asger Guliyev, “Azerbaycan” maddesi, *Azerbaycan Milli Ansiklopedisi*, s. 693

yönetiminde meydana gelen değişiklikler, Azerbaycan'ın eğitim sisteminde kriz yaşanmasına yol açmıştır.¹¹⁹

A. Azerbaycan Eğitim Kurumları

Azerbaycan eğitim sistemindeki okullar gerek SSCB döneminde gerekse de SSCB döneminden sonraki dönemde; ilkokula kadar terbiye (kreş, ana okulu), umum eğitim (ilkokul, ortaokul, lise), peşe (meslek), ihtisas eğitimi, yüksek öğretim şeklinde yapılandırılmıştır.

Eğitim sisteminin basamakları, tahsil kanununun 11. maddesinde şöyle belirlenmektedir:

- Okulöncesi Eğitim: Anaokulu ve Kreşler
- Umum Tahsil (Genel Eğitim): İlkokul, Ortaokul, Lise.¹²⁰
- Özel ve yardımcı okullar (fiziksel ve zihinsel bakımdan noksanlı olan çocuklar için yatılı okullar).
- İşçi ve köylü gençler için akşam vardiyalı orta okullar.¹²¹
- Meslek İhtisas Eğitimi: Teknik ve Meslek Eğitimi, Orta İhtisas Eğitimi.
- Yüksekokullar: Üniversiteler, Enstitüler, Harp Okulları, Akademiler.
- Yüksek Okul Diploması Aldıktan Sonraki Eğitim: Magistaratura (Yüksek lisans), Doktorantura (Doktora).¹²²

1. Örgün Eğitim

Azerbaycan Eğitim sisteminde örgün eğitim şeklini aşağıdaki şekilde özetleyebiliriz:

a. Okulöncesi Eğitim

Azerbaycan Cumhuriyeti'nde eğitimin temelini okul öncesi eğitim oluşturmaktadır.¹²³ Azerbaycan eğitim sisteminde okulöncesi eğitim, 1.5 yaş- 6 yaş grubu öğrencileri kapsar. Eğitimin temelini oluşturan okulöncesi eğitim, zorunlu

¹¹⁹ Asger Guliyev, "Azerbaycan" maddesi, *Azerbaycan Milli Ansiklopedisi*, s. 694

¹²⁰ Muammer Ergün, "Azerbaycan Eğitim Sistemi", *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi Dergisi*, Sayı 4, Güz 1997, s. 500

¹²¹ Aliyeva, a.g.e., s. 55

¹²² Muammer Ergün, a.g.m., s. 501

¹²³ Rahim Ağamaliyev, "Azerbaycan Eğitim Sistemi", *Milli Eğitim Dergisi*, sayı 144, 1999

değildir. Okula kadar eğitim, ailede ve isteğe bağlı olarak da okulöncesi eğitim kurumlarında sürdürülür. Okulöncesi eğitim kurumlarında çocuklar, aile ile sıkı bir işbirliği içerisinde yetiştirilirler. Devlet, küçük çocukların eğitimi, sosyal gelişimi bakımından maddi ve manevi yardım yapması hususunda güvence verir.¹²⁴ Azerbaycan`da okulöncesi eğitimin temel amacı, Azerbaycan dilinin öğretilmesi, milli ve ahlaki değerler, yetenekli öğrencilerin keşfedilerek ortaya çıkarılması olmuştur.¹²⁵

Okulöncesi eğitim kurumları kapsamında faaliyet gösteren kuruluşlar şunlardır: Çocuk esirgeme kurumları, körpe evleri, aile bahçeleri, okul bahçeleri, özürlü çocuklar için okulöncesi eğitim kurumları. Okulöncesi eğitim kurumlarına çocuklar ana-baba ve onların velilerinin isteği doğrultusunda kabul edilirler.

Okulöncesi eğitim kurumlarında eğitimin içeriği belirlenirken insanlık değerleri ve milli değerlerin çocuğa verilmesine özen gösterilir. Çocuklara ev işleri, kahramanlık, cengaverlik, vatanseverlikle ilgili oyunlar, şarkılar, devlet sloganları ve milli marşlar öğretilir. Özellikle halk edebiyatı örneklerinden alınan masallardan oluşturulan programlara önem verilir. Okulöncesinde metodik olarak yabancı dillerin öğretilmesine başlanır. Azerbaycan dilinin öğretilmesine ağırlık verilir. Okulöncesi eğitiminde okullaşma oranı %15`tir.¹²⁶

b. Genel Eğitim

Azerbaycan Cumhuriyeti`nde genel eğitimokulları herkesin eğitim alacağı kurumlardır.¹²⁷

Azerbaycan eğitim sisteminde genel eğitim ilkokul, ortaokul ve liseyi kapsar. Bu üç kademe birarada eğitimi sürdürür. Genel eğitimin aşamaları ve kapsadığı yaş grupları şöyledir:

İptidai Eğitim (İlkokul): 6-10 yaş gruplarını kapsar. Eğitim süresi 4 yıldır. Bu okula devam eden öğrencilere öğrenimleri süresince karne, bu okula bitirdiklerinde öğrenim belgesi verilmekte, ancak diploma düzenlenmemektedir. Bu kadame zorunlu eğitim kapsamındadır.

---

¹²⁴ Mehmet Okutan, *Azerbaycan Eğitim Sistemi*, Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi Dergisi, Say 5, yıl 1996, s. 97

¹²⁵ Orhan Çeltikçi, a.g.m., s.50

¹²⁶ Muammer Ergün, a.g.m., s. 502

¹²⁷ Orhan Çeltikçi, a.g.m., s.50

Esas Eğitim (Ortaokul): 10-15 yaş gruplarını kapsayan bu eğitim kademesi de zorunlu eğitim kapsamındadır. Bu eğitim süresi sonunda öğrenci diploma alabilir. Buna göre, Azerbaycan`da zorunlu eğitim süresinin 9 yıl olduğu görülmektedir.

Ortaeğitim (Lise): 17-18 yaş gruplarını kapsayan bu eğitim kademesi 2 yıl süreli olup zorunlu değildir. Buna göre Azerbaycan`da lise öğrenimi 2 yıllık bir süreyi kapsamaktadır. Ortaeğitimi bitirenlere olgunluk diploması ile birlikte bir yüksek öğretime devam etme hakkı verilmektedir.¹²⁸

c. Mesleki ve Teknik Eğitim

Azerbaycan'da 1920 yılı öncesine kadar toplam 3 orta meslek okulu - Bakü Denizcilik Okulu, Müzik Okulu ve Tıp Okulu vardı. Azerbaycan SSC HMK Kollegiyasının 30 Haziran 1921 tarihli kararına esasen cumhuriyetin bazı bölgelerinde, özellikle Gence`de, Şuşa`da, Kuba`da, Salyan`da, Lenkeran`da 6 aylık pedagojik kurslar, 1922 yılında ise ülkede 7 öğretmen yetiştirme okulu kuruldu.¹²⁹

Azerbaycan`da mesleki ve teknik eğitim birimleri, Peşe Mektepleri ve Peşe Liseleridir. Bu okullar Azerbaycan`da unutulmaya yüz tutmuş geleneksel sanatkarlık sahalarının diriltilmesine yönelik meslek okullarıdır. Bu okullara zorunlu eğitimi bitiren sanataeğilimli bireyler ile herhangi bir sanat icra edenlerden ihtisasını artırmak isteyenler veya değiştirmek isteyen gençler kabul edilmektedir. Lise eğitimi olmayanların, yukarıda bahsedilen eğitimden geçmelerine imkân tanınır.¹³⁰ 8 yıllık zorunlu eğitim aşamasını tamamlayan öğrenciler orta meslek okullarında eğitimini devam ettirebilirler. Bu okullarda eğitim şekli hem açık öğretim hem dışardan hem de akşam eğitimi şeklinde gerçekleştirilir ve öğrenciler bu okullarda tıp, ziraat, öğretmenlik, ekonomi gibi çeşitli alanlarda eğitim alabilmektedirler.¹³¹

Meslek okullarında eğitim gören öğrenciler meslek eğitimi görmenin yanısıra 3-4 yıl içinde orta eğitim de görebilmektedirler.¹³²

---

¹²⁸ Mehmet Okutan, a.g.m., s. 100

¹²⁹ S. E. Aliyev, *Orta İhtisas Okullarında Talim Terbiye İşleri Teşkilatının Esasları*, Maarif Yayınları, Bakü 1989, s.22

¹³⁰ Muammer Ergün, a.g.m., s. 504

¹³¹ S. E. Aliyev, a.g.e., s. 49

¹³² Rahim Ağamaliyev, "Azerbaycan Eğitim Sistemi", *Milli Eğitim Dergisi*, Sayı 144, 1999

ç. Orta İhtisas Okulları

Bu okullar “teknik okullar” ve “kolej” adı ile eğitim veren ortadereceli meslek liseleridir. Orta düzeyde meslek elemanı yetiştirmeyi amaçlayan bu okullar da zorunlu eğitim kademesinden sonra gidilen bir eğitim kademesidir. Esas eğitimi (ortaokul) bitirdikten sonra gidilebilen bir eğitim kademesine dahil olan vatandaşlar, orta ihtisas eğitimi ile beraber orta tahsili de alırlar. Bu okulları bitirenlere “küçük mütehassis” derecesi verilir.

Meslek liseleri 3 veya 4 yıl süreli eğitim kurumlarıdır. Profesyonel teknik liseleri ve teknik okullar 4 yıl süreli okullardır. Meslek liselerinde ziraat, sağlık, ekonomi, ticaret gibi bölümler bulunur. Meslek liseleri, öğrencileri mesleğe hazırlarken, aynı zamanda yüksek öğrenime de hazırlamaktadır.¹³³

d. Yüksek Öğretim

Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kuruluncaya kadar Azerbaycan’da yüksek okul yoktu. Rusya’da eğitim almış az sayıdaki Azerbaycanlı’lar ise zengin çocukları idi. 1920’li yıllardan başlayarak nüfusun eğitimsizliğini ortadan kaldırmak için, ülkede okul şebekesini genişletmek, genel zorunlu eğitime geçmek, yeni uzmanlar hazırlamak amacıyla okullar açılmaya başlandı.¹³⁴

Bu yıllardan itibaren Azerbaycan’da oluşturulmuş yüksek öğretim müesseseleri olan üniversitelerde eğitim “gündüz (ayani) eğitim”, “akşam eğitimi” ve “gıyabi eğitim”den oluşmaktadır. Üniversite öğretim süresi genel olarak dört yıldır. Bakü Devlet Üniversitesi hariç, üniversiteler belli uzmanlık alanlarına göre kurularak ilgili olduğu uzmanlık alanın adı ile anılırlar. Örneğin; İnşaat Üniversitesi, Pedagoji Üniversitesi, Tıp Üniversitesi, İktisat Üniversitesi vb. üniversiteyi bitirenler “yüksek ihtisash kadrolar” sınıfına dahil olarak alanları ile ilgili işlerde çalışırlar.¹³⁵

Üniversiteye öğrenci alımı sınavla yapılmaktadır. Sınav sözlü ve yazılı olabilmektedir. Sovyetler döneminde üniversitelere öğrenci alımı sözlü sınavla yapılıyordu. Günümüzde ise üniversitelere öğrenci alımı Türkiye’de uygulanan sistemden etkilenerek yazılı sınav olan test usulu ile yapılmaktadır. Üniversiteye giremeyen öğrenciler teknikokullara ve meslek okullarına başvurabilir.

¹³³ Mehmet Okutan, a.g.m., s. 101

¹³⁴ Zerife Aliyeva, *Pedagogika*, Prezident Kütüphanesi, Bakü 2004, s. 54

¹³⁵ Mehmet Okutan, a.g.m., s. 105

Azerbaycan`da üniversiteler Milli Eğitim Bakanlığına (Tahsil Nazırlığı) bağlı olarak faaliyet gösterirler. Eğitim Kanunu`na göre, yüksekokullar, dünya standartlarına tam uygun olan ve Eğitim Bakanlığı`nce onaylanmış öğretim programlarını bağımsız şekilde uygulayabilirler. Üniversiteler, öğretimin bilimsel araştırmaları yöntemlerini bağımsız şekilde uygularlar.¹³⁶

2. Yaygın Eğitim

Azerbaycan Eğitim Kanunu, yaygın eğitim kapsamında “okul dışı terbiye” ile “serbest öğretim” uygulamasına yer vermektedir.¹³⁷

a. Okuldışı Terbiye

İsteğe bağlı olup aileler, öğretim kurumları, toplumsal teşkilatlar ve cemiyetler ya da bireysel olarak vatandaşların yardımı ile gerçekleştirilir. Okuldışı terbiye kurumları kapsamında, çocuk-genç kulüpleri, çocuk-genç evleri, idman ve sanat okulları, çocuk-genç kütüphaneleri, sağlık müesseseleri sayılabilir. Çocuk ve gençler bu kurumlardan ücretsiz ya da indirimli fiyatlarla yararlanabilmektedirler. Kurumlarda sürdürülecek etkinliklerin konusu ve şekli bu kurumlardaki şuralar tarafından belirlenmektedir.¹³⁸

b. Serbest Öğretim Kurumları

Serbest öğretim kurumları, vatandaşların serbest şekilde öğretim alabilmelerine katkı sağlayan kurumlardır. Bunlara örnek olarak, halk üniversiteleri, kütüphaneler, malûmat merkezleri, kulüpler, TV-Radyo öğretim merkezleri sayılabilir.¹³⁹

B. Sovyetler Birliği Döneminde Nüfusun Eğitim Durumu

Ruslar Azerbaycan`ı işgal ettikten sonra, ülkenin doğal zenginliklerini keşfedince ülkeyi kolonileştirme yoluna gitmişlerdir. Azerbaycan nüfusunu hristiyanlaştırmak ve ruslaştırmak için büyük gayret sarf etmişlerdir. Nikolay İlminski`nin kurduğu Rus-Tatar okullarından Azerbaycan`da çok sayıda açılmıştır.

¹³⁶ Muammer Ergün, a.g.m., s. 505-506

¹³⁷ Mehmet Okutan, a.g.m., s. 106

¹³⁸ Mehmet Okutan, a.g.m., s. 107

¹³⁹ Mehmet Okutan, a.g.m., s. 107

Ancak bu okullarda okuyan Azeri gençlerinin önemli bir kısmının, kendi ülkesini ve insanlarını düşünerek hareket etmeleri yüzünden Ruslar istedikleri sonuçları alamamışlardır. Bununla da yetinmeyen Azeri aydınları Türkiye ile işbirliği kurarak ortak eğitim, dil ve kültür çalışmaları yapmışlardır.¹⁴⁰

Bu milli şuuru gören Ruslar, Sovyet döneminde her yolu kullanarak Azerbaycan nüfusunun Türkiye'deki kardeşleri ile irtibatlarını kesin olarak kesmeye çalışmışlardır. Bağımsız Azerbaycan'ın 28 Nisan 1920'de Kızıl Ordu birlikleri tarafından yeniden işgalinden sonra Ruslar, komünizm adına ülkede acımasız bir dikta rejimi uygulamışlardır. Azerbaycan'da eğitim alanında milli duygulara yer vermeyen bir eğitim sistemi yerleştiren Sovyetler, 15-16 yıl hiç taviz vermeden bunu yürütmüşlerdir.

Sovyet yönetimi bir taraftan eski kuşaktan kurtulmaya çalışırken, diğer taraftan da "Sovyet Kuşağı" oluşturmanın ön hazırlıklarını yapmaktaydı. Bunun en etkili yolları merkezî eğitim sisteminin sağlanması ve eğitimde yeni ideolojinin etkinliğini arttırarak kitle eğitiminin yaygınlaştırılması idi. Ocak 1925'te Azerbaycan genelinde yapılan öğretmenler kongresinin ardından eğitimciler için merkez tarafından yeni hedefler belirlendi. Bunlar genel olarak, eğitimin proleter çıkarları doğrultusunda yapılması, köylerle sıkı irtibatın kurulması ve komünist değerlerin yaygınlaştırılması idi. Yapılan çalışmalar sonucu 1926 yılında Azerbaycan'da yeni değerleri yaygınlaştıran eğitim araç-gereçlerinden geçerek okur yazarlık kazananlar nüfusun % 25'ini, 1933 yılında ise % 51'ini oluşturmaktaydı. Okuryazarlığın daha ileri düzeylere götürülmesi için sonraki dönemlerde de faaliyetler sürdürüldü. 1930'lu yıllarda 7 senelik zorunlu eğitim sisteminin uygulanmasına başlandı. Yeni "Sovyet Kadroları"nın hazırlanması yönünde de önemli faaliyetlerde bulunuldu. Sonuç olarak 1940-41 senelerinde 17 bin öğrenci teknik okullarda, 15 bin öğrenci ise üniversitelerde eğitim almaktaydı.¹⁴¹

Sovyet Dönemi'nin bu baskıcı ve yönlendirici eğitim sisteminin daha önceki eğitim sistemine kıyasla önemli bir farkı bulunmaktadır. Bu fark eğitimin yaygınlaştırılması ve mecburi hâle getirilmesidir. Dolayısıyla Kuzey Azerbaycan nüfusu arasında eğitimsiz kalanların sayısı kademe kademe azalmıştır. Bunun sonucu olarak da, 1960-1970'li yıllarda okuma-yazma oranı % 100'e yaklaşmıştır.

---

¹⁴⁰ Seferov, Akkuş, a.g.m., s. 361

¹⁴¹ Behram Hesenov, *Sovyet Kuşağından Sovyet Sonrası Kuşağına Azerbaycan'da Din*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2007, s. 104-105

Tablo 1.1. Nüfus sayımlarına göre 9-49 yaş arası nüfusun okuma yazma oranı¹⁴²

Yıllar	Erkek	Kadın	Toplam	Kent	Kır
1926	36.1	19.2	28.2	58.8	13.7
1939	88.8	76.1	82.8	89.1	78.5
1959	98.8	96.0	97.3	97.3	97.4
1970	99.8	99.5	99.6	99.8	99.5
1979	100	99.9	99.9	100	99.9
1989	99.9	99.9	99.9	99.9	99.9

1920'li yıllarda, Sovyetler'in zoraki eğitim sisteminin pek başarılı olamadığı görülmektedir. Zira 1926'da Azerbaycan'dan gelen Sovyet temsilcilerinin yaklaşık %72'si okuma yazma bilmiyordu. Ancak 1959'da bu ülkeden gelen temsilcilerin okuma-yazma oranı %97'ye ulaşmıştır. Burada bir gerçeği de ifade etmek gerekir ki, Sovyet döneminde Azerbaycan'da okuma yazma bilenlerin sayısı hızla yükselmiştir.

Bu yükselişin önemli nedenlerinden biri, Sovyetler Birliği döneminde Azerbaycan'da açılan halk okulları ve kursları olmuştur. Bu okullarda okuma yazma bilmeyen yaşlı nüfusa mümkün olduğu kadar okuma yazma öğretilmiştir. Fakat Sovyetler Birliği, bu mecburi kitle eğitimini Azerbaycan nüfusunu Sovyetleştirmek için yapmışlardır. Okullarda uygulanan ders programlarında, Azerbaycan Türkçesinin, millî kültürünün ve Azerbaycan'ın Türk tarihinin bir parçası olduğu hakkında hiçbir bilgi verilmemiştir. Sovyetlerin 1950'li yıllara kadar uyguladığı bu eğitim sistemi sonucunda Azerbaycan nüfusunun milli duyguları büyük ölçüde zedelenmiştir. Buna karşın, 1950'li yıllarda bir grup Azerbaycan aydınının öncülüğünü yaptığı ana dili kullanma çalışmaları ile milli tarih ve kültür konuları hakkında güzel yazılar yazılmaya ve Moskova'nın Azerbaycan'da uyguladığı Sovyetleştirme politikasına karşı çıkılmaya başlanmıştır.

Sovyetlerin Azerbaycan nüfusunun uyanışını ve ilmi potansiyelini bu şekilde durdurmalarına rağmen Azerbaycan'da kurulan ilim ocaklarının, üniversite ve enstitülerin, ilk ve orta dereceli okulların sayılarında önemli artışlar olmuştur. Eğitim ve bilim alanında Azerbaycan nüfusunun gösterdiği bu başarının altında muhakkak ki,

¹⁴²ADİK, *Azerbaycan'ın İstatistik Göstergileri* (Statistical Yearbook of Azerbaijan) Seda Neşriyatı, Bakü 1999, s. 161

Azerilerin daha iyiye ve mutlu geleceğe kavuşabilmek ümidiyle yürüttükleri öğrenme ve aydınlanma azmi yatmaktadır.¹⁴³

C. Sovyetler Birliği Döneminde Azerbaycan`da Ceditçilik Harekatı

SSCB`nin hâkimiyeti yıllarında Türk aydınlanma hareketinin büyük lideri Gaspıralı`nın yaktığı meşale, Kırım ve Kazan`la birlikde süratle Azerbaycan`da da etkili olmuş, Türkistan Türklüğüne kadar uzanmıştır.

Azerbaycan`ın bu “aydınlanma” hareketine erken katılmasının sosyolojik sebebi, Bakü petroleri sebebiyle “kapalı toplum” yapısının erken kırılması ve başta Zeynel Âbidin Tagiyef olmak üzere, Ceditçilik/ Milliyetçilik hareketini bütün gücüyle destekleyen, uyanık bir zenginler sınıfının teşekkül etmesi idi.

Azerbaycan`da Ceditçilik hareketinin önderleri Abbas Kuli Ağa Bakıhanlı (1794-1848), Mirza Feth-Ali Ahundzade (1812-1878), Hacı Seyyid Azim Şirvani (1835-1888), Melikzade Hasan Zerdâbi (1837-1907) ve Ali Ekber Sâbir (1868-1911)`dir.

Ceditçilik hareketinden önce Azerbaycan hanlıklarında resmi dil Farsça, Rus işgalinden sonra Rusça idi. Burada söz edilen Ceditçi aydınlar, Türkçe eserler yazarak, “milli terbiye” görüşünü savunarak, özellikle de Zerdâbi ve Sâbirle birlikte “Usul-i Cedit” okulları açıp Türk milliyetçiliğini savunarak milli uyanışa önderlik etmişlerdir.

Hasan Zerdâbi ile şair Sâbir`in hayat hikayeleri büyük ölçüde Gaspıralı`ninkine benzer: Bunlar Rus yöneticilere ve “Kadimci”lere karşı mücadele ederek Usul-i Cedit okulları açmışlar, aynı zamanda gazete çıkarmışlardır. Ahundzade, modern Azerbaycan tiyatrosunun kurucusudur. Bu tiyatro hızla Azerbaycan değerlerine yönelmişti.¹⁴⁴

Hasan Zerdâbi çocukluk yıllarında “Usul-i Kadim” mekteplerine devam etmiş, Rusça`yı mükemmel öğrenmiştir. Rus Lisesi`nde o kadar başarılıydı ki Rus Genel Valisi tarafından Moskova Üniversitesine burslu öğrenci olarak kaydettirilmişti. Üniversitede “Fen Bilimleri ve Matematik” bölümünü bitirmiş, aynı zamanda rus edebiyatını da incelemiştir. Böylece Rusya`da ve dünyada yeni gelişen bilim ve fikir

¹⁴³ Seferov, Akkuş, a.g.m., s. 362

¹⁴⁴ Taha Akyol, *Azerbaycan Sovyetler ve Ötesi*, Burak yayınevi, Baskı 2, İstanbul, 1994, s. 195

cereyanlarını öğrenmiştir. Azerbaycan`a döndüğünde “Tarım idaresi”nde tercüman olarak göreve başlamıştır. “Tarım İdaresi”ni yöneten Ruslar, mahalli mütegalibe (toprak ağaları) eşrafla işbirliği halinde zavallı yoksul Azerbaycan köylülerini soyuyorlar, kadastro bahanesiyle köylülerin topraklarını alıyorlardı. Zerdâbi, Moskova`da “Narodnik” denilen “Halkçılık” akımından öğrendikleriyle, köylüyü müdafaa etmeye başladı. Bu yüzden de görevinden atıldı. Bundan sonra Zerdâbi baba mirasıyla geçimini güç bela sağladığı halde, köylüler için bedava “arzuhalcilik” (dilekçe yazıcılığı) yapmaya başladı. Bu durum hem Rusları hem onlarla işbirliği yapan Azerî mütegalibeyi (toprak ağaları) hem de “Ahund” veya “Molla” denilen “Kadimciler”i kızdırdı. Zerdâbi`nin köylüler adına resmi makamlara Rusça olarak yazdığı dilekçeler, köylülere hak aramayı öğrettiği için hem Rus memurları hem de mütegalibeyi rahatsız ediyordu. “Ahund” veya “Molla”lar ise, okur yazarlığı olmayan zavallı köylüler için yüksek ücretlerle ve Farsça ağırlıklı bir Türkçe dilekçe yazarlar, tabii bu dilekçeler de bir işe yaramazdı. Hasan Zerdâbi, “ahund” veya “molla”ların bu gelir kaynağını kurutmaya başlamıştı.

“Kadimci”lerin Zerdâbi`ye öfkelenmelerinin sebeplerinden biri de bir yandan İsmail Gaspıralı`nın çıkarmakta olduğu “Tercüman” gazetesini yaymaya çalışırken, öbür taraftan “Usul-i Kadim” tahsilini tamamlamış Azerî-Türk çocuklarını Rus Liselerine devam etmeye teşvik etmesiydi. O zaman Azerbaycan`da Usul-i Cedid mektepleri açılmamıştı, sadece Şamahı`da bir tane vardı.

Zerdâbi, halk arasına karışır, berber, marangoz, terzi, kasap, manav dükkânlarını dolaşır onlara “Ceditçi” fikirlerini aşılamaaya çalışırdı. En çok söylediği sözlerden biri de şuydu: “Palas paltarını sat, çocuğunu okut!”. Yani: “Pılımı pırtımı sat, eğitime sarıl!”

Zerdâbi, yoksul öğrencileri okutmak için bir “Cemiyet-i Hayriye” kurdu ve yardım toplamak amacıyla bütün Kafkasyayı dolaştı. Mütegalibe takımı bu cemiyete karşı idi. Tüccarlardan ise Ceditçi fikirlere destek verenler henüz azdı. Zerdâbi toplaya bildiği paralarla Azerî-Türk çocuklarının okumalarına destek verdi.

Zerdâbi, Türk kadınlarını da Ceditçi yapmak istiyordu, fakat temas kuramıyordu. Bunun için Ceditçi bir Türk kızıyla evlenmeye karar verdi. Tiflis`teki “Svyatoy Nina”

adlı Kız Lisesi'nden mezun olan Kuzey Kafkasyalı Hanife adlı bir kızla evlendi. Hanife Hanım da idealist bir Ceditçi idi.¹⁴⁵

Zerdâbi`lerin Bakü`deki mütevazi evleri talebe yurduna dönmüştü. Hanife Hanımın da kız öğrencileri vardı. Ama “Kadimci”lerle birlikte “Mütegallibe”nin ve Rusların tepkisi artmıştı. Tehditler yüzünden yardımlar kesildi, Cemiyet-i Hayriye kapandı, talebeler dağıldı.

Bunun üzerine Zerdâbi de, Gaspıralı gibi, gazete çıkarmaya karar verdi. Rus idaresinden izin alabilmek için gazetenin ideolojik kimliğini gizleyecek bir ad buldu: “Ekinci.” Böylece Ruslar bir tarım gazetesinin çıkacağını düşünerek izin verdiler.

Zerdâbi adeta çırpınırdı ve hislerini şöyle dile getirirdi :

“Herkesi çağırıyorum gelmiyor, gösteriyorum görmüyor, söylüyorum anlamıyor, inanmıyor. Sonunda gördüm ki, onları uyandırmak için gazete çıkarmaktan başka çare yoktur. Kağıdın üzerine yazılmış doğru sözler kapı ve pencerelerden o iman menzillerine erişebilsin. Her yılda on gazete okuyandan birisi okuduğunu anlasa, okuyanların sayısı yılbeyıl artar...”

Zerdâbi, İstanbul`la temasa geçerek Türkçe için Arap baskı harfleri getirtti. 6 ay sonra gazetenin 400 abonesi vardı, bir o kadar da bedava dağıtabiliyordu ki “beynlere ulaşsın”!

Osmanlı-Rus Harbi çıkınca Rus makamları Ekinci`yi kapattılar. Zerdâbi işsiz kaldı, kendisine hiç bir “kulluk” yani memuriyet verilmedi.

Zerdâbi, toplumdaki şüursuzluktan yakınarak şöyle söylerdi:

“Bir tane Karabağ emekçisi suçu (Ermeni) Karabet`in millet gayreti tüm Karabağ beylerinde yoktur. Karabet, eşek sırtında su taşıyarak bin ruble toplamış ve bunu Ermeni Cemiyet-i Hayriyyesinin reisi Rustamyan`a okul öğrencilerine sarfolunmak için vermiştir.”

Bu sıralarda Zerdâbi`yi çokca sevindiren bir olay gerçekleşiyor. Azerbaycan`ın petrol zenginlerinden sayılan Hacı Zeynel Abidin Tagiyef, bir kız mektebi açmak için Rus hükümetinden izin almayı başarmış ve Zerdâbi`lere müracaat etmişti. Okul açıldı ve Hanife Hanım bu ilk Azerî Türk kız mektebinin müdiresi oldu.

---

¹⁴⁵ Akyol, a.g.e., s. 196

Zerdâbiler, Azerbaycan`da millî uyanış yolunda bir ömür harcadılar. 28 Kasım 1907 yılında Hasan Bey vefat ettiği zaman, onun attığı tohumlar fidan vermeye başlamıştı: Bakü`de “Hayat”, “İrşat” gibi günlük gazeteler ve “Füyûzat”, “Rehber”, “Behlul” gibi dergiler ve “Molla Nasreddin” adında Ceditçi bir mizah dergisi daha çıkıyordu.¹⁴⁶

Bu dergi ve gazetelerde ilgi çekici isimler vardı: Türkiye ile de yakın irtibatlı olarak Pantürkizm fikrinin Azerî ideologları Hüseyinzade Ali, Ahmet Ağayef, Ali Merdan Topçubaşı ve Millî Azerbaycan Cumhuriyetinin lideri Mehmet Emin Resulzade!

Bu dönemin ceditçi yazarlarından biri de Ali Ekber Sabir idi. Ali Ekber Sâbir`in de bu gazete ve dergilerde şiirleri yayımlanıyordu. Sâbir`in “Türk Şairi Fuzuli`nin bazı gazellerine nazire” başlığını taşıyan bir şiiri Kadimciler`i ve cehaleti göstermektedir. O günlerde büyük gürültüler koparan bir şiirinin ilk beyti şöyledir:

“Tahsil-i ilim etme, ilm âfet-i candır- hem akla ziyandır!

İlm âfet-i can olduğu meşhur-ı cihandır- mağrufi zamandır!”

1868 yılında Şamahı`da doğmuş olan Sâbir bütün şiirlerinde “Türk” kimliğini savunmuş, cehaleti, taassubu, kadimciliği, vurdum duymazlığı, Rus sömürsünü hiciv yoluyla eleştirmiştir. Şarkın meskenet veya “bana dokunmayan yılan bin yaşasın” zihniyetini hicvettiği bir şiirinde Sâbir şöyle söylüyor:

Ses salma yatanlar ayılar, goy hele yatsın.

Yatmışları râzı değılem, kimse uyatsın.

Tek tek ayılanlar varsa da Hak dâdına çatsın.

Men salim olam, cümle cihan batsa da batsın.

Millet nice târac olur olsun, ne işin var!

Düşmenlere möhtâc olur olsun, ne işin var!

Sâbir de büyük tepkilerle karşılaştı. Ama o “Usul-i Cedit” muallimliğinden geri dönmedi, sonunda sefaletе düşerek Şamahı`dan Bakü`ye göçdü. Şamahı`da baba evinde açtığı “Mekteb-i Ümid” kapandı. 1911 Eylülünde Bakü`de vefat etti.¹⁴⁷

¹⁴⁶ Akyol, a.g.e., s. 197-198

¹⁴⁷ Akyol, a.g.e., s. 200-202

III. Sovyetler Birliği Döneminde Azerbaycan`da Din Eğitimi

A. Sovyetler Birliği Döneminde Azerbaycan`da Dini Durum

1920 yılı Nisan ayında Azerbaycan Cumhuriyeti`nin SSCB tarafından devrilmesi, Azerbaycan`da dini durumu çok etkilemiştir. Sovyet Hükümeti`nin dine münasebetinin esas prensibi, dinin devletten ayrı olmasıydı. Fakat buna rağmen, Sovyet Devleti`nin ilk yıllarında yeni kuruluşun ideologları İslam dininin kendine mahsusluğunu ve dindarların milli haysiyetlerini dikkate almak zorundaydı.

Tüm bunlara bakmayarak, 1920yılı Mayıs ayında Azerbaycan Devrim Komitesi`nin “Vicdan Özgürlüğü” hakkında kararnamesine göre, Halk Maarif Komiserliği`nin (HMK) emrindeki tüm devlet okullarında dini öğretilerin eğitimi ve herhangi dini törenin yapılması yasaklanmış, Diyanet İşleri Bakanlığı kaldırılmıştır. HMK`nın özel emriyle öğretim kurumlarının ve okul konseylerinin başkanı görevinde olan dini dereceli kişiler görevlerinden alınmıştır. Diyanet İşleri Bakanlığı`nın kaldırılması ile ilgili kararname aslında her vatandaşa istenilen dini inancı seçmek ve ya hiçbir dine itikat etmemek hakkı, aynı zamanda dinin lehine ve ya aleyhine propaganda yapmak özgürlüğü vermiştir.

Fakat Sovyet hâkimiyetinin ilk yıllarında hükümet dindar nüfusu ele almak amacı ile çeşitli siyasi gösteriler gerçekleştirmiştir. Örneğin, Kurban ve Ramazan bayramları devlet seviyesinde kutlanıyor, sokaklarda öğrencilerin bayram gösterilerine imkân veriliyor, tiyatro ve kulüplerde gösteri ve konserler organize ediliyordu. Hatta30 Ağustos 1921 yılında Neriman Nerimanov`un talimatı ile Muharremlik günlerinde “Tezepir” ve “Bibiheybet” camilerinde cemaete erzak dağıtılmıştır.

Bu yıllardaki anti-din politikasına değinmeden önce Sovyet politikasının temel felsefi taşı olan Marksizm`de, daha doğrusu Marksizm`in Leninist yorumundaki dini görüşleri dikkate almak gerekir. Şöyle ki Marx, kendi fikirlerini savunarken dinin ve din duygusunun toplumsal bir ürün olduğunu ileri sürmüştür. Ayrıca Marx, dinin eski yönetici sınıftan alınmış kapitalizmin mirası olarak daima yönetici sınıfın elinde bir araç olduğunu iddia etmiştir. Engels de bu konuda Marx gibi radikal tutum sergilemiştir.¹⁴⁸

Fakat Marx veEngels`ten farklı olarak Lenin “din hayali”nin kökünü araştırma ve ya açıklamaya ilgi duymamış, bunun yerine dinin sosyal kökleri üzerine odaklanarak,

¹⁴⁸ Erşahin, a.g.e., s 131-132.

“dinin sosyal köklerini yok etme” politikasını Sovyet düşüncesinin komünist ideolojisinde esas prensibi haline getirmiştir.

1920 yılının başlarında basında, parti dairelerinde çeşitli dini günler ve bayramların yasaklanması hakkında konular tartışılmaya başlamıştır. Aynı yılda Sovyet rejimi dinin etkisinin toplumda devam etmesini engelleyecek bazı yasal düzenlemeler gerçekleştirmeyi planladı.¹⁴⁹ Sovyet yönetimi, Marx ve Engels’in fikirlerden yararlanarak anti-din propogandalarının yürütülmesini başlattı. 5 Mayıs 1920 yılında çıkarılan bir yasayla tüm vakıf arazileri kamulaştırılmış, 10 Mayıs’ta çıkarılan başka bir yasayla okullarda din eğitimi ve ibadeti yasaklanmış ve son olarak 15 Mayıs’ta çıkarılan diğer bir yasayla da Azerbaycan Halk Cumhuriyeti (AHC) döneminde kurulan Meşihat-i İslamiyye kurumu ve Dini İtikat Bakanlığı kaldırılmıştır.¹⁵⁰ 1930’lu yılların başlarında ise bütün dini günler ve bayramlar yasaklanmıştır.¹⁵¹

Bu yıllarda nispeten yumuşak olan din aleyhtarı propogandalar, 1925’ten sonra keskinleşmeye başladı. Artık İslamiyet’in beş gereğinden biri olan Ramazan ayında tutulan oruca karşı çok geniş çapta kampanyalarla başlatıldı. 1926 yılında dine karşı ilk müze Bakü’de açıldı.

Dinin temeline hücum etme kararı alan Sovyet yetkilileri, 1928 senesinde “doğrudan doğruya hücum” politikası izlediler. 1931 yılında ise İslam’ın diğer iki şartı: Hacc ve Zekat ibadetleri de resmen yasaklanmıştır.¹⁵²

Yasağın daha sıkı uygulanmaya başlaması ilerki yıllarda kutsal mekânlara giden ziyaretçilerin sayısına da yansımaya başlamıştır. Örneğin, 1920’li yılların sonlarında Azerbaycan’dan Hacca ve Şii mekanlardaki kutsal yerlerin ziyaretine her sene 500-600 kişi gittiği halde, 30’lu yılların ortalarında her sene sadece 10-15 kişi bu kutsal yerleri ziyaret edebiliyordu.¹⁵³ Daha sonraki yıllarda ise her sene ancak 2-3 kişinin hac ziyareti yapmasına izin veriliyordu.¹⁵⁴

1928 senesinden itibaren kadınların sosyalleştirilmesi ile ilgili propaganda faaliyetlerinin yerini baskı, korkutma, cezalandırma vb. yöntemler aldı. Özellikle çarşafın açtırılması yönünde yoğun faaliyetler başlatıldı. Okuma yazma öğretilmesi

---

¹⁴⁹ Mehmet Kartal, *Komünizmin Din Politikası*, Altınok Matbaası Yayınları, Ankara 1971, s. 11-13

¹⁵⁰ Ehedov, *Azerbaycan’da Din ve Dini Tesisatlar*, s. 72-73.

¹⁵¹ Meqsed Settarov, *Sosializm Kuruculuğu Dövründe Azerbaycan Halkında Ateizm Dünyagörüşünün Formalaşması*, Azerbaycan SSC Elmler Akademiyası Neşriyyatı, Bakı 1964. s.66

¹⁵² Mehriban Gasımova, *a.g.t.*, s. 118

¹⁵³ Ehedov, *Azerbycanda Din ve Dini Tesisatlar*, s. 109.

¹⁵⁴ Abdulla Ehedov, *Azerbaycanda İslamın Modernleşdirilmesi*, Azerbaycan Dövlət Neşriyyatı, Bakı 1995, s. 89.

ve meslek edindirilmesi ile ilgili faaliyetler sırasında önemli direnişler gösterilmediği halde, kadınlara karşı çarşafın açtırılması birçok şiddet direnişleri ile kendini gösterdi. Bu bağlamda 1929 senesinde bir köy seçkininin köy kadınlarına hitaben söylediği sözler anlamlıdır: *“Bu gün sizi çarşafı açmaya, yarın ise Avrupa kıyafeti giymeye zorlayacaklar. O zaman siz bir Türk kadına benzemeyeceksiniz.”*¹⁵⁵

Burada dini değerlerin etnik değerlerle ne kadar iç-içe geçtiğini ve dini değerlerden vazgeçmenin aynı zamanda etnik kimlikten de vazgeçmek anlamına geldiği düşüncesinin yansımaları görülmektedir. Her şeye rağmen resmi olarak çarşaf karşıtı eylemler sürdürüldü. Resmi rakamlara göre, yürütülen kampanyalar sonucu 1928 senesinden itibaren her sene on binlerce kadın çarşaflarını açmıştır.¹⁵⁶

Sovyet Rusya'sının hâkimiyeti yıllarında Azerbaycan'da camilerin ve ruhanilerin normal teşkilat yapısı ve genel yapısal sistemi olmamıştır. Resmi olarak onlar Ufa şehrinde bulunan Ümumrusya Müslümanları Merkez Ruhani Kurumuna tabi idiler. Fakat bu teşkilatla ilişki çok zayıf olmuş ve sadece resmi nitelik taşımıştır. Bazı Şii ilahiyatçıların bu alanda öz disiplin oluşturmak girişimleri sonuç vermemiştir. Buna rağmen, Azerbaycan SSC'de ruhanilerin körü körüne faaliyet gösterdiğinde söylemek olmazdı. Cumhuriyet arazisinde ilahiyatçıların faaliyetine başlıca olarak Bakü camilerinin ahund¹⁵⁷ ları, imam hatipleri ve nüfuzlu mollaları yön veriyorlardı. Genellikle Bakü'nün Teze Pir yahut Hacı Pirverdi Camisi'ne, Ahund Şeyh Gani Molla Abdullahoğlu, Molla Murad Ahundov ve başka nüfuzlu din adamlarının menzillerine toplanır, burada sosyal-politik hayata kendi ilişkilerini bildirir, oluşan yeni ortamla ilgili dini korumak, mümkünse onu tebliğ etmek, Azerbaycan SSC'de dini hayatı etkinleştirmek vb. konuları müzakere ederlerdi.¹⁵⁸

Yirmili yıllarda dini gözden düşürmek için Sovyet hükümetinin özel hizmet birimleri tarafından hazırlanan bir grup “din görevlileri”nin anti-din faaliyetlerini de gözden kaçırmak olmaz. İşte onların aşıladığı şeriat kuralları ile amellerinin uymaması, dini gelir kaynağı olarak kullanmaya başlamaları, gerçek din görevlileri arasında tahribat yaptığı gibi diğer düşünür ve bilinçli insanlar arasında da din adamlarına güvensizlik oluşturmaya başladı. Çünkü toplum, din adamlarının sözleri ile amellerinin uymadığını açıkça görebiliyordu.

¹⁵⁵ Bakinski Raboçi Gazetesi, 16 Ocak, 1929, s.11

¹⁵⁶ Bkz. Yunusov, a.g.e., s. 137.

¹⁵⁷ Ahund- Menşece fars kelimesi olup, Azerbaycanda cami imamlarına ve hocalara verilen bir isimdir.

¹⁵⁸ Orucov, a.g.e., s. 174

Hatta yukarıda belirtilen “din görevlileri ”nin bazıları yeni yönetime daha ılımlı ilişki besleyerek hâkimiyeti lanetlemiyor, “Her bir hâkimiyet Allah`ındır” diyorlardı. Bakü`nün ünlü mollalarından olan Mir İslam Mir Yunisoğlu 1928 yılında Hacı Pirverdi camisinde okuduğu vaazda şöyle demişti: “Ey halk, AllahTeâlâ kendi kölelerine buyurmuştur ki, kismetten artık yemek olmaz. Kismetinize razı olun. Bizim de kismetimize Şura hükümeti çıkıp, Allah`ımıza şükredip hükümetimize hizmet yapmak bizim borcumuzdur.”¹⁵⁹

Sovyet Devleti`nin uyguladıkları anti-din propagandalarının ilk başlarda doğrudan doğruya İslam dinine değil, sadece dini yaşam şekillerine ve geleneklerine karşı çıkılması şeklinde uygulanması ve Ceditçiler`in metotlarına yakın olduklarını göstermeleri halk arasında sempati uyandırılmasını sağlamıştır. Şöyle ki, 1922 ve 1923 senelerine Orta Asya ve Kafkasya`da yayınlanmış Anayasa metinleri İslam Dinine karşı şaşırtıcı bir yumuşaklık taşıması ile birlikte, Hıristiyanlığ`a ve Yahudiliğ`e karşı daha sert kararlar çıkararak onlara şiddetli bir savaş açmıştır. Anayasa`nın hiçbir maddesinde anti-din propagandasına uygun bir zemin bulunmayıp vatandaşlara geniş din hürriyeti vaadi ile, Müslümanlar`ın gelenekleri içinde yaşamaları temin ediliyordu.

1923 senesine kadar “İslamiyet`le ilişkiler konusunda tedbirli davranmak gerekir” önerisi, 1924 senesinde dine karşı propagandaların serbest kalmasıyla değişti. Muharrem ayında düzenlenen Kербela Savaşı`nın sembolik törensel ayinlerini, 1924`te Azerbaycan basınında, özellikle hiciv dergisi olan “Molla Nasreddin”de Aşure aleyhine karikatür ve kısa hikayelerle tasvir etmeleri, akabinde Şii mollalarını “sosyalizm aleyhtarlığı” ile itham etmeleri dine karşı saldırının ilk adımını teşkil etti.¹⁶⁰

Sovyetler Birliği`nin Azerbaycan`da mevcut hakimiyeti yıllarında İslam dini ve diğer dinler, bazı ateist yazarlar tarafından takiplere maruz kalmış ve eleştirilmiştir. Sovyetler Birliği döneminin ateist yazarlarından olan Belyayev isimli bir yazar, yabancı İslam araştırmacısı sayılan Anri Masse`<sup>161</sup>nin “İslam” adlı eserine mukaddime yazarken şöyle söylemiştir: “İslam dini, SSCB`de mevcut olan tüm diğer dinler gibi geçmişin mahvolup giden kalıntılarından başka bir şey olmayıp daha çok Orta Asyada, Kazakistan`da, Azerbaycan`da, Tataristan ve Dağıstan`da yaygınlaşmıştır.”¹⁶²

¹⁵⁹ Orucov, a.g.e., s. 172-173

¹⁶⁰ Gasimova, a.g.t., s.111-112

¹⁶¹ Anri Masse, Paris Üniversitesi profesörü ve Paris`de Doğal Doğu Dilleri Okulunun müdürlüğünü yapmıştır.

¹⁶² Anri Masse, *İslam*, Azereşr, Bakü, 1964, s.4

Yirmili yılların sonu, otuzlu yılların başlarında SSCB'nin diğer cumhuriyetlerinde olduğu gibi, Azerbaycan SSCB'de de İslam dinine karşı sert saldırılar başladı. Bu çalışmaya çoğunlukla üst sınıf lise öğrencileri, talebeler, edebiyat ve sanat adamları dâhil edilmişti. Devlet, dini işlerde tarafsızlık, vatandaşın dini özgürlüğü konusunda kendisinin ilan ettiği prensiplerinden uzaklaşmaya başlamıştı. Dindarlara karşı inzibatçılık uygulanıyordu. İşte bu nedenle 1924 yılında Bakü'de oluşturulan "Allahsızlar İttifakı" emekçilerin geniş dairesini kendi tarafına çekebilmiştir.

1920-30'lu yıllarda Azerbaycan'ın birçok bölgelerinde Sovyet yönetimine karşı isyanlar boy göstermeye başlamıştır. Ortaya çıkan bu isyanlara din adamları da destek verirdi. Gence'deki birçok din adamı, Mayıs ayında ayaklanan Azerbaycan ordusuna katılarak onları desteklemiştir. Fakat bu ayaklanmada, Kızıl Ordu ile yaşanan şiddetli çatışmalarda 1000 civarında isyancı hayatını kaybetmiş, geriye kalanları da bozguna uğratılmış veya tutuklanmıştı.¹⁶³ Eski Şeyhülislam Pişnamazzade de tutuklananlar arasındaydı.¹⁶⁴ 1920-1923 yılları arasında Sovyet karşıtı isyanların bazıları ise bizzat din adamları tarafından yönetilmekteydi. 1922-1923 senelerinde Gubadlı bölgesinde cihad çağrılarını eşliğinde çıkan isyan Kasım Çelebi ve Eski Kadı Bahti Efendi önderliğinde gerçekleşmişti. Benzer ayaklanmalar Şeki, Şamahı ve diğer bölgelerde de görülmüştü.¹⁶⁵ Gence isyanının hemen ardından Zakatala'da bin kişinin katılımı ile çıkan isyana din adamı Hafız Efendiyev, Göyçay ayaklanmasına İttihat Partisi üyeleri ve Hüseyin Efendi, Kuba bölgesinde binlerce kişinin katıldığı isyana Hamdullah Efendi, Astara bölgesindeki ayaklanmaya ise Hacı Şeyh Muzgaroğlu Ambarimski önderlik etmişlerdir. Aynı şekilde Karabağ isyanında da öne çıkanlar dindarlardır. Büyük kalabalıkların katıldıkları bu isyanların hepsi yatıştırıldı ve isyanda etkili olan bütün din adamları idamdan sürgüne ve hapis cezasına kadar çeşitli cezalarla cezalandırıldı.

İktidarlarının ilk dönemlerinde Komünistler sadece kendilerine doğrudan karşı çıkan din adamlarını ortadan kaldırmaktaydılar. Hatta muhalif din adamlarına karşı Sovyetlerle daha barışık tutum içinde olan din adamları ile ittifak halinde hareket

---

¹⁶³ Swietochowski, a.g.e., s. 248

¹⁶⁴ Fezail İbişov, *Azerbaycan Kendinde Sosyal Siyasi Prosesler (1920-1930)*, Mütercim Yayınevi, Bakı 1996, s. 46.

¹⁶⁵ Abdulla Ehedov, *Azerbaycan'da Din ve Dini Tesisatlar*, Azerbaycan Dövlət Neşriyyatı, Bakı 1991, s. 66; Tahir Gaffarov, *Azerbaycan Tarihi: 1920-1991*, Mütercim Yayınevi, Bakı 1999, s. 38-40.

etmekten de geri durmuyorlardı.¹⁶⁶ Bunun için de gerektiğinde İslam adından faydalanarak kendisine yandaş arayışınabaşvurmuşlardır. Komünist yöneticileri, ihtiyaçları doğrultusunda kendi istikrarlarını kurmak için Hristiyan ve Müslüman din adamlarını, kendi propagandaları doğrultusunda kullanmaktan çekinmiyorlardı.¹⁶⁷

Yukarıda bahsettiğimiz yıllarda Azerbaycan'ın birçok bölgesinde din adamlarının Sovyet yönetimine karşı eylemleri sürerken, 1923 yılında tarafsız ve devlete bağlı kalan din adamları ile işbirliği yapılarak “tehlikeli” din adamlarını etkisiz hale getirme yönünde bir plan hazırlanmıştır. Hatta bunu gerçekleştirebilmek için din adamlarından oluşan “Kızıl Mollalar Ordusu” isimli bir cemiyet tesis edilmiştir. Sonuç kendini göstermekte gecikmemiştir. 1923 yılının Aralık ayında “Sovyet rejimi İslam’a zıt değil” sloganı ile “kızıl mollalar”ın bir toplantısı düzenlenmiş ve plan doğrultusunda işler görülmeye başlamıştır.

Din üzerine hücum politikasının yoğunlaştığı 1928 sonrası dönemde sadece din adamları değil, dinin temel üretim alanları da ortadan kaldırılmıştır.¹⁶⁸ 1917’ye kadar üniversite eğitimi almış 2 bin kişiden Azerbaycan Sovyetleştikten sonra geriye sadece 20-30 kişinin kalması bu durumu izah etmekte yeterlidir.¹⁶⁹

Yıllar geçtikçe dinle mücadele daha geniş bir alanı içine almış, camilerin müsadere edilmesi büyük hacimli kampanya formatına geçmiştir. 1928 yılının Aralık ayında Azerbaycan Komünist (Bolşevikler) Partisi Merkez Komitesi Yönetim Kurulu toplantısında “Köylülere kültürel ihtiyaçları için verilmiş camiler hakkındaki” meseleye bakılmış, sonuçta bir takım camiler kültürel maarif müesseselerine dönüşmüştü. Muhtelif makamlara, camilerden minber ve vaaz kürsülerini çıkarmak, dini levhaların üstünü beyazlatmak ve camilerin aşama aşama boşaltılması için emirler verilmişti.¹⁷⁰ Sovyet Devrimi’nden önce Azerbaycan’da 2000- 3000 civarında cami faaliyet gösterirken 1927 yılında 969 Şii ve 700 civarında Sünni camisi faaliyettedir. 1944 yılında ise toplam cami sayısı 22’ye düşmüştü. Sovyetlerin son dönemlerinde ise

---

¹⁶⁶ Rasim Musabeyov, “Azerbaycan Politik Elitinin Oluşumu ve Tarihsel Özellikleri”, 21. Yüzyılda Türk Dünyası Jeopolitiği Muzaffer Özdağ’a Armağan, der: Ümit Özdağ, Yaşar Kalafat, Mehmet Erol, c. IV, Asam Yayınları, Ankara 2003, s. 65.

¹⁶⁷ Cengiz Mürselov, Azerbaycan’da Yaygın İslam Din Eğitimi (Zakatala ve Balaken Bölgesi Yaz Kur’an Kursları Örneği, Basılmamış Doktora Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2013, s.13

¹⁶⁸ Hasanov, a.g.t., s.90-91

¹⁶⁹ Musabeyov, a.g.e., s. 67

¹⁷⁰ Orucov, a.g.e.,s. 168

bu sayı 17 olarak kaydedilmekteydi. Kapatılan bu camiler ya trafik yollarına engel olması gerekçesiyle dağıtılmış ¹⁷¹ ya sinema kulüplerine veya erzak depolarına çevrilmişti. Faaliyet gösteren camiler de örnek olarak bırakılmıştı.¹⁷²

Azerbaycan SSC`de 1929 yılında VII.Genel Azerbaycan Sovyetler Kurultayı ile ilgili yapılan seçim kampanyası döneminde 400 cami kapatılmıştı.

Camilerin kapatılması ve onların okul için kullanılması,çoğunlukla yerel parti teşkilatlarının yönetimi altında yapılır, bazıları daha çok cami kapatmak için sosyalizm yarışı tekniklerini kullanılırdı. Bir takım bölgelerde ise camiler idarî olarak kültür müesseselerine çevirilirdi. Bu alanda idarî komuta o dereceye ulaşmıştı ki, “toplumsallaşma” ile aynı zamanda sosyal-politik durumun sertleştiğini dikkate alan AK(b) P-nin VII. Kurultayı (1929 Nisan ayı) bu işte yanlışlara yer verildiğini göstermiş ve böyle meseleleri gönüllülük esasında çözmek hususunda uyarıda bulunmuştu. Bu uyarıya rağmen, yine de dine karşı ciddi tahrifler, kabul edilemez olaylar oluyordu. Zor kullanılması, komsomol ¹⁷³ çuların hocalara ve ya din görevlilerine saldırıları, hatta onları dövmesi, camilere baskın olması, cami görevlilerine hakaret vb. olaylar sıradan bir hal almıştı.

Komünist Partisi yönetimi, ateist konuma sadık kalarak, dinin rol ve önemini kamuoyunun gözünden düşürmek için çeşitli araçlar kullanıyordu. Bakü`de dinin tarihini öğrenmek, keşfetmek esasında onun aleyhine propaganda kampanyası yapmak, “mürteci” rolünü gösteren materyallerle onu geniş halk kitlesi önünde ifşa etmek “bilimsel-pratik” kampanyaya dönüşmüştü.

Söz konusu dönemde camiler ya kapatılmış ya “emekçi nüfusun talepleri doğrultusunda” farklı amaçlarla kullanılmış ya da tamamen yok edilmiştir. 1927 yılında sayısı 1700 civarında olan camiden 1933 yılında sadece 17`si kullanıma açıldı.<sup>174</sup> Ayrıca bununla beraber 1920 senesinden önce Azerbaycan`da 786 mektep ve medrese bulunurken, daha sonraki yıllarda din eğitimi adına hiçbir okul, kurs veya medrese kalmamıştır. Ayrıca 1929 yılında SSCB hükümetinin çıkardığı bir yasayla da din adamlarının ve dini cemiyetlerin ibadet binaları dışındaki bütün faaliyetleri

---

¹⁷¹ 1936 yılında yol yapılması bahanesiyle 9. y.y`a ait muhteşem Bibiheybet camii yıktırılmıştı. Ayrıntılı bilgi için bkz. Meşedihanım Nimet, *Azerbaycan`da Pirlər*, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakü 1992, s. 34-37

¹⁷² Ehedov, *Azerbaycanda İslamın Modernleşdirilmesi*, Azerbaycan Devlet Neşriyyatı, Bakı 1995, s. 13

¹⁷³ Komsomol- Sovyet gençliğine komünizmi benimsetmek ve komünist parti'ye kadro yetiştirmek amacıyla 1918'de kurulan gençlik örgütüdür.

¹⁷⁴ Arif Yunusov, *Azerbaycan`da İslam*, Zaman Yayınevi, Bakı 2004, s. 141

yasaklanmış, dinin toplumun bütün alanlarından çıkarılması doğrultusunda talimat verilmiştir.¹⁷⁵

Cami kapatma politikasına İkinci Dünya Savaşı'na kadar devam edildi. Araştırmalara göre savaş yıllarında İslam ülkelerinde olduğu gibi Azerbaycan'da da din ve din adamlarına karşı yürütülen kampanya durdurulmuş, hatta bazı camiler yeniden açılmıştır. Bu durumu savaş politikasında toplumu manevi destekle, daha doğrusu savaş ruhuna motive etmek amacı ile dinin ve dini kurumların kullanılması olarak yorumlamak mümkündür.

Azerbaycan halkına karşı uygulanan repressiya¹⁷⁶ politikasında din aleyhine olan politikalarla bir arada yürütülmüştür. 30'lu yıllarda 27458 kişi repressiyaya maruz kalmıştır ki, onların arasında din adamları da az değildir. Repressiyaya maruz kalan ve Nargin adasında katledilenler arasında, Kur'an'ı, Azerbaycan diline ilk tercüme edenlerden biri olan 83 yaşındaki Bakü kadısı Mir Muhammed Kerimağa da vardı.

Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Arşivi'nde Teze Pir Camisi ile ilgili saklanan enteresan bir belge dikkat çekmektedir. Belgede 1934 yılının sonlarına kadar Bakü'de ve Azerbaycan SSC kazalarında müsadere olunan, kültürel, öğretim müesseselerine dönüştürülen ve imha edilen cami ve kiliselerin sayısı konusunda Moskova'ya merkezi hükümete bilgi verilmiştir. Bibiheybet Camisi, Alexander Nevski Kilisesi ve onlarca diğer dini mabetlerin "çalışan nüfusun talebi ile" imha edilmesi esaslandırıldıktan sonra Teze Pir Camisi'nin, Kutsal Meryem'in Noeli Baş kilisesi ve Ermeni Kilisesinin fonksiyonu değiştirilerek onların imha edilmeden saklanması uygun görülürdü. Teze Pir'le bağlı zikredilmiştir ki, tarihsel bu alanda cami kurulmadan önce Müslümanların ziyaret ettiği bir pir olmuştur. Şehrin katı dindar nüfusunun evleri ile çevrili olan bu caminin yıkılması ciddi anlaşmazlıklar doğurabilir. Bu nedenle yakın gelecekte bu binanın Sovyet fehlelerinin kültürel dinlenme yerlerinden birine dönüşmesine izin verilmesi tavsiye ediliyordu.¹⁷⁷

O dönemde gerçekleşen olayları incelediğimiz zaman, Sovyet hükümetinin, insanları dinden özellikle İslam'dan uzaklaştırmanın esas yolunu ziyalı, aydın kesimi ve ilahiyatçıları ortadan kaldırmakta gördüğü anlaşılmaktadır. Nitekim, SSCB hükümeti, olağanüstü maksada çatmak için çıkartılan kanun ve kararlarla hocalar, müftüler ve

---

¹⁷⁵ Yunusov, a.g.e., s. 140

¹⁷⁶ Repressiya, SSCB döneminde Azerbaycan halkına karşı uygulanan baskılar ve propogandalar olarak kabul edilirdi.

¹⁷⁷ Orucov, a.g.e., s. 175

diğer din mensuplarını ülkeden çok uzak yerlere Sibirya'ya, Kazakistan çöllerine sürgün etmiş ve bu sürgün hayatı o dönemin çok ziyalı, aydını ve din adamı için hayatlarının sonu olmuştur. Bu yıllarda Allah sözünü ağza almak bile yasaklanmış, dini kitaplar ve Kur'an-ı Kerim evlerden toplanmış ve bu kitapların sahipleri çeşitli cezalarla cezalandırılmıştır.¹⁷⁸

Böylece, yirmili yılların başlarında Sovyet hâkimiyetinin “tuteneli” olarak ilan ettiği vicdan ve din özgürlüğü yasalardan dışarı çıkamamış ve mahiyet itibarıyla, aslında halkı kendi manevi kökleri ve geleneklerinden ayırmak girişiminden başka bir şey olamamıştır. Fakat Azerbaycan halkı kendisinin tarihine, maneviyatına bağlılığı sayesinde bu yılların zor imtihanından başarıyla çıkmış, “ideolojik” baskıdan kurtula bilmiştir.

1941-1945 yılları savaşının ilk yıllarında ümitsizliğe kapılmış insanların toplu şekilde dine yüz tutmaları bir daha Komünist Partisi'nin ileri sürdüğü ateizm politikasının sekteye uğramasını doğruladı. 1943 yılında savaşın gidişinde esaslı dönüş oluştuktan sonra Josef Stalin Batı Devletleri ile ilişkileri iyileştirmek için belli siyasi yürüyüşlere elattı. O, yakında savaşın zaferle biteceğini biliyordu. SSCB, dünyadan tecrit olarak kendi varlığını korumayı başaramazdı. Savaştan sonra Batı Devletleri ile işbirliği ve bütünleşme için bir dizi reformların yapılması gerekiyordu. Bu reformların en önemli olanlarından biri, dini kurumların oluşturulması idi.

Şüphesiz, SSCB arazisinde faaliyet gösteren Müslüman dini tesislerinin ve ruhanilerin faaliyetini kontrol ve yönetimi mümkün değildi. 1943-1944 yıllarında müftü A. Resulovun resmi nitelikteki devlet tarafından hazırlanmış teklifi ve SSCB Yüksek Sovyet Yönetim Heyeti'nin uygun kararı ile SSCB'de ki Müslüman bölgelerini yönetilmesi için aşağıdaki bağımsız Müslüman ruhani idareleri oluşturulmuştu:

1. SSCB'nin Avrupa Bölümü ve Sibirya Müslümanlarının Ruhani İdaresi (Ufa şehrinde)
2. Orta Asya ve Kazakistan Müslümanlarının Ruhani İdaresi (Taşkent'te)
3. Güney Kafkasya Müslümanlarının Ruhani İdaresi (Bakü'de)

---

¹⁷⁸ Elnur Ağayev, *Sovyet İdeolojisi Çerçevesinde Türk Cumhuriyetlerinin Tarih Yazımı ve Tarih Eğitimi: Azerbaycan Örneği*, Basılmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara 2006, s. 25-26

4. Kuzey Kafkasya ve Dağıstan Müslümanlarının Ruhani İdaresi (Mahaçkale şehrinde)

Zakafkasya Müslümanları Ruhani İdaresi, (ZMRİ) SSCB Yüksek Sovyet Yönetim Kurulu'nun 14 Nisan 1944 tarihli 17 numaralı kararı ile oluşturulmuştu. 1944 yılı Mayıs ayının 25 ve 28` inde Güney Kafkasya Müslümanlarının birinci kurultayı yapıldı. Kurultay Ahund Ağa Elizade`yi Güney Kafkas Müslümanları Ruhani İdaresi`nin başkanı seçmiş ve ona “Şeyhülislam” dini ünvanını vermişti. O, inkılâptan önceki yıllarda Bakü Kuberniya Dini Meclisi`nin başkanı olmuş Cavad Alizade`nin oğluydu. Bu Ruhanî İdare Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan SSC`de yaşayan Müslümanlara ve onların camilerine dini yönetim için oluşturulmuştu.¹⁷⁹

Bu şekilde SSCB, müslümanların dini hayatlarının legal olarak kontrol altına alınmasını sağlamış oldu. Bu idareler dini yayınlar çıkartmak yetkisi ile birlikte cami ve medreselerin idaresi ve nezaretini yürütmekle hükümlü idiler. Bütün Müslüman “din adamları” kendilerini tayin eden ve maaşlandıran bu ruhani idarelerden ruhsat almak zorunda idi ve bu ruhani idareler, Sovyetler Birliği`ndeki İslamiyet`in yegane kanuni temsilcileri idiler. Fakat her şeye rağmen bu resmi din adamları kesinlikle Marksist ideolojiyi eleştiremez ve aynı zamanda devletin din aleyhtarı propagandalarını protesto edemezlerdi. Anlaşıldığı gibi, dini kurumlar ve din adamları her zaman Sovyet yönetiminin gözetim alanında oldular.¹⁸⁰

Birbirinden bağımsız bu Müslüman dini merkezleri, kapsadıkları bölgelerde dini teşkilatların ve ruhanilerin faaliyetini yönlendirmeye başlamışlardı. Yani, oluşturulan ruhani idarelerin yöneticileri Sovyet hâkimiyetine sıcak ilişki besleselerde, kendi dönemlerinin seçkin din adamları olmuş, mevcut ortamın talepleri ile yetinmeyi tavsiye eden, bazıları ise mevcut ortamdan azami yararlanmaya gayret eden bilge din adamları idi.

ZMRİ, oluşturulduktan sonra onun yönetmeliği onaylanmış ve rehberliği (Şeyhülislâm, Müftü, ruhani idaresinin üyeleri- Kadılar) seçilmiş, aynı dönemde Güney Kafkasya Cumhuriyetleri`ndeki Müslümanların dini birliklerinin yeniden kayda alınmasına başlanmıştır.

---

¹⁷⁹ Orucov, a.g.e., s. 170-175

¹⁸⁰ Gasimova, a.g.t., s. 124

Askeri saldırı ve işgalden önce sadece Azerbaycan SSC`de 3 bine kadar, 1927 yılında ise 1669 cami faaliyet gösterdiği halde, 1944 yılında ZMRİ`nin yetkisi dahilinde toplam 22 cami ve bir adet mukaddes yer (Gök İmam ve Gence İmamzadesi), ayrıca 70`e kadar din görevlisi kayda alınmıştı. Sadece 1941-45 yılları Savaşı`ndan sonraki yıllarda dindarların hacca gitmesine izin verilmiştir.

Şunu da belirtelim ki, bu dönemde SSCB topraklarında, özellikle de Azerbaycan SSC` de Hristiyan dini topluluklar Müslümanlara oranla daha serbest olmuş, çok az sıkıştırılmış ve onlara devlet tarafından sıcak ilişki gösterilmiştir.

1944 yılının Mayıs ayında tahsis edilen ZMRİ Azerbaycan`da Müslüman nüfusu arasında dini cereyan ayrımının sona erdiğini dikkate almış ve her iki Müslüman dini akımına (Şii ve Sünni) mensup camilere dini yönetimin tek idarede ortak uygulanmasını mümkün saymıştır.

Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan SSC`de Müslümanların Şii ve Sünni mezheplerine mensup olması üzere say oranı dikkate alınarak, ZMRİ Heyeti`nin 7 üyeden 4 üyesi Şii, 3 üyesi ise Sünni temsilcileri olması gerektiği düşünülmüştür. İdarenin Başkanı görevini çoğunluğu oluşturan Şii temsilcisi tutmuş ve ona “Şeyhülislâm” görevi verilmişti. Sünnilerin temsilcisi ise ruhani idaresi başkan yardımcısı görevini tutmuş ve ona da “müftü” rütbesi verilmişti. Müftü, Şeyhülislam`ın yardımcısı gibi ZMRİ`de sadece mali-ekonomik işlerini kontrol ediyordu. Dini- mezhep konularında ise tam bağımsız idi.¹⁸¹

ZMR İdaresi Başkanı, Şeyhülislam Ahund Ağa Alizade 1954 yılında vefat ettikten sonra, bölge Müslümanlarının bu yılda çağrılmış III. Kurultayı`nda Sabirabad camisinin imamı Muhsin Hekimzade Şeyhülislâm seçilmiştir. O, 1966 yılında vefat etmiş, Şeyhülislâm görevi iki yıl boş kalmıştı. 1968 yılında Güney Kafkasya Müslümanlarının IV. kurultayı`nda ise bu göreve Bakü`deki Teze Pir Camii İmamı Molla Aliğa Süleymanzade seçilmişti. O, 1976 yılında vefat edinceye kadar Şeyhülislâm görevini taşımıştır. Güney Kafkasya Müslümanlarının 1977 yılında çağrılmış VII. kurultayı Göyçay camisinin imamı Mir Qezenfer İbrahimov`u Güney Kafkasya Müslümanları Ruhanî İdaresine yeni başkan ve Şeyhülislâm seçmişti. Sovyet gerçekliğine saygıyla yaklaşan M. Q. İbrahimov 1979 yılında vefat ettikten sonra onun

---

¹⁸¹ Orucov, a.g.e., s. 175-176

yerine mevcut Şeyhülislam Allahşükür Paşazade (Güney Kafkasya Müslümanlarının 1980 yılında çağrılmış VIII. Kurultayında) başkan seçilmiştir.¹⁸²

Hiç şüphe yok ki, otuz yaşı yeni tamam olmuş Allahşükür Paşazade'nin, Azerbaycan SSCB yönetiminden habersiz Şeyhülislam seçilmesi imkânsızdı. Burada ise yerel idare sisteminin başında duranların milli-manevi değerlerdeki gizliliği ve bu değerlere bağlılığı kendini gösteriyordu. Genç Allahşükür Paşazade'nin dini "hiyerarşi"de ilerlemesi Haydar Aliyev'in Azerbaycan SSC'de rehber olduğu döneme rastlamaktadır. Bu büyük insanın dine, milli-manevi değerlerimize yaklaşımını değerlendirirken, belirtmek gerekir ki H. Aliyev'in, dinsizliği devlet ideolojisi seviyesine kaldıran bir ülkede dini değerlerden söz etmek mümkün olmayan bir zamanda SSCB'de görev yaparken, halkın milli-manevi değerlerine saygıyla yaklaşan, din adamlarını haksız saldırılardan koruyan milli kadroların oluşmasında ve artmasında hizmetleri misilsiz olmuştur.¹⁸³

Dini teşkilatlarla devlet kurumları arasındaki ilişkileri düzenlemek ve dini ayinlerde Sovyet kanunlarına uyulmasını ameli yönden sağlamak gerekliliği bu işle uğraşan devlet makamlarının kurulması ihtiyacını oluşturmuştu. Bununla ilgili, 1943 yılında SSCB Halk Komiserleri Sovyeti yanında Rus-Ortodoks Kilisesi İşleri Konseyi, 1944 yılının Mayıs ayının 19'unda SSCB Halk Komiserleri Sovyetliği'nin 572 numaralı kararı ile diğer bölgelerde başka dinleri kapsayan Dini Ayin İşleri üzere Şura düzenlemişti.

SSCB hükümeti yanında Dini İşler Şurası'nın müttefik cumhuriyet, muhtar cumhuriyet ve vilayetlerdeki temsilcileri yukarıda belirtilen görevleri fiilen hayata geçirmekle meşgul olurdu. Dini Ayin İşleri Şurası'nın Azerbaycan SSCB üzere ilk temsilcisi Beybala Şahbazbeyov olmuştur. Bu alandaki çalışmalarını kolaylaştırmak ve merkezileştirmek amacıyla SSCB Bakanlar Kurulu 8Aralık1965 tarihli kararına göre, Rus-Ortodoks Kilisesi İşleri üzere Şura ve Dini Uygulamalar İşleri Konseyi'nin esasında SSCB Bakanlar Sovyeti yanında Dini İşler Konseyi oluşturulmuştu. Dini İşler Konseyi hakkında esanameye gösteriliyordu ki, o, SSCB devletinin din alanında politikasının tutarlı bir şekilde uygulanmasını sağlamak amacıyla kurulmuştur. Konsey'in başlıca

---

¹⁸² Orucov, a.g.e., s. 178-179

¹⁸³ Haydar Aliyev, Moskova'da çalışırken Sovyetler Birliği'nin 10-12 kişilik Siyasi Büro yöneticilerinden biri idi. Sovyetler Birliği tarihinde söz konusu Siyasi Büroya dâhil olmak hiçbir Müslümana nasip olmamıştı. H.Aliyev tek Müslüman idi ki, bu büronun üyesi olmuştu. Bu büroda çalışırken kendi milli ruhunu, İslam dinine mahsus geleneklerini daima kalbinde yaşatmıştır.

görevleri, vatandaşların “vicdan özgürlüğü”nü sağlayan SSCB Anayasası'na ve başka Sovyet kanunlarına riayet edilmesini sağlamak, tüm ülke topraklarında din hakkında Sovyet kanunlarının, SSCB Yüksek Sovyeti Yönetim Heyeti'nin kararnameleleri ve SSCB Bakanlar Kurulu kararlarının doğru uygulanmasını kontrol etmekte. Konsey, yerel Sovyet makamlarının tanıtımı esasında dini kurumları kaydaalmak ve kayıttan çıkarmak hakkına sahipti.

Şunu da belirtmek gerekir ki, ne Dini İşler Konseyi hakkında esasnamede ne de Anayasa'nın ilgili şıklarında ülkede faaliyet gösteren dini teşkilatların mülkiyetinin ve emlakının millileştirilmesi sonucunda bu teşkilatların ve ruhanilerin maddi durumunda önemli değişiklikler gerçekleşmiştir. Cami, kilise, sinagog, diğer ibadet yerleri ve ruhaniler devletin maddi yardımından tamamen yoksun bırakılmış, sadece dindarların maddi yardımı ile geçinmeye mecbur edilmişlerdir. Çünkü dinin devletten ayrıldığını ilan eden kararnameye göre, din ve onun kurumları devletin mali desteğine umut besleyemezdi. Bunların sermayesi dindarların verdiği gönüllü sadakalardan ve vatandaşların siparişi ile dini ayinleri icra etmeye göre aldıkları haktan ibaretti.¹⁸⁴

Bir başka hususu da önemle belirtmek gerekir ki, halk ve devlet makamları arasındaki hürmetine göre Şeyhülislam Allahşükür Paşazade SSCB ve Azerbaycan SSC halk milletvekili seçilmişti. Zakafkasya Müslümanlarının 1989 yılının 25 Haziran tarihinde çağrılmış 9. Kurultayı'nda ise o, ZMR İdaresi Başkanı ve Şeyhülislam ünvanına layık görülmüştü.¹⁸⁵

1970'li yılların sonunda özellikle 80'li yıllarda İslam dinine karşı Sovyet politikası yine farklı bir yön kazanmıştı. Buna sebep, Afganistan Savaşı ve İran'daki İslamî inkılap olmuştur. Daha doğrusu bu devletlerdeki olayların Sovyet Müslümanlarını da etkilemiş olabileceğini düşünen SSCB idarecileri, din karşıtı yeni kampanyalar başlatmış oldular. Çünkü Kafkas ve Orta Asya Müslümanları, İran'da Şah'ın devrilmesinden sonra Tahran ve Tebriz'den gelen haberlere büyük ilgi göstermekteydi.

Aynı zamanda Sovyetlerin bir diğer endişesi de bir Şii fenomeni olan Irak, Suriye ve Yemen'deki Şii azınlığı tekrar harekete geçirmiş bulunan “Humeynicilik” idi. 70 yıllık Sovyet egemenliği sırasında Şiilikle Sünnilik arasındaki dogmatik zıddiyet,

---

¹⁸⁴ Orucov, a.g.e., s. 177-178

¹⁸⁵ Orucov, a.g.e., s. 179-180

zaten çok zayıflamış olan Kafkaslarda dini bir birleşme için hiç de büyük bir engel teşkil etmeyecekti. Bütün bu sebeplerden dolayı 1986 yılı M.S.Gorbaçev zamanında “İslam`a karşı kampanyanın güçlendirilmesi” ile ilgili karar kabul edildi.¹⁸⁶

1985 yılında Komünist Partisi genel sekreteri seçilen Gorbachov`un Glasnost<sup>187</sup> politikalarını uygulamaya koyması rejimin din politikasında önemli ölçüde ilerlerlemelere neden oldu. 1986 yılında Kur`an-ı Kerim`in Rusça çevirisi yayınlandı ve çok büyük ilgi gördü. Camilerin ve ibadet evlerinin sayısı giderek yükselmeye başladı. Din adamları faaliyetlerini daha bağımsız şekilde sürdürme imkanı kazandılar. Gelen talepler doğrultusunda, Bakü`de bulunan devlet fabrikalarında ve diğer kurumlarda İslam`a dair bilgiler vermek amacı ile konferanslar düzenlenmeye başlandı.¹⁸⁸

1988 senesinde Rusya`da Hristiyanlığa geçişin bininci yılıyla ilgili yapılan kutlamaların ardından Azerbaycan basınında dini özgürlüklerle ilgili yazıların sayı artmaya başladı. Söz konusu yazılardan birinde “İslam`ın Üstün Özellikleri”nin dikkate alınması ve Hristiyanlığa karşı değişen tutumun İslam a karşı da sergilenmesi gerektiği ifade edilmekteydi.¹⁸⁹

Oluşan ortam “Resmi İslam”ın temsilcilerini de cesaretlendirdi ve KMRİ başkanı Şeyhülislam Allahşükür Paşazade 70 yılda İslam`a uygulanan baskıları dile getirmeye başladı.“Resmi İslam”ın gösterdiği çabalarla 1989 yılı Eylül ayının sonunda Bakü`de erkekler için medrese açıldı ve birinci sene medreseye 300`den fazla başvuru yapıldı. Medresenin yanısıra kapalı tutulan 19 camiinin onarılarak kullanıma açıldığı da beyan edildi. Sonraki senelerde dini özgürlükler alanı daha da genişlemeye başladı.

Hatta bu yıllarda sadece İslamî konulara yer veren “Allahu Ekber” isimli bir gazete de yayınladı, fakat kısa bir süre sonra parti yönetimi İslamî çizginin özel olarak vurgulanmasına gerek olmadığını ifade ederek söz konusu gazetenin yayımını durdurdu.

Fakat siyasi liderlerin İslam konusunu özel olarak vurgulamalarına rağmen 1988 senesinden itibaren dünya basınında Azerbaycan`ın İran modelini örnek alan İslam temalciliğine yönelmesinden bahsedilmekteydi. Bu yıllarda İran rejimi bölgede etkisini artırmak için bazı girişimlerde de bulunmaya başlamıştı.¹⁹⁰

¹⁸⁶ Geniş bilgi için bkz: Arif Yunusov, *Azerbaycan`da İslam*, Bakü, 2004, s 147-148

¹⁸⁷ Glasnost; Bu kavram ilk kez 1986 yılında Mihail Gorbaçov tarafından kullanılmıştır. Gorbaçov döneminde 1987 yılında çökmekte olan SSCB`in varlığını sürdürme için giriştiği ve uyguladığı reform çabalarından biri olan açıklık politikası ve ilkesidir.

¹⁸⁸ Yunusov, a.g.e., s. 163-164, 169.

¹⁸⁹ Edebiyyat ve İnceneset Gazetesi, “İslam Dini ve Medeni Ananeler”, 14 Ekim 1988, s.5

¹⁹⁰ Yunusov, a.g.e., s. 165.

1989 Nisan ayında Bakü'nün en dindar bölgelerinden biri olarak bilinen Nardaran'da yaşayan Hacı Ebdül Ebdülov önderliğinde ilk İslamî cemiyet kuruldu. "Tövbe" isimli cemiyetin, ortaya çıktığı dönemden itibaren siyaset alanında sık sık ismi duyulmaya başlandı. Henüz cemiyet kurulmadığı dönemlerde, 1988 senesinin Kasım ayında, Hacı Ebdül ve taraftarları yapılan kitlesel protestolarda ilk sefer "Allahu Ekber!, İslam düşmanlarına ölüm!" sloganları attılar. Molla Ali isimli bir kişi de tribünde yaptığı konuşmada "kendi topraklarımızı ve kendi dinimizi" esaretten kurtarmaya çağırırdı. 1989 senesinin sonlarında ise Hacı Ebdül gösteri meydanına yeşil İslam bayrakları ile geldi. Fakat bir süre sonra gösteriye katılanların çoğunluğunun rağbet göstermediği bu bayraklar kaldırıldı ve bunun yerine 1918-1920 senesinde Azerbaycan Demokratik Cumhuriyetinin Türklüğü, çağdaşlığı ve İslam'ı bir arada simgeleyen üç renkli bayrağı günden güne çoğalmaya başladı. Fakat Hacı Ebdül ve taraftarlarının sergiledikleri tutum onların İran yanlısı olduklarını gösterdi.¹⁹¹ Söz konusu dönemde ilk İslamcı Parti olarak bilinen "Azerbaycan İslam Partisi" (AİP) kuruldu.

Meydan Harekâtı'nın vüsat aldığı Sovyetler Birliği'nin çöküşü yıllarında Azerbaycan halkının milli manevi değerlere dönüşü ile dinine dönüşü hızla gerçekleşmeye devam ediyordu. Sadece 1988-1989 yıllarında ülkemizin çeşitli bölgelerinde yüzlerce cami inşa edilmişti. Büyük-küçüklüğüne bakılmaksızın, neredeyse her köyde camiler restore edilmeye başlanmıştı. Camiler çoğunlukla, Sovyet hâkimiyeti yıllarında yıkılmış camilerin yerinde inşa ediliyordu. O zamana kadar depo, kütüphane, idarî bina olarak kullanılan binalar boşaltılmış ve yeniden ibadet mekânına-câmiye çevrilmişti. Enenteresan gerçek şu ki, camilerin yapımına tüm halk gönüllü olarak katılıyordu. Hatta kolhoz ve sovhoz¹⁹² rehberlerinin talimatı ile camilerin yeniden inşasına teknik ve inşaat malzemeleride verilmekteydi. Camilerin inşaatı için gerekli paranın büyük kısmını, halktan gönüllü olarak toplanan bağışlar teşkil ediyordu. Tüm bunlar ülkede İslâm değerlerinin yeni çağının başlaması anlamına gelmekteydi.

Fakat milli-manevi değerlere toplu dönüşün tezahürü gibi görünen camilerin inşası sırasında kişisel çıkarlarda öne çıkıyordu. İç ve dış çıkarları temsil eden bazı güçler bu meseleye dikkatle yaklaşıyor ve Allah evlerini kendi çirkin amaçları için kullanmayı planlıyordu. Bu güçler ülke genelinde din faktörü unsurunu kabartıp bunu kötüye kullanmak niyetinde idi. Menfur güçler halkın dine dönüşünü, kendi inancını

¹⁹¹ Yunusov, a.g.e., s. 167-168

¹⁹² Sovhoz- Sovyet çiftçiliği, kohoz da farklı maaşlı işçi çalıştırmasıdır.

açık şekilde belirtmesini, milli-manevi değerlerin ön plana geçmesini, milli-dini törenlerinin çekinmeden yerine getirilmesini sebep göstermekle Azerbaycan halkına dini radikal damgası vurmaya çalışıyorlardı. Fakat tüm dünya biliyordu ki, meydan hareketini ortaya çıkartan faktör din faktörü değildi, Azerbaycan`ın toprak bütünlüğü idi.¹⁹³

Sovyetler Birliği`nin çöküşü yıllarında, dini ve milli çıkarların ön planda tutulması ve dış politikaya yansımaları da gözükmekteydi. Azerbaycan`da ulusal halk hareketinin başlanmasına sebep olan Karabağ sorunu ve başta Erivan olmak üzere kendi sınırları dahilindeki Türkleri gruplar halinde yaşadıkları topraklardan sürmesi, milli çıkar ve hedefler doğrultusunda milli kimlik tartışmalarını gündeme getirmiştir. Özellikle Sovyet hükümeti ile halk arasında çıkan sorunlar, meseleyi farklı boyutlara taşımaktaydı.

Bu dönemde halk kendi milli ve dini değerlerini, kültürel mirasını ve özellikle dilini açık bir şekilde savunabilme fırsatını bulmuştur. Bir çok şair-yazar, tarihçi ve eğitimci kültür, tarih ve dille ilgili Sovyetler döneminin ilk yıllarından bugüne kadar gelen çok sayıda konuları ele alıp bir daha inceleme gereği duymuş, Sovyetler`den önce ve sonra Azerbaycan`ın milli mücadelesinde adı geçen tarihi şahsiyetleri ön plana çıkararak toplum arasında milli şuuru oluşturmaya çalışmıştır. Bu çalışmalarda 1988 yılında yayına başlayan Azerbaycan Vatan Cemiyeti`nin yayın organı olan “Odlar Yurdu Gazetesi”nin özellikle büyük hizmetleri olmuştur.

Bunun yanısıra çoğu aydın ve üniversite gençlerinden oluşturulan küçük teşkilatlar da, halkla iç içe olup dönemin sosyal problemlerini gündeme taşımakla, milli çıkarları irdelemişlerdir.¹⁹⁴

Bu devirde çocuklarını Rus okullarında okutanların çoğu, torunlarının Azerbaycan okullarında okumasından yana olup, özellikle milli ve dini değerler ağırlığında tahsil almalarını istemekteydi.¹⁹⁵

Bu olaylar artık son yıllarını yaşamakta olan SSCB devletinin, daha da yıpranmasına sebep teşkil etmekle Azerbaycan halkının kendi hürriyetine kavuşmasının ilk tohumları oldu.

---

¹⁹³ Orucov, a.g.e., s. 185-186

¹⁹⁴ Süleymanlı, a.g.e., s 223

¹⁹⁵ Gasimova, a.g.t., s. 133

B. Sovyetler Birliği Döneminde Azerbaycan`da Din Eğitimi

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti`nin devrilmesinden sonra, Rus devleti kendi kurdukları hâkimiyetlerini korumak için ilk olarak insanların şuurlarını komünist ideolojisine uygun olarak yapılandırmaya çalışıyorlardı. Bunun için “Kültürel Reform” siyaseti hayata geçirildi. Bu reformun içeriğinden biri de dine karşı mücadele ve ateizmin tebliği olmuştur. Çünkü yüz yıllar boyu insanların beynine ve kalbine yerleşmiş dini değerler, Sovyet yöneticilerinin kendi isteklerini hayata geçirmelerine mâni oluyordu.¹⁹⁶

Sovyetlerin dine karşı açmış oldukları mücadelede ilk sırada din eğitimi veren kurumları kapatma ve genel eğitimin din ile olan ilişkisini kesme politikasında görüş ayrılığına düşmeleri, toplumda yaşanan dinin kültürel boyutta daha da etkin olduğundan ileri gelmekteydi ki, 1928 yılına kadar okullarda “dinsiz eğitim” mi yoksa “dine karşı eğitim” mi tartışması sürdürülmüştür. Şöyle ki, “dinsiz eğitim”de dine karşı tavır alınmamasıyla birlikte, dine taraf olmaması şartı da geçerliydi. Fakat “dine karşı eğitim” görüşünü savunanlar, dinsiz eğitim formülünün başarısız olacağını; formülün başarılı olması için, çocuk için en önemli eğitim kurumu olan ailenin, toplumun ve öğretmenlerin de ateist olması gerektiği ancak bununda bu aşamada mümkün olmadığı görüşündeydi.

Her ne kadar müfredat dinsiz olmuş ve derslerde dinden hiç bahs edilmemiş olsa da, öğretmenlerin dindar olması “dinsiz eğitim”de istenilen başarıyı elde etmeyi mümkün kılmamıştır. Aynı zamanda çocuğun dindar ailesi ve dindar toplumsal çevresi de bu uygulamayı zorlaştırmaktadır. Dolayısıyla, bu tarihlerde ailenin ve toplumun dinsizleştirilmesinin o kadar da kolay olmayacağını anlayan komünist sistem, ilk önce işe öğretmenlerden başladılar ki, 1928 yılında “dine karşı eğitim” prosedürüne göre Sovyet okullarında dinsiz veya ateist öğretmenler ders verebilirlerdi.¹⁹⁷

Bu bağlamda “dine karşı eğitim” prosedürü çerçevesinde 1930`lu yıllarda “dine karşı eğitim” okullarında ve Azerbaycan Sovyet okullarında geniş olarak anti din politikaları yürütülmüştür. Örneğin gençlerin annesinin, ablasının veya babaannesinin çarşafını çıkartmaya teşvik amaçlı ödüllü yarışmaların düzenlenmesi gibi uygulamalar aslında amacın sadece çocuğun dinsizleşmesi değil, aile ve yakın çevresinin de “dini

¹⁹⁶ Seyfettin Gendilov, İshak Memmedov, *Azerbaycan Tarihi*, Bakü: Eğitim Bakanlığı, Çaşioğlu 2002, s.163.

¹⁹⁷ Seyfettin Erşahin, *Türkistan`da İslam ve Müslümanlar Sovyet Dönemi*, İlahiyat Vakfı Yayınları, Ankara 1999, s. 234

semboller”den uzaklaştırılarak dinsiz veya ateist bir Sovyet toplumu oluşturulmasına yönelikti.¹⁹⁸

Genel olarak Sovyet idareciliğinin dünya İslam topluluğu ile özdeşleşme yerine Azerbaycan milli şuurunun geliştirilmesini tercih etmesi, aslında “ümme” şuurundaki birlik ve beraberlik düşüncesinin daha tehlikeli olmasından ileri geliyordu. Çünkü politik, etnik ve dil bağlarının farklılığını pekiştirmek, “böl ve idare et” politikasının temeli idi. Bu yolda ilk adım zaten Arap Alfabesinden Latin Alfabesine geçişle yapıldı ki, İslam dini edebiyatının yayılma sürekliliği Sovyet Müslümanları arasında kırılmış oldu.

Bu yüzden anti-din, daha doğrusu anti-İslam propagandasını başarmak şart olmuştu. İlk başlarda Stalin rejimi- milli düşüncenin millileştirmeye çalıştığı İslam dinini kökünden yok etmeye yönelik faaliyetleri sürdürürken, 1930`lu yıllarda “yabancı devletlere hizmet eden mürteci ideoloji” olarak adlandırdığı Panislamizm`i de hedef edinmiştir. Bu bakımdan “geçmişin dinsel karanlığı” sembolize eden ruhaniler KGB istihbaratçılarının da etkisi ile artık Sovyet rejimi için zararsız olmuşlardı.¹⁹⁹

Dini duygunun varlığını devam ettirmesi veya yeniden doğuşunun, yabancı gözlemciler gibi Sovyet yetkililerinin de kabul ettiği sosyo kültürel bir gerçek olması, onların dine karşı tutumlarını farklı zamanlara göre farklı şekilde etkilemiştir.

Türk Müslümanların doğusuna yayılacak ihtilalci Bolşevik yöneticilerinin, Rusya Müslümanlarına karşı aşırı müsamahakar bir rejim takip etmeye mecbur olduklarının farkında olmaları, en azından ilk zamanlarda “sosyalizm”i “milli-dini” duygulara yakın göstermelerini gerektirdi.²⁰⁰

Bu yüzden onlar ihtilalin ilk yıllarında toplumun tepkisini çekmemek ve taraftar kazanmak amacıyla bütün vatandaşların inançlarının ve ibâdetlerinin yerine getirilmesinde hiçbir sınırlamanın olmayacağı ve dini inanç özgürlüğü hakkında vatandaşlara söz vermişlerdi. Ama tabii ki, bu sadece söz olarak kalıyordu. II. Dünya Savaşı`na kadar Azerbaycan`da İslam`la mücadele ve bölgenin dinsizleştirilmesi belli safhalarda gerçekleştirilmiştir.

Bu plan üzere Sovyet Hükümeti, komünist düşüncesini insanların şuuruna oturtmakta yardımcı olacak bir adım daha atarak 15 Mayıs 1920 yılında Azerbaycan`da

---

¹⁹⁸ Ebulfez Süleymanlı, *Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2006, s. 223

¹⁹⁹ Gasimova, a.g.t., s. 116

²⁰⁰ Gasimova, a.g.t., s. 106

dini mahkemelerin kapatılması hakkında emir verdi. Bu kendi ideolojilerini hayata geçirmede ilk adım sayılabilirdi.²⁰¹

19 Mayıs 1921 senesinde Sovyetler Büyük Konsey`inde Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti`nin ilk Anayasası kabul edildi. Bu Anayasa`nın 4.maddesinde şöyle geçiyordu: “*Vatandaşların vicdan hürriyetini temin etmek amacıyla, din devletten ve eğitim dinden ayrılır. Ama vatandaşa dini ve anti-dini tebliğ hürriyeti verilir*”.²⁰² Bu kanun dinin önünü açmak bir yana önünü kapatmak amacı taşıyordu. Buradaki din hürriyeti, göz boyamaktan başka bir şey değildir.

Din aleyhine tebliğe sistematik bir karakter vermek için ilk adım 1922 yılında atıldı. Bu yıllarda Milletlerle İş Üzere Halk Komiserliği,²⁰³ Müslümanları taraftarlar ve aleyhtarlar olarak karşıt gruplara bölmekle onlara karşı anti-din siyasetlerini hayata geçirdi. Böylece, 8 Ocak 1924 yılında “Din Aleyhine Komisyon”²⁰⁴ tahsis edilerek, illerde, kasabalarda ve köylerde “Allahsızlar Klüpleri” ve “Militan Allahsızlar İttifakı” (MAİ) oluşturuldu. İleride MAİ ile ilgili geniş bilgi vereceğiz.

Zaman geçtikçe Azerbaycan`ın bölgelerinde MAİ`nin şubeleri açılmaya başlandı. Gündüz çalışan insanlar için gece kursları oluşturuldu. Bu kurumlar ileriye doğru birçok planlar da hazırlamışlardı.

1930 yılında Azerbaycan`da bu grupların üyeleri 3.000 kişiden oluyordu. 1931 yılında bu sayı 20.000, aynı yılın sonlarında 70.000`e ulaşmıştır. Allahsızlar birliklerinin üyelerini esasen işçiler oluştururdu. İş, makam vb. pek çok vaade rağmen bu kulüplere üye olanların sayısı genel nüfusa göre gerçekten az sayılabilir. Bu faaliyetlere ve zaman süresine rağmen komünistlerin çabaları başarısız sayılabilir.

1929 yılından itibaren din aleyhine baskı daha da güçlendi. Yüzlerce cami kapatıldı, dağıtıldı veya sinema klüplerine, depolara çevrildi. Böylece, 1930`lu yılların sonunda Azerbaycan`da toplam 17 cami kalmıştır ki, onlardan on biri Şii'lere, ikisi Sünnilere, dört cami ise namazların kılınması için sıra-sıra Şii ve Sünnilere ait camilerdir.²⁰⁵

Mayıs 1920 tarihinde okullarda ve medreselerde dini inançların öğretimi ve ibâdetlerin, ayinlerin icrası yasak edildi. Devletin ilan ettiği vicdan hürriyeti prensibi

---

²⁰¹ Altay Göyüşov, “Azerbaycan`da Sovyet Hâkimiyetinin İslama Münasibette Yürüttüğü Devlet Siyaseti”, *Gütb Dergisi*, Sayı 1(1), Haziran 2004, s.10

²⁰² SSCB Anayasa`sı, Madde.4.

²⁰³ Halk Komiserliği: Polis Kurumu olarak adlandırmak olur. Bunlara düşünce polisi de diyebiliriz .

²⁰⁴ Din Aleyhine Komisyon: Sovyetler döneminde dine karşı kurulan teşkilattır. Bu komisyonların bünyesinde “Allahsızlar” klüpleri diye kuruluşlar faaliyet gösteriyordu.

²⁰⁵ Göyüşov, a.g.m., s.7

kağıt yüzünde kaldı.²⁰⁶ 1928 yılında okullarda, camilerin bünyesinde faaliyet gösteren medreselerde, hatta evlerde bile dini eğitim-öğretim yasaklandı. Faaliyet gösteren camiler de numunelik olarak bırakılmıştır. Fakat hiçbir Müslüman'ın bu camilerde ibâdeti hoş karşılanmazdı. Zaten “Allahsızlar İttifakı” bütün teçhizatıyla faaliyette idiler. Üstelik Gizli Polis Teşkilatları'nın zulüm ve işkence korkusu da hiçbir Müslümana camiye gitme cesareti veremezdi.²⁰⁷

Bütün bu zorluklara rağmen Azerbaycan halkı milli mânevi değerlerinin korunması uğrunda mücadele vererek, inançlarını, duygularını, maneviyatlarını korumaya çaba göstermişlerdi. Fakat, bu o kadar da kolay olmamıştır. Tüm bu değerler halkımızın ünlü maarifsever aydınlarının canı, kanı ve fedakârlığı pahasına korunmuştur.

1933 yılının, gerçekte, Azerbaycan'daki büyük temizlik hareketinin başlangıcına işaret ettiği birçok araştırmacı tarafından ifade edilmiştir. Bu dehşet devri İkinci Dünya Savaşı'na kadar sürmüştür. Rus Komünist Partisi Merkez Komitesinin aday üyesi olan Neriman Nerimanov'un ölümünden sonra başlayan bu süreçte, eski “Himmet” Partisi'nin bütün üyeleri dahil, Azerbaycan Komünist Partisi Merkez Komitesi'nin hemen hepsi imha edilmiştir.

Bu dönem, Azerbaycan'da, özellikle edebiyat alanında Sovyet rejimine karşı milliyetçi ve İslamcı şair ve ediplerin katliamı olarak bilinen “Represiya Dönemi” diye bilinmektedir.

Temizleme işlevi sadece aydınlarla sınırlı değildi, Azerbaycan'daki yerel komünist partisinin önde gelen bütün liderleri “burjuvanasyonalist”, “pantürkist”, “panislamist” ve “müsavatçı” adıyla idam edilmiştir. Yapılan bir diğer araştırmaya göre, 1936-37 “temizliği” esnasında Azerbaycan, büyük çoğunluğu Sovyet devrinde yetişmiş olan ve umumi nüfusun %3-4 nisbetini teşkil eden aydınlarının büyük bir bölümünü kaybetmiştir ki, ortalama hesapla bunların sayısı 120 bin kişi olarak kabul edilmektedir.²⁰⁸

Stalin dönemi toplumun dini hayatı, milli düşünce hürriyeti kadar baskı altındaydı. Özellikle Bağirov zamanı olarak bilinen 30'lu yıllar, sıkıntılı dönem olarak zikredilmektedir. Dini hürriyetin belki de en sıkıntılı dönemi olan bu yıllarda din sadece matem merasimlerinde yaşam bulmuştur ki, Sovyet parti üyesi olan vatandaşlar

²⁰⁶ Gendilov ve Memmedov, a.g.e., s.163.

²⁰⁷ Elsavar Samadov, *Azerbaycan'da Din Eğitimi*, Basılmış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2006, s. 42-43

²⁰⁸ Süleymanlı, a.g.e., s. 175

başkalarına örnek olmak adına “din”den ve “dini hurafeler”den uzak durmak zorunda kalmışlardı.²⁰⁹

Represiya yıllarında amansız rejimin kurbanları Azerbaycan`ın düşünen kesimi ve mütefekkirleri idi. Bu büyük şahsiyetler devletlerinin bağımsızlığı uğrunda, elden giden milli, manevi, dini değerlerin korunması adına düşmandan korkmadan fikirlerini, düşüncelerini söylemekten çekinmeyerek canlarını feda etmişlerdi.

1937–1938`li yıllarınmeşhur aydınları Hüseyin Cavid, Mikayil Müşfik, Ali Nazmi, Ahmet Cevat, T. Şahbazi, A.Razi ve binlerle başkaları bu terörün kurbanları olmuştur.<sup>210</sup> Bu fedakâr insanların arasında din adamları da vardır. Azerbaycan`ın din adamlarından 83 yaşlı Memmedkerim Mir Cefer oğlu, Rıza Efendi Kadirov, Hafiz Ramazan Efendi gibi yüzlerle maneviyat sahibi insanlar bu terörden kurtulamamışlar ve bu dehşetin kurbanları olmuşlardı. Dini abidelerin, camilerin yıkılmasına karşı çıkanlar, Kerimov Yahya Abdulov`un başına geldiği gibi “halk düşmanı” sayılarak öldürülmüşlerdir.²¹¹

Aynı yıllarda represiyaya talip tutulanlar, işkenceler verilerek, onlara işlemedikleri suçları üzerlerine almaya mecbur tutulurdu. En ağır cezaya mahkûm olunanların muhakemesi 10-15 dakika sürüyordu. Azerbaycan aydınları olan bu insanların muhakemelerinde represyanın ceza organlarına girmiş Ermeniler önemli görevler alıyorlardı.

1936 yılına kadar Azerbaycan`da 500.000 Türk katledilmiştir. Daha büyük katliamlar ise 1934-1937 yılları arasında gerçekleşmiştir.²¹²

Sovyetler Birliği, Marksist-Leninci felsefenin ayrılmaz terkihi olan ilmi ateizmi silah gibi kullanarak, diğer dinleri hayal ürünü olarak nitelendirerek insanlarda kökleşmiş dini duyguları tamamen silip atmaya çalışmışlardı. Ama bu uygulamalar Allah inancını ve dine duyulan ihtiyacı azaltmamıştır.

Sovyetler Birliği, dinsiz, maddeci, felsefeye dayalı bir toplum kurmak istiyordu. Bunun için bütün tedbirleri almışlardı. Onlar okullara, üniversitelere ilmi ateizm dersleri koymuşlardı. Öğrencilerin kafalarını ateist düşüncelerle yorarak onları Sovyet Birliğine sadık bir vatandaş olarak yetiştiriyorlardı. Dini, bir uydurma olarak nitelendiren ateist Sovyetçiler, toplumun bütün tabakalarında dinin insanın zayıflığından, korkaklığından

---

²⁰⁹ Abdulkadir Sezgin, “Eski Sovyetler Birliği`inde ve Azerbaycan`da Dini Hayat”,*I.Din Şurası, Tebliğ ve Müzakereleri (1-5 Kasım 1993)*, c. II, DİB Yayınları, Ankara 1995, s. 30

²¹⁰ Gendilov ve Memmedov, a.g.e., s. 147.

²¹¹ Muhammed Şabanov, *Tala`nın Yastı Yolu*, Bakü 2001, s. 156.

²¹² Gendilov ve Memmedov, a.g.e., s. 147.

doğan bir uydurma, yalan, korku ürünü olduğunu tebliğ ediyor, insanları bütün vasıtalarla dinden uzaklaştırmaya çalışıyorlardı.

Tarihten bu güne kadar gelen dini değerlerin, törenlerin, bayramların insanların hayat tarzı, psikolojisi ve emek faaliyetleriyle alakalı olarak değiştiğini savunurlardı. İnsanların doğmaları, ölümleri, hayatlarında olabilecek olayların Allah'ın iradesi dışında, tabiatın kendiliğinden ortaya çıkması gibi bu olayların da kendiliğinden var olduklarını iddia ederek, ilmi kanıtlarla yorumlamaya çalışıyorlardı.

Sovyetler döneminde tahsis edilmiş bayram ve törenler, dini bayram ve törenlere alternatif olarak tahsis edilmiştir. “1 Mayıs” İşçi Bayramı, “9 Mayıs” Kurtuluş Günü, “8 Mart” Kadınlar Bayramı, “Sovyet Ordusunun Kurulması Günü” gibi bayram ve törenler ateist ideolojiyi destekleyen bayram ve törenlerden olmuştur. Sosyalist törenleri, adetleri ilmi maddeci dünya görüşünün ahlâki hümanist mahiyetini hayata geçiriyor, dini bayram ve törenlerin aradan kalkmasına hizmet ediyordu.

Sosyalist törenlerinde ve bayramlarında milli etnik unsurların nasıl kullanacağı, özellikle geçmiş âdetlerden, törenlerden hangisini korumak ve onları dini etkinin izlerinden temizlemek meselesi müstesna önem taşıyordu.²¹³

II. Dünya Savaşı yıllarında SSCB devleti'nin dine ve din eğitimi faaliyetlerine karşı tutumu çok değişmiştir. Bu dönemde defin merasimlerinin dini vecibelere uygun şekilde yapılmasına karşı devlet tarafından bir sakınca görülmemiştir. Camilerde dini sohbetlerde bile vatani düşmanlardan korumanın, bu yolda şehit düşmenin İslam'da yeri ile ilgili hutbelerin okunduğu bilinmiştir. Kısaca Sovyetlerin İkinci Dünya Savaşı politikasında dinin topluma olan etkisi göz ardı edilmemiş, tam tersi din-toplum ilişkisi serbest bırakılmıştır.

Burada bir konuya dikat çekmek istiyoruz. Sovyet toplumunun çok milletli olmasına bakmayarak, “Büyük Vatan Muharibesi” diye bilinen İkinci Dünya Savaşı yıllarında (1941-1945) Sovyetler Birliği, burada yaşayan herkes için “Vatan” kabul ediliyordu.²¹⁴

O dönem milli şuura hitapedecek, “vatan” kavramı üzerinde durulan mücadelecî ruhu geliştirmek için milli-kültürel boyutta propagandalar yapılmış; örneğin, daha önce kanun dışı ilan edilmiş olan “Dede Korkut Destanı”ndan, Azerbaycan halkının birer

---

²¹³ Mikayıl Memmedov ve Maksut Celilov, *Ateist Tehsilinin Esasları*, GençlikYayımları, Bakü 1982, s. 162–163.

²¹⁴ Gasimova, a.g.t., s. 119

kahramanlık sembolü olarak gördüğü önemli kişiler, yeniden tebliğ edilmeye başlanmıştır.

Fakat bu süreç, 1945 yılında savaşın bitmesi üzere Stalin'in "Rus milletinin, Sovyetler Birliğine dahil bütün milletlerin en üstünü" olduğu şeklinde görüş beyan etmesiyle sona ermiş ve "Sovyet yurtseverliği" politikası, yerini yine Rus milliyetçiliğine bırakmıştı.²¹⁵

Burada üzerinde durulması gereken bir diğer husus, Rus milliyetçiliğinin en önemli aracı olan "eğitim" kurumlarıdır ki, bu da iki medeniyetin birleşme, kaynaşma ortamı olacaktır. Sovyetler zamanı özellikle 50'li yıllarda yatılı öğrenci kabul eden yüksek teknik okullarında uluslararası ilişkilerin ileri seviyede olduğunu gösteren araştırmalara göre, Rus ilk ve ortaokulları bazen müslüman öğrencilerin devam ettikleri okullar olmasına karşın, bunun tersi hiçbir zaman meydana gelmemiştir.

Diğer taraftan Ruslaştırma işlevi için en emin yerlerden biri de ordu olmuştur. Şöyle ki, 30'lu yıllardan sonra Rusya'da bölgesel veya milli temele dayanan askeri birlikler bulunmadığından, Müslüman er ve subayların, ordunun düzenli birlikleri arasında dağıtılarak, Ruslarla kaynaşmaları sağlanmıştır. Özellikle dağlık bölgelerden gelen gençler için Rus dilini ve kültürünü öğrenmenin tek yolu askerlik görevini yapmalarıydı.²¹⁶

Burada daha bir önemli hususa dikkat çekmek gerekir ki, Sovyetler dönemi seküler eğitimde anti-din/ateist derslerinin yanısıra medreselerin de kapatılmasıyla birlikte mollaların kendileri de devlet denetiminde idi. Fakat İran ulemasından farklı olarak Azerbaycan'daki din adamları devlet için tehlike arz etmemekteydi. Azerbaycan din adamlarının, Çar Rusya'sı dahil Sovyetler zamanında da görmüş oldukları katı baskıdan dolayı, bazı araştırmacılara göre, mollaların isyan veya ayaklanma yolunu seçmeyip, sükunetlerini korumaları, pratik olarak takiyeye prensibini kullanmış olabileceklerinden kaynaklanmaktaydı.

Batı'nın ve Müslüman dindaşların Sovyetleri tehdit edebilecek propagandalarının etkilerini gidermek için Sovyet hükümeti, Müslüman ülkelerle Sovyet Müslümanları'nın ilişkisini de tamamen kesmiştir.²¹⁷

Genellikle SSCB'nin Azerbaycan'da hâkimiyette olduğu dönemde ülkede din eğitiminin durumu pek içaçıcı olmamıştır. Bu da doğal olarak Sovyet Devleti'nin

---

²¹⁵ Süleymanlı, a.g.e., s 177-178

²¹⁶ Gasımova, a.g.t., s. 120

²¹⁷ Musa Gasımlı, *Azerbaycan Türkleri'nin Milli Mücadele Tarihi 1920-1945*, (çev. Ekber Neccef), Kaknüs Yayınları, İstanbul 2006, s. 226.

yürüttüğü marksist ateist rejiminden kaynaklanmaktaydı. Azerbaycan`da halka din eğitimi sadece gizli şekilde özel yerlerde verilebiliyordu. Azerbaycan Türkleri bu devirde dini vecibelerini yerine getiremedikleri gibi, İslami örf ve adetlerini de devam ettirememişlerdir. Zira, bu tip dini faaliyetler Sovyetler tarafından kanunen yasak edilmiştir. Bu yasağa uymayanlar ise ağır bir şekilde cezalandırılmıştır. Neticede Azerbaycan Türkleri arasında dini bilgi son derece zayıflamış ve İslamiyet sadece hürmet duyulan bir din olarak kalmıştır. İslamiyet hakkında Sovyetlerin aldıkları bu zorunlu tedbirlerin bütün eğitim ve öğretim kurumlarında kesif bir şekilde uygulanan “ateist” (Allahsızlık) eğitimi takip etmiştir. Hatta Sovyet yöneticileri okullardaki bu ateist eğitimle de yetinmemiş, yetişkin insanları ateist kurslarına tabi tutmuşlar, verdikleri seri konferanslara halkın mutlaka katılmasını sağlamışlardır. Neticede böyle bir uygulamanın sonunda Azerbaycan`da İslami duygular oldukça zayıflamıştır.

SSCB'nin yürüttüğü ateist eğitimi politikalarına karşı Azerbaycan halkı tepkisiz kalmamıştır. Sovyetler Birliği'nin uyguladığı bu ateist propogandaları“şeytan ameli” diye nitelendiren yerli din adamları, zaman zaman devrimcilere karşı isyanlar yapmış, hatta cami imamları vaazlarında rejime karşı cihat ilan ederek silahlı çatışmalardan bile çekinmemiştir.²¹⁸

Sovyetler Birliği'nin hâkimiyeti yıllarında yurtdışında yüksek din eğitimi ise hiç bir şekilde söz konusu olamazdı. 30`lu yılların sonlarına doğru Sovyet yönetiminin paranoyak bir biçimde Müslümanları dış güçlerin ajanları suçlamalarıyla toplu halde tasfiye etmesi Sovyetlerin bu konudaki korkularının boyutlarını da göstermektedir. Sovyetlerde kaliteli din eğitimi sadece 1971 senesinde açılan Taşkent`teki İmam İsmail el-Buhari`nin adını taşıyan İslam Enstitüsü`nde verilirdi. O dönemde Azerbaycan`da birçok din adamı, dini eğitimlerini bu İslam Enstitüsü`nde almışlardı. Azerbaycan`dan bu enstitüden ilk mezun olan din adamları şu andaki Şeyhülislam Allahşükür Paşazade ve E. Abasov olmuştur. Sovyetlerin son dönemlerine kadar Azerbaycan`da bu enstitüden mezun olan sadece 20 kişi vardı.²¹⁹

İlim merkezleri ile irtibatların kopması sonucu ortaya çıkan bu durum, sekülerleşme sürecinde Azerbaycan`daki din alanının sadece Sovyet dışındaki Müslüman ülkelerden değil, Sovyetler`deki Müslüman toplumlardan bile farklı koşullarla karşılaştığını göstermektedir. Sovyet döneminde bu eğitim merkezleri ile

---

²¹⁸Abdulla Ehedov, *Azerbaycan`da Din ve Dini Tesisatlar*, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakü 1991, s. 66

²¹⁹Ehedov, *Azerbaycanda İslamın Modernleşdirilmesi*, Azerbaycan Dövlət Neşriyatı, Bakı 1995, s. 43.

irtibatın kesilmesi “özel hafıza” sayılan dini alanda kopmalara neden olduğu gibi, bu merkezlerle bağlantısı olmayan din adamlarının otoritesini de ciddi şekilde sarsmıştır.²²⁰

Sovyetler Birliği, 70 yıllık hâkimiyetleri boyunca vatandaşlarının dini duygularıyla oynamıştır. İnsanların inançlarıyla alay etmiştir. Dindarları gerici, yalanlara inananlar olarak nitelendirerek insanların gözünden düşürmeye çalışmıştır. Bu yıllarda insanlar milli, dini değerler adına birçok zenginliklerini kaybetme tehlikesini yaşamışlardır. Fakat birçok kurban verseler de, mücadele ederek geçmişten atalarımızdan miras kalan birçok değerleri muhafaza etmeyi de başarmışlardır.

Tüm bunlar SSCB'nin insanların dini duygularını bastırmak için kullandığı yöntemler idi. Sovyetler Birliği Yönetimi tek maddiyatla yetinmeyerek, manevi boyutlara da el koymuştur. Gerçekten de, insanların dini duyguları tam sonuca varmasa da bastırılmıştır. Söz verdikleri vicdan ve din hürriyeti 70 yıl boyunca hiçbir zaman hayata geçirilmemiştir. Azerbaycan halkı bu yıllarda komşu milletlerle (Ermeni ve Gürcü) kıyasla oldukça büyük baskı ve zulümlere maruz kalmıştır.

Fakat tüm bu baskılar ve ateist faaliyetler o kadar da etkili olmamıştır. Çünkü Kafkas Müslümanları o cümleden Azerbaycanlılar dinlerine, İslam'a sıkı bir şekilde bağlı halk idi. Ramazan oruçlarını tutar, türbeleri ziyaret ederlerdi. Komünistlerin bütün çabalarına rağmen Kafkas insanları kendilerine ait milli ve dini değerlerini koruyup saklamaya çalışmışlar. Bundan dolayı Sovyetler Birliği'nde din aleyhtarı kampanyalarının yürütüldüğü karanlık yıllarda İslâmîyet'i tarikatların koruduğunu ileri sürmek yanlış bir iddia olmayacaktır.

Sovyetler Birliği'nin son dönemlerinden itibaren Azerbaycan'da ilahiyat alanında önemli gelişmeler görülmekteydi. Bakü Devlet Üniversitesi'nin (BDU) Şarkiyat Fakültesinin Arapça bölümünün 1960'lı yıllardaki ilk mezunları tarafından yapılmış Kur'an tercüme faaliyetleri bunun açık örneğidir. Vasim Mehmetaliyev, Neriman Kasımoğlu, Sabir Hasanov ve Rafik Aliyev bu kişiler arasında en aktif olanlar idi.²²¹

Sovyetler döneminde komünistlerin aydınlara el uzatmaları sayesinde Azerbaycan'ın dini hayatına büyük darbe vurmuşlardır. Komünistlerin uyguladığı siyaset sayesinde dini hayata vurulan darbeler, Azerbaycan'da dini eğitim müesseseleri olarak camilerin, medreselerin, tekke ve zaviyelerin, vakıfların kapatılması ile sonuçlanmıştır. Sonuçta geçmişin kazandırdığı birçok değerler halkın zihninden

---

²²⁰ Hasanov, a.g.t., s. 93-95

²²¹ Hasanov, a.g.t., s. 100

silinmeye çalışılmıştır. Ama komünistlerin bu kadar çabalarına rağmen üstün bir başarı yakalamadıkları da bilinmektedir. Bağımsızlığına kavuşan Azerbaycan, geçmiş değerlerine bağlı olarak dini hayatı yeniden inşa etmeye çalışmıştır.²²²

B. Sovyetler Birliği Döneminde Azerbaycan`da Din Eğitiminin Verilme Şekilleri

Sovyetler Birliği`nin hâkimiyeti yıllarında, Azerbaycan Müslüman ruhanilerinin anti- Sovyet ruhlu kısmının konularının zayıflatılması için dini ayinler hakkında yerel kanun oluşturulmuştur. “Kilisenin devletten ve okulun kiliseden ayrılması hakkında” Lenin`in ünlü kararnamesi (5 Şubat 1918) tertip edilmiştir. Neriman Nerimanov`un teşebbüsü ile Azerbaycan Halk Maarif Komiserliği`nin verdiği “vicdan özgürlüğü hakkında” (15 Mayıs1920) kararnamesinin bu alanda özel rolü olmuştur. Aynı kararname temelinde cumhuriyetteki Dini İtikat Bakanlığı`nın faaliyeti sonlandırılmış, dinin devletten ve okulun dinden ayrıldığı ilan edilmiştir.<sup>223</sup> Böylece, Azerbaycan`da halkın din eğitimi alması tamamen yasak edilmiştir. Bu dönemde din eğitimi ve öğretimi konusunda gerçekleştirilen yasaklama ve kısıtlama uygulamaları, halkın dinden uzak kalmasına sebep olmuştur. Bununla birlikte gizli de olsa insanlar evlerinde anne babalarından din eğitimi almışlardır. Sovyetler Birliği döneminde sadece ailede verilen din eğitimi, Azerbaycan`da dini hayatın devam etmesine imkân sağlamıştır.²²⁴

Sovyetler Birliği Azerbaycan`da hâkimiyette oldukları zaman zarfında dine karşı mücadeleyi bütün yönleriyle devam ettirilmiştir. Bu bağlamda dine karşı mücadelenin esas yönlerinden biri, din hizmetlerini yerine getiren insanlara, din bilginlerine ve dini neşriyata karşı olmuştur. Zaten az sayıda olan ve yetersiz de olsa din eğitimi veren kurumlar, okullar ve medreseler kapatılarak din eğitim ve öğretimi yasaklanmış ve bu yasağa uymayanlar rejim düşmanı olarak ilan edilip sürgüne gönderilmişler veya ağır cezalara çarptırılmışlardır. Fakat, bu uygulamalar Allah inancını ve dine duyulan ihtiyacı azaltmamıştır. Baskılar neticesinde dini faaliyetler tamamıyla sona ermemiş fakat oldukça azaltılmış ve sınırlandırılmış olarak devam edebilmiştir. Neticede hem dini eğitim verenler hem de bu eğitimi alanlar ya bu işten vazgeçmişler veya bunu gizli

---

²²² Samadov, a.g.t., s. 52

²²³ Orucov, a.g.e., s. 173-174

²²⁴ İslam Musayev, “Azerbaycan Ailesinde Dini Hayat ve Din Eğitimi”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C:22, Sayı: 1, Bursa 2013, s.177

bir şekilde yürütmeye çalışmışlardır. Her iki halde de bu durum dini eğitimin ve dini uygulamaların gizli olarak yürütülmesine ve denetim dışına çıkmasına yol açmıştır.²²⁵

İşte böyle bir siyaset sonucunda ahalinin din alanındaki bilgileri oldukça kısıtlı hale gelmiştir. Halk, din hakkında sadece genel ve çarpık bilgiler elde etmiştir. Müslümanların (bu daha çok İslam dinine mensup olanlarda gözlemlenmektedir) dini ayinleri icra etmek konusundaki faaliyet alanı da bayağı daralmıştı. Sonuçta toplumda çeşitli dini ayinleri yerine getirmek için belli bir sınıf- Sovyet döneminin “molla” sınıfı formalaşmıştı ve halk artık kendilerinin yapamadığı dini ayinleri belli para karşılığında bu mollalara icra ettirmeye başlamışlardı.

Sovyetler Birliği döneminde Azerbaycan SSC`de İslam dininin araştırılması ve öğrenilmesinde diğer dinlerin araştırılması ve öğrenilmesiyle mukayesede bir ayrıcalık mevcut idi. AzerbaycanSSC`de Zerdüştlüğün ve orta asırlardaki Hıristiyanlığın tarihine dair pek ciddi ilmî çalışmalar meydana gelmişti. İslam dini hakkındaki edebiyatlar propaganda niteliği taşıyordu ve onları ilmî araştırmalarda kullanmak olmazdı. Çünkü bu eserler sadece Azerbaycan`da İslam dini ve geleneklerinin eleştirisine ayrılmış olmakla birlikte, böyle bir görüş de aşılardı ki, güyâ İslam dini mantalitesi Azerbaycanlılar için yabancıdır ve halka Araplar tarafından zorla kabul ettirilmiş ve yayılmıştır.

Sovyetler Birliği döneminde Azerbaycan`da oluşan sosyal-siyasi ortam bazı ileri görüşlü din adamlarına dinin gelecek mukadderatı hakkında da düşünebilmeyi mecbur etmiştir. Hatta bazı din adamlarının gelecek için dini kadroların hazırlanması hakkında düşündüğü konusunda da gerçekler vardı. Onlar İran`ın Meşhed ve Kum şehirlerine, Irak`ın Necef şehrine ve başka İslam merkezlerindeki dini okullara öğrenci göndererek, cumhuriyetin ayrı bölgelerinde kapatılmış medreselerin yeniden faaliyet göstermeleri için çalışmışlar. Bakü`nün Buzovna kasabasındaki caminin eski imamı otuzuncu yıllarda gizli yolla Meşhed`e giderek, orada dini eğitim alıp dönenlerden olmuştur. Sovyet Anayasası`nın ülke genelinde dini eğitimi yasaklamasına rağmen, 1933 yılında Zagatala ve Balaken bölgelerinde birkaç gizli medrese faaliyet göstermiştir.²²⁶ Gorbaçov`un hâkimiyete gelmesiyle birlikte eğitim alanına bir serbestlik gelmiş, hatta din eğitiminin kısıtlamalar şeklinde olsa da verilmesine izin verilmiştir. Bakü`de

---

²²⁵ Habil Nazlıgöl, “Azerbaycan Dini literatüründe Hz. Muhammed”, *E.U. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 15, 2003/2, s.69

²²⁶ Orucov, a.g.e., s. 173

Tazepir Camii`nin bünyesinde açılmış olan medresede hem İmam Cafer hem de İmam Ebu Hanife fıkhı üzerine din eğitimi verilmiş, din adamları yetiştirilmiş, dini ilimlerle yanı sıra medresede talebelere arapça ve farsça dilleri öğretilmiştir.²²⁷

Sonuç olarak söyleye biliriz ki, SSCB döneminde Azerbaycan`da halka din eğitiminin verilebilmesi konusunda belli zorluklar ortaya çıkmıştır. Halka din eğitimi çok zor şartlar altında verilmiştir. Bunun için bazı bölgelerde özel medreseler, mollahana²²⁸lar faaliyet gösterse de, bu yerlerde din eğitiminin verilmesi çok uzun sürmemiş, Sovyet rejimi tarafından kapatılmıştır.

IV. Sovyetler Birliği Döneminde Azerbaycan`da Ateizm Eğitimi

Bilindiği üzere SSCB döneminde Azerbaycan`da Sovyet ideolojisi dine karşı ateizm uygulamalarını bir siyasî varlık-yokluk meselesi olarak görmüş ve bu politikaları ısrarla sürdürmüştür. Sovyet dönemi Azerbaycan`daki uygulamaları esas olarak bütün Sovyet coğrafyasında uygulanan genel bir planın parçası olarak görmek gerekmektedir. Siyasetten ekonomiye, hukuktan kültüre ve sanata bütün hayat Moskova merkezli düzenlenmekte ve bütün cumhuriyetlerde, Sovyet blokunda yer alan diğer cumhuriyetlerde en küçük coğrafi birime kadar Sovyetler Birliği Komünist Partisi`nin kontrolünde uygulanma durumu denetlenmektedir. Ateizm uygulamaları da aynı şekilde planlanıp uygulanmaktaydı.

Diğer Sovyet cumhuriyetlerinde olduğu gibi Azerbaycan`da da faaliyet göstermek üzere kurulan çeşitli araştırma ve propaganda kurumlarının yanı sıra çok sayıda yayın dikkat çekmektedir. Azerbaycan`da gerçekleştirilen ateizm yayınları ve diğer ateizm faaliyetlerinin de diğer Sovyet Cumhuriyetleri ile aynı içerik ve amaçları güttüğü görülmektedir. Azerbaycan`da da halk edebiyatından özellikle seçilen dine eleştirel yaklaşan şiir, destan vb. ürünleri de ateizm politikalarını desteklemek üzere kullanılmaktadır. Yine ateizm faaliyetlerinde gençlerle ilgili faaliyetlere büyük önem verildiği, İslam`da kadının yerini olumsuzlaştırırken, Sovyet döneminde kadının özgürleştirildiği şeklinde bir propaganda işlenmektedir. Ortaçağ`dan günümüze Azerbaycan tarihindeki Nizami Gencevî, İmadeddin Nesimî, Fuzulî ve M. F. Ahundov gibi tanınmış şahsiyetlerin ateizmi desteklemek için kullanılması söz konusudur.

---

²²⁷ Akyol, a.g.e., s.67-70

²²⁸ Mollahana- Arap ve Fars kelimelerinden (arapca molla, farsça hana) ortaya çıkmış, mollanın yani hocanın ders verdiği yer demektir.

Kısaca ateizm faaliyetlerine Sovyet döneminde Azerbaycan`da büyük önem verilmiş ve çok boyutlu çalışmalar yürütülmüştür. Bu durum bugün Azerbaycan`da varolan kapsamlı ateizm literatürünün varlığı ile de açıkça görülmektedir.²²⁹

Sovyetler Birliği ülkelerinde yürütülen ateizm eğitimin esas görevi, dinin bilime aykırı toplumsal şuur biçimi olduğunu, dini adet ve törenlerin özünü, zararlı etkisini bilimsel materyalist yönüyle anlatmakla, toplumda ateist bakış ve inancın oluşmasına ortam yaratmaktan ibaret idi.²³⁰

Sovyet zihniyeti, ulus bilincinin en önemli bileşenlerinden olan dil, kültür, din gibi alanlardaki geleneksel yapıyı zaafa uğratabilmek için çok farklı programları uygulamaya koymuştur. Bunların içinde alfabe değişiklikleri, milli/dini bayram, ibadet vb. uygulamaların sınırlandırılması veya yasaklanması gibi pek çok uygulama bulunmaktadır. Dine karşı ateizm uygulamaları Sovyet ideolojisinin en önemli faaliyet alanları arasında yer almış, buna yönelik Sovyetler Birliği`nin merkezinden en küçük yönetim birimine kadar sayısız faaliyetler yürütülmüştür.

SSCB, Lenin, Marksve Engels`in görüşlerini geliştirerek oluşan Marksist-Leninist ideolojiye dayalı dinin ortadan kaldırılmasını ve onun yerine “bilimsel” ateizm (nauçniy ateizm) olarak adlandırılan devlet ateizminin ikamesini ideolojik bir amaç olarak benimsemekteydi.

Sovyetler Birliği modelinin yaratmak istediği ve takdim ettiği Sovyet insanının dilinin “Rusça”, dininin “bilimsel ateizm”, milliyetinin ise “Sovyet” olması devletin resmi politikası şeklinde uygulanıp, bütün devlet olanakları bu politikaya hizmet etmek üzere kullanılmıştır.²³¹

Bunun için de Sovyet coğrafyasında yaşayan çeşitli toplulukların ulusal ve dinsel geçmişleri ile bağlarının koparılması ve bunlara alternatif kurumların devlet zoruyla uygulamaya konulmasına büyük önem verilmiştir. Bu SSCB gibi ideolojik temelli ve dinle mücadeleyi esas alan bir devlet bakımından bir varlık yokluk meselesiydi.

Sovyet Cumhuriyetleri`nde en önemli güç olan Komünist Partisi başta olmak üzere, diğer Sovyet yönetim organları, eğitim- öğretim kurumları, Militan Allahsızlar İttifakı ve Komsomol gibi sivil örgütlenmelerine de burada dikkat çekmek

²²⁹ Ali Yaman, “Türk Kültür Tarihinden Kesitler: Sovyet Döneminde Azerbaycan`da Din ve Ateizme Dair”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 2011, sayı: 59, s. 181

²³⁰ Hasan Abdullayev, “Ateizm” maddesi, *Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi*, Bakü 1976, c.1, s. 459-460

²³¹ Ali Yaman, “Sovyet Siyasi Tarihinde İslam ve Ateizm Mücadelesi: Sovyet Dönemi Kazak, Özbek ve Kırgız Ateizm Literatürünün Analizi”, *Bilgi Bellek*, sayı: 8, Yaz 2009, s. 77-97.

gerekmektedir. Hatta Sovyet sisteminde bütün cumhuriyetler bazında da örgütlenmiş bulunan istihbarat kurumu KGB²³² bünyesinde dini alanda uzmanlaşmış bir birimin kurulduğu da bilinmektedir.

Ateizm çalışmalarında gençlerin komünist partinin ideolojisi çerçevesinde örgütlenmelerine büyük önem verilmekteydi.

Bütün Sovyet cumhuriyetlerinde benzeri faaliyetler görülmekle birlikte, konuya Azerbaycan özelinde baktığımızda dinle mücadele ve ateizm faaliyetleri çerçevesinde Azerbaycan SSC İmler Akademisi Felsefe ve Hukuk Enstitüsü'ne bağlı "İlmi-Ateizm Bölümü" açılmış, S. M. Kirov²³³ adına Azerbaycan Devlet Üniversitesi'nde İlmi Ateizm Tarihi ve Nazariyesi Bölümü açılmış, Medeniyet Bakanlığı yanında Ateizm Müzesi kurulmuştur. Ateizmle ilgili tez ve kitap şeklindeki yayınların bir bölümü de adı geçen bu kurumlar tarafından yapılmıştır. Ayrıca Azerbaycan'ın bütün orta ve yüksek dereceli okullarında müfredata "İlmi Ateizmin Esasları" adlı bir ders konularak, aynı adlı bir de ders kitabı yayınlanmıştır.²³⁴ Ayrıca Gence ve Nahçıvan'da ateist üniversiteler vardı.²³⁵

Sovyet döneminde Azerbaycan'ın başkenti Bakü'de ateizm ile ilgili Elmler Akademiyası Kütüphanesi ve Milli Kütüphane'nin kataloglarında çok sayıda yayın bulmak mümkündür. Bu yayınlara irili ufaklı ateizm sözlüklerini de eklemek gerekir.

Bu yayınlara örnek olarak 1962'de Gulam Memmedli tarafından, 1987'de bir komisyon tarafından hazırlanarak Bakü'de yayınlanan, "Ateistin Cep Luğati" adlı eserini gösterebiliriz. Bu eserden alıntılarımız tezimizin çeşitli yerlerinde kaynak olarak kullandık.

Ayrıca Azerbaycan SSC İmler Akademiyası Felsefe ve Hukuk Enstitüsü'ne bağlı "İlmi-Ateizm Bölümü" bünyesinde doktora tezleri (dissertasiya) yaptırılmış olup, bu tezlerin daha sonra kitap olarak yayınlandığı görülmektedir.

Bu tür çalışmalar resmi kurumların politikaları bakımından da büyük önem taşımaktadır, şöyle ki siyasetin din karşıtı uygulamaları için bilimsel bir meşruiyet sağlamak bakımından oldukça yararlı işlev görmektedirler. Sovyet bakış açısında devletin resmi yaklaşımı da olan ateist değerleri benimsemek muhakkak ki akademik

---

²³² KGB (Komitet Gosudarstvennoy Bezopasnosti), Devlet Güvenlik Komitesi anlamında olup 1954'te kurulan Sovyetler Birliği'nin gizli istihbarat servisedir.

²³³ Kirov, Bolşevik idaresi kurulduktan sonra Azerbaycan'a musallat olan bir Rustur. Stalin, Azeri komünist lideri Neriman Nerimanov'u Moskova'ya çağırarak, çünkü Nerimanov Ruslaştırma siyasetine karşı çıkıyormuş. Onun yerine Kirov'u göndermiş. Kirov Ruslaştırma ve terör siyasetiyle ünlü bir bolşevik sayılıyordu. (Taha Akyol, *Azerbaycan Sovyetler ve Ötesi*, s.31)

²³⁴ Esedulla Kurbanov, *Sosialist Hayat Tarzi ve Zehmetkeşlerin İlmi-Ateizm Terbiyesi*, Azerbaycan SSC Bilik Cemiyeti, Bakı 1979, s.49-52

²³⁵ Behram Hasanov, *Sovyet Kuşağından Sovyet Sonrası Kuşağına Azerbaycan'da Din*, Basılmamış doktora tezi, İstanbul 2007, s. 105

veya devlet hayatında çok daha istenen bir durumdur. Böyle bir ortamda açıkca dinsel değerlere bağlı bir akademisyenin durumu oldukça sıkıntılı gözükmektedir.

Sovyet döneminde gerek Orta Asya gerekse Kafkaslarda sadece akademik hayatta değil, diğer alanlarda da ateizm veya diğer meselelerde resmiyetten farklı düşünebilmenin bedeli çok ağır olmuştur.²³⁶

A. Azerbaycan`da Ateizm Halk Eğitiminin Prensipleri ve Yöntemleri

SSCB döneminde Azerbaycan`da ateizm eğitimi, ateizm halk eğitimi gibi tanımlanıyordu. Zira bu eğitim tüm halkı hedef alarak verilirdi. Eğitimin esas amacı halkı din aleyhine kaldırmak ve Allahsız, dinsiz bir topluma dönüştürmek idi. Rejimin temelinde bulunan kitle iletişim araçlarının giderek yükselen olanakları da komünist değerlerin empozisi ve din karşıtı propagandalarının yaygınlaştırılması için sonuna kadar kullanılmaktaydı.²³⁷

Komünist partisinin belirlediği ve hayata geçirdiği ateist eğitim sisteminin kendine mahsus içeriği ve prensipleri mevcut idi. Partinin belirlediği ateizm eğitiminin temel prensipleri şunlardır:

İlk önce, ateizm eğitim sistemi, nüfusun hâlâ bilinçli ve akideli ateist olmayan kişilerin mensup olduğu tüm gruplarının kapsamını öngörüyor. Çocuklar ve gençler arasında ateizm terbiye işine özel dikkat gerekir. Büyümekte olan nesilde ilmî bakış açısının terbiye edilmesi dindar ebeveynlerin terbiye ettiği çocuklarda gerçekleşen tüm karmaşık psikolojik sorunların dikkate alınması ile yapılmalıdır. Çocukların ve gençlerin ateist eğitimi dinin restore edilmesi kanallarının bağlanmasında çözücü rol oynuyor. Büyümekte olan neslin ateizm ruhunda terbiye edilmesi gelecekte dindarlığın ortadan kalkmasını sağlamalıdır.

Ateizm eğitimi, kendi spesifikliği olan karmaşık ve çok yönlü bir süreçtir. Ateizm eğitimi, düşünce tesirinin vasıta ve kanallarının tam bir kompleksini kullanır ki, bunlar da ateizm bilgilerinin verilmesi yönteminden bağlı olarak farklıdır (sözlü propaganda, basın, radyo, televizyon, tiyatro, sinema, tasviri sanat vb.).

Ateizm eğitimi, sadece o zaman etkili olabilir veya sonuç verebilir ki, onun tüm bileşenleri kendi aralarında karşılıklı ilişkide ve uzlaşmada olsun. Nüfusun çeşitli

---

²³⁶ Yaman, a.g.e., s. 185

²³⁷ Hasanov, a.g.t., s.105

gruplarına farklı yaklaşım onların gerek sosyal karakteristiğini (sınıfsal ve ulusal köken, meslek türü, eğitim uzmanlık düzeyi, sosyal - siyasi faaliyette bulunma oranı vb.) gerekse yaş, cins ve bakış açısı (dine ve ateizmle münasebet) karakteristiklerini dikkate almalıdır.²³⁸

Çeşitli sosyal gruplarda ateizm eğitiminin şekil ve metotlarının bir - birinden farklılaştırılması meselesinin büyük önemi vardır. Örneğin, köyde dindarlığın sürdürülmesinde, özellikle bu dindarlığın zahiri tezahür biçimlerinin sürdürülmesinde (ayinlere, bayramlara uyulması vb.) toplumsal düşünce önemli rol oynar. Bu yüzden köyde toplumsal düşüncenin yeniden değiştirilmesi alanında çalışma özellikle önemlidir. Milli ve dini inanç özelliklerinin dikkate alınması da az önemli değildir. Ortodoks dindarlarla yapılan işin yöntem ve biçimleri, Müslüman dindarlarla yapılan işin yöntem ve biçimlerinin aynı olamaz.

Ateizm eğitimi sisteminin oluşturulması prensiplerinden biri, eğitici tesirin şekil ve yöntemlerinin tüm rengarenkliği ve zenginliğini kullanılmasıdır. Ateizm eğitiminin hiçbir şekli tek başına dini hurafenin başarıyla ortadan kaldırılmasını sağlayamaz. Dinle düşünce mücadelesinde en yüksek sonuç o zaman elde edilir ki, bu mücadele geniş cephe boyunca yapılıyor ve rengarenk tesir vasıta, şekil ve metotları kompleksini kapsıyor olsun.

Ateizm eğitim sistemi, dinin duygusal - psikolojik etkisine sadece insanın iç dünyasına derinden nüfuz sağlayan, onun ahlaki - psikolojik ve estetik ihtiyaçlarını karşılayan yöntem metot ve vasıtalar kompleksinin yardımı ile ayakta durabilir. Bu metotların sırasına, örneğin, gayri - dini törenlerin geniş uygulanması ait olabilir.

Dini ayıncılığın ortadan kaldırılması problemi dini ayin ve törenlerin sadece inkârı ve eleştirisi yoluyla çözülemez. Ateizm eğitimi sürekli, düzenli, bilinçli olarak yapılmalıdır. Bir- iki ateist etkinliğin yardımı ile dini inançları ortadan kaldırmak mümkün değildir. Bu vazifenin yerine getirilmesi için çok sabırla ve düzenli olarak terbiye işi yapmak gerekir.²³⁹

Nüfusun ayrı - ayrı gruplarına ve ayrı - ayrı kişilere farklı yanaşılması ateizm eğitim sisteminin önemli prensibini oluşturuyor.

²³⁸ Heyet, *İlmi Ateizm*, Yüksek eğitim okulları için derslik, Çev: P. H. Mahmudov, İ. Ə. Rüstemov, IV Baskı, Maarif Yayınları, Bakü 1981, s. 300,302

²³⁹ Heyet, *İlmi Ateizm*, s.302-303

İlmi ateizm eğitim ve öğretiminin esas görevi, öğrencilerin insanı kuşatan doğal ve sosyal varlık hakkındaki maddeci düşüncelere sahiplenmesini temin etmektir. İnsanların bütün tabakalarının dinle ilişkilerini kesmesine nail olmaktır. Onların sosyal hayatta faaliyetlerine yardım göstererek bütün Sovyet insanlarında ateist akide eğitimini oluşturmaktır. Ateist eğitimi, insanlara dini ahkâmın gerekli olmadığını anlatarak, davranış ve hareketlerinde dini ideoloji ile hatta dini duyguyla, dini tören ve dini davranışlarla ilişkisini şuurlu bir şekilde kesmesini temin etmeli ve dini alışkanlıklar ve âdetlerden kurtulmasına ortam hazırlamalıdır.

İnsanların oturduğu yerlerde ve çalıştıkları bütün müesseselerde ateist düşüncenin oluşmasına çalışılır. Ateist düşünceyle yetişmiş aydınlar da bütün eğitim müesseselerinde, tıp ocakları, idare vb. müesseselerde yazılarıyla, eserleriyle bu işleri üstlenmişlerdir.²⁴⁰

Sovyet Rusyası, Azerbaycan`da ateizm eğitimini hayata geçirmek için muhtelif yöntem ve metotlar kullanırdı. Din aleyhine ateist tebliğinin esas metotlarından örnek olarak, ateizme ait konuşmalar, sohbetler, dindarlarla soru- cevap geceleri teşkil etmek, konferanslar düzenlemek, “sorun, cevap verelim” sloganı altında düzenlenen tartışmalar, kitle iletişim araçlarından, dernek ve klüplerin faaliyetinden faydalanmak vb. metotlar göstermek mümkündür. Sovyet ideologları bu metotları kullanarak tebliğlerini hayata geçirirlerdi.²⁴¹

Sovyetler Birliği döneminde ateizm eğitiminin verilmesi aileden başlıyordu. Ailede çocukları henüz küçük yaşlarında ateizm eğitiminde yetiştirilmesine büyük önem verilirdi. Bu dönemin genç neslini henüz çocukluktan ateizm eğitiminde yetiştirmek için kimsesizler evlerinden alarak onlara özel okullarda eğitim verirlerdi.²⁴²

Bu dönemde toplumda bilimsel materyalist bakış açısının ve ateist düşünce tarzının formallaştırılmasında, manevi tesir araçları sisteminde ilmî idrak, onun sonuçları, yaratıcı hayal gücü önemli rol oynuyordu.²⁴³

Ateizm eğitiminde esas olarak üç yön: düşünce, metodik ve kurumsal yönleri gösterilebilir. Ateizm eğitiminin tüm bu yönleri birbiri ile sıkı bir etkileşimdedir.

---

²⁴⁰ Mikayıl Memmedov ve Maksut Celilo, *Ateist Tahsilinin Esasları*, Gençlik, Bakü 1982, s.136

²⁴¹ Memmedov ve Celilov, a.g.e., s.146-156

²⁴² Alipaşa Aliyev, *Gençlik: Bilik yahud Etikad*, Gençlik Yayınları, Bakü 1990, s. 29-30

²⁴³ Aliyev, a.g.e.,s. 89-90

Ateizm eğitimi, komünist eğitimin bir parçasıdır. Buna göre de ateizm eğitiminin uygulanmasında nüfusun komünist eğitiminde kullanılan tüm vasıta, yöntem ve biçimleri kullanılır. Bununla birlikte, ateist eğitim araçları içerisinde onun için özel olan yöntem ve şekiller vardır.

Konferanslar, grup sohbetleri toplu ateizm çalışmasının daha yaygın kullanılan yöntemlerdendir. Konferanslar, ateist bilgilerin tebliğinin en kitlesel ve yaygın biçimlerinden biridir. Verimli olması için onların muhtevası derin, ilmî, açıklama şekli itibarıyla net, anlaşılır ve çekici olmalıdır. Toplu yerlerde çıkış yapan ateist münazaracıdan profesyonel hazırlık, problemleri derinden bilmek, yüksek ilim tahsili, münazaracılık ustalığının yüksek seviyesi, toplum psikolojisine etkisi vardır.

Münazaradan farklı olarak, grup sohbeti konuşmacının seyirci ile çok büyük iletişimde olmasını sağlar. Bu sayede vaktin birçok kısmı fikir alışverişine ve bir takım meselelerin ortak gözden geçirilmesine ayrılır. Burada konuşmacının mahareti katılımcılara konuların görüşülmesi sırasında sohbetlerin doğru sonuçlara varmasından ve katılımcıların bu sonuçları hazır şekilde propagandacıdan alabilmesine bağlıdır.

V. İ. Lenin`in aşağıdaki sözlerini tamamen ateist bilgilerin propagandacılarına ait etmek gerekir: *“Her bir tebliğatçının ve her bir propogandaçının mahareti tam olarak ondan ibarettir ki, dinleyicilere en iyi şekilde etkileyebilsin, bilinen bir gerçeği dinleyicilere mümkün olduğu kadar daha inandırıcı bir şekilde, mümkün olduğu kadar daha kolayca benimsenen bir şekilde, mümkün olduğu kadar daha net ve sağlam kavranılan bir şekilde ulaştırsın.”*

Eğer grup sohbetlerine belgesel veya sanatsal sinema filmlerin gösterisi, sanat eserlerinden parçalar okunması vb. ile eşlik edilirse, bu sohbetlerin verimliliğini artırır.

Nüfusun dindarlık seviyesinin çok zaman şehre nispetle yüksek olduğu, kırsal alanlarda ise ateizm eğitimin şekilleri özel olarak seçilmelidir. Yeni doğulanların törenlerle kayda alınması, nikah törenleri ve düğün gecelerinin, doğum günlerinin, işçiliğe veya kolhozçuluğa kabul günlerinin, Sovyet ordusu saflarına veya emekli yola salınmasının düzenlenmesi gibi gayri - dini törenlerin tesis edilmesinde medeniyet kulüpleri ve düğün sarayları büyük rol oynamaktadır. Uygun bir biçimde ve beceriyle düzenlenmiş bu tür törenler nüfusun en çeşitli kategorilerinin ateist eğitimi için etkili araçlarıdır.

Ateizm eğitimi sürecinde objektif ve sübjektif faktörlerin rolünün doğru dikkate alınması, ateist tebliğinin vasıta, şekil ve yöntemlerinin ilişkilendirilmesi, nüfusun kategori ve gruplarına farklı yanaşılma temelinde kurulmalıdır.²⁴⁴

Sovyetler Birliği döneminde bilinçli ve davasına inanan ateistlerin şekillenmesinde Sovyet yüksek okulu büyük rol oynamıştır. Yüksek okulların çoğunda ilmî ateizmin esasları kursunun uygulanması, öğrencilerin ateist terbiyesini önemli ölçüde benimsemesine yardım etmiştir. Üniversitelerde öğrencilerin ateist terbiyesinin gelişmesi için ilmî ateizmle ilgili konferanslar ve seminerler de yapılmıştır. Bu vazifenin çözümlenmesinde diğer öğretim dalları, her şeyden önce sosyal - siyasi alanlar büyük rol oynamıştır. Nüfusun, özellikle gençlerin, çocukların ve yetişkinlerin ilmî ateist eğitimi sürecine öğrencilerin aktif katılımı, onlara dinle mücadele metotları kazandırılması için önemli sayılırdı.²⁴⁵

Ateizm eğitiminin temel ilkelerini koymuş Lenin ve devamcılarının ateizm eğitimi propogandaları için kullandıkları esas metotlardan biri “inandırma metodu” idi. Onlar defalarca inandırma metodu üzerinde durarak, bunu şöyle ifade ediyorlardı: “Her bir komünist inandırmayı bilmelidir”. Bu metot, siyaset icabı kendi yanlış düşüncelerini insanlara aşlamak için kullanılan metotlardan biridir. Bu metot, ateist akidesinin oluşmasına yardımcı vasıtalarından biri idi.

Ateist inançının oluşmasını temin eden diğer metotlardan biri de “farklı yaklaşma ve sistemli tahlil” metotudur. Farklı yaklaşma metodu nüfusun farklı gruplarına, özellikle dindarlara farklı yaklaşmanı nazarda tuturdu. Bu yaklaşım dine yönelik ideoloji mücadelesinde insanların şuurunda, psikolojisinde, günlük hayatında baş veren değişiklikleri dikkate alır. Hatta ateist terbiyesinin oluşumu ve tebliğ metotlarının gelişmesine yardım edirdi. Bu metotlar, Sovyet ateist düşüncesinin oluşması ve gelişmesi gibi meseleleri içerirdi.

Sistemli tahlil metodu da, ateist düşüncesinin, gelişmesi için kullanılan metotlardan biridir. Bu metot, dinin ve dini değerlerin yaşama sebeplerini öğretir ve ateist terbiye sisteminin faaliyet ve gelişmesinin kaynağını, sınırlarını belirleyen bir metottur.²⁴⁶

---

²⁴⁴ Heyet, *İlmi Ateizm*, s. 302-307

²⁴⁵ Heyet, *İlmi Ateizm*, s. 301-302

²⁴⁶ Gadim Mustafayev, *İlmi Ateizm Ne Öğreniyor*, Azərbaycan Devlet Neşriyatı, Bakü 1986, s.29–30.

Ateizm tebliği çalışmalarında Sovyet döneminde büyük önem verilen propaganda ve basın-yayın faaliyetlerinin de önemli rol üstlendiği görülmektedir. Sadece ateizme yönelik yayın yapan “Antireligioznik”, “Bezbojnik”, “Nauka i Religiya” gibi süreli yayınlara ek olarak, “Pravda”, “Komsomolskaya Pravda” gibi günlük gazetelerde de ateizm propagandasına ilişkin yayınlar yer almaktadır.

Bu yayınların Marks, Engels ve Lenin gibi Sovyet ideolojisini temellendiren teorisyenlerin ve Stalin, Kruşçev, Brejnev gibi Sovyet liderlerinin düşünceleriyle donatıldığı görülmektedir. Sovyet ideolojisinin kurucu teorisyenleri, “*Din zararlıdır ve onunla mücadele edilmelidir*” düşüncesine hizmet ediyordu. Sovyet dönemi yazarlarına göre dinin “zararlı oluşunu” ortaya koymak bilimsel ateizmin önemli görevlerinden biridir.²⁴⁷

Vicdan hürriyeti, Sovyet ideologlarının ateist tebliğinin yürümesi için kullanılan vasıtalarından biri olmuştur. Sovyetler Birliği, vicdan hürriyetini ilan etmekle beraber, bu maske altında insanların dini duygularını bastırır, dini hayatı kontrol altına alırdı.²⁴⁸

Sovyetler Birliği'nin Azerbaycan'da ateizm eğitiminin tebliği için kullandıkları yöntemlerden en ırelide geleni ise Sovyet Cumhuriyet'leri genelinde “Allahsızlar İttifakı”nın oluşturulmasıydı.

B. Sovyet Hâkimiyetinin İlk Yıllarında Azerbaycan'da “Militan Allahsızlar İttifakı”nın Oluşturulması ve Faaliyeti

Sovyet hâkimiyeti kurulduktan sonra Azerbaycan'da yaşanan olayların, neredeyse tamamı, yani tüm hayati konularda direkt merkezle yani Moskova ile bağlı idi. Kuzeyde rüzgâr hangi tarafaydısa, Azerbaycan'da da o semte istikamet alıyordu. Zira merkezîyetçi prensibi böyle gerektiriyordu. Anti-din başka deyişle, din aleyhine mücadele tüm SSCB'de yapılıyor ve gitgide şiddetlenerek, fırtınayı, kasırgayı hatırlatıyordu. Bu kasırganın etkisi Müslüman Cumhuriyetleri'nde, özellikle Azerbaycan'da daha kabarık hissediliyordu.

SSCB'de din aleyhine propaganda 1926 yılının ortalarında daha çok genişledi. 1925 yılında Azerbaycan'da MAİ (Militan Allahsızlar İttifakı) adlı bir cemiyet oluşturuldu. Aynı yılda gerçekleşmiş MAİ'nin ilk kurultayında ateizm propogandaları

²⁴⁷ Ali Yaman, *Türk Kültür Tarihinden Kesitler: Sovyet Döneminde Azerbaycan'da Din ve Ateizme Dair*, s. 183

²⁴⁸ Mustafayev, a.g.e., s.30.

için gerekli adımlar atıldı. Kurultayda ayrı ayrı milletler arasında dinle mücadele genişletilmesi için özel görevler verildi.

1926 yılında Umumittifak Kominist Partisi Merkez Komitesi, (ÜİK (b) PMK) din aleyhine yapılan toplantıda her bir dine karşı yürütülecek özel propaganda planı hazırladı. 1925 yılından 1928 yılına kadar, 1928 yılından da 1931 yılına kadar mevcut olan dinlerin milli özellikleri meselesi dikkate alınarak planlar kuruldu. 1925 yılında MAİ`de 6 milletin temsilcisi varsa da, 1931 yılında bunların sayısı 97`ye ulaştı.²⁴⁹ MAİ`nin 1932-1933 yıllarında ulaştığı üye sayısıyla ilgili komünist basınında verilen bilgiler (70-80 bin) sadece rakamsal olarak doğrudu. Üyeler genellikle merkez karşısında sorumluluktan kurtulmak isteyen yetkili insanların akraba ve yakınlarından ibaret idi.²⁵⁰

1926 yılında ÜİK (b) P MK`nın malum toplantısı ile ilgili Azerbaycan K ( b ) P MK`de “din aleyhine propoganda” meselesi tartışılmıştır.²⁵¹ Toplantıda yerel parti ve Komsomol kurumlarına belirtildi ki, halk arasında din aleyhine propaganda çoğaltılsın, köy ve şehirlerde“Militan Allahsızlar İttifakı”nın oluşturulmasına dikkat edilsin. Ayrıca toplantıda MAİ`nin üyelerinin aktif ateistlerden oluşturulması, onların faaliyeti için görsel malzeme, broşür ve raporların hazırlanması konuları da görüşüldü. Toplantıda görüşülen konulardan biri de, parti teşkilatlarının her yerde etkinlik göstermesi, nüfusun toplumsal bilincinin oluşturulması konusu idi.²⁵²

Toplantıdan sonra cumhuriyet metbuatı, toplantının materyallerini ve sosyal-siyasi teşkilatlar karşısında koyulmuş görevler hakkında ayrıntılı bilgiler yayımladı. Allahsızlar İttifakı, din aleyhine yapılan propaganda alanında büyük işler görmeğe başladı. Kamuişçileri, tüm bilinçli işçi ve köylüleri “dinin zehiri”nden kurtarmak uğruna onları mücadeleciler ateizm bayrağı altında toplamağı amaçlamıştı. Cemiyetin sıraları hızla artmaktaydı. Cumhuriyet`in şehir ve köylerinde onun şubeleri açılırdı. Cemiyet, düzenli şekilde konferanslar geçirir, kurslar, kütüphaneler teşkil edirdi. 1926 yılında MAİ`nin Bakü bürosu yanında dine karşı üç aylık akşam kursları da açıldı.²⁵³

²⁴⁹ Kobetski, *Bezbojiye sredi nasonalnostey SSSR*, Moskva 1940, s.260

²⁵⁰ Fezail İbişov, *Azerbaycan Kendinde Sosyal Siyasi Prosesler (1920-1930)*, Mütercim Yayınları, Bakü 1996, s.113

²⁵¹ Azerbaycan Cumhuriyeti Siyasi Partiler ve İçtimai Hareketler Merkezi Devlet Arşiv (SPİH MDA) fond. 1. Lis. 74. iş 281, v.35

²⁵² Heyet, *Azerbaycan Tarihi*, Bakı, 1973, c.III, s. 454

²⁵³ SPİH MDA fond. 1. Siy. 74. iş 281, v.36

“Militan Allahsızlar İttifakı”nda Sovyet sosyal yapısını yaratan, Azerbaycan komünistleri ve komsomolçuları dine karşı mücadelenin ön sıralarında gidiyorlardı. Bu cemiyetin üyeleri öğrencileri, edebiyat ve sanat adamlarını, hatta okulların üst sınıf öğrencilerini de dine karşı propogandaya çekmek için çalışırdı. Fakat resmi daireler itiraf etmeli olurdular ki dine karşı propogandada elde edilen başarılar olmasına rağmen, bu çalışmanın zayıf yönü de var. Bu da çalışan kısmın, özellikle cumhuriyetin il ve köylerinde nüfusun yeterince bu propogandanın etkisi altına alınmaması idi. Bazı yerlerde dine karşı mücadelede ikna yöntemleri kullanılırdı ki, bu gibi durumlar da dine karşı propogandanın etkisini zayıflatırdı.²⁵⁴

O dönemin metbuatını analiz ettiğimizde bu kanaate varabiliriz ki, Allahsızlar İttifakı, Azerbaycan`da dine karşı mücadelede çok büyük rol oynayamamıştır. Böyle bir cemiyetin İslam`a karşı mücadelede, beklide yararından daha çok zararı olmuştu. MAİ`nin Azerbaycan`daki faaliyet dönemine dikkat edilirse, Bolşeviklerin her işte aşırıya vardıkları açıkça görülmektedir. Onlar MAİ`nin düzenlenmesi konusunda halkların psikolojik özelliklerini dikkate almadılar. Çünkü toplumsal kökeni ve sınıfsal kimliğine bakılmaksızın her bir Müslüman için“Allah” kelimesi manevi motif hesab olunur. Olabilsin ki Müslüman günde beş kez namaz kılmasın, oruç tutmasın, hiç humus ve zekât vermesin, ancak o, kendisinin Allah tarafından yaratıldığını bilir ve ona çok sıkı bağlarla bağlıdır. “Allahsız” kelimesi bir Müslüman için en ağır manevi hakaret demek idi. Görüldüğü gibi tekce cemiyetin adı, dine karşı mücadele propogandasının başarılı olmasını hiçe indiriyor.

MAİ`nin Dagistan`daki faaliyetine dair tipik bir olayı örnek getirelim. Bu olay 1934 yılında gerçekleşmiştir. Dagistan`da Sovyet hâkimiyetinin kurulmasından 14, MAİ`nin oluşturulmasından ise 9 yıl sonra, köylerin birinde komsomolçulara MAİ`nin yerli teşkilatının üyelik kartı dağıtılıyor. Üyelik kartında yazılar Rusça olduğundan yerel idare görevlileri bu kartları köylülerden alarak, karşılığında onlara kendi dillerinde yazılmış üyelik kartı verirler. Köylüler, kartlarda“Allahsızlar” kelimesini görer görmez üyelik kartlarını öfkeyle atarak, cemiyete üye olmaktan imtina etmişler. Bu hadiseden sonra köylüler yeni hükumete kaşı itirazlarını bildirerek dağlara çıkmışlar.²⁵⁵

O dönemin metbuatında Hıristiyan, Müslüman ve Yahudiler arasında anti-din propogandasının şekil ve yöntemlerini hazırlamak için üç komisyon oluşturulması

²⁵⁴ Komünist Gazetesi, (Azerice), Bakü, 19 Ekim 1927, s.7

²⁵⁵ Bakinskiy Raboçiy Gazetesi (Rusça), 18 Ekim 1934, s.2

hakkında da bilgiler yer almaktaydı. Bolşevik hükümeti dinle mücadelede elinde olan tüm araçlar azmış gibi duvar gazetelerini de kullanmayı denemiştir. Bu işte fabrika-zavod ve diğer müesseselerde düzenlenmiş duvar gazetelerinin önemli yer tuturdu. Özellikle duvar gazetelerinin Türk bölmesini güçlendirmek ve bu gazeteleri yeni alfabe ile bırakmak fikri ileri sürülürdü.²⁵⁶

Azerbaycan dilinde olan anti-din dernekleri için malzeme olan kitapların basılması temel vazife olarak öne sürülürdü. Bir müddet sonra Azerbaycan KPMK, Bakü şehrinde ve PK ve Bakü Allahsızlar İttifakı'nın bürosu ile birlikte Rusça din aleyhine kurslar açıldı. Rus dilini bilen partiyaçı Azerbaycanlı'lar bu işe celb edilirdi.²⁵⁷ Ders programında evren, biyoloji, kültür tarihi, dini inançların oluşması, dini ve sınıfsal mücadele vb. konular tedris edilirdi.

Bele kurslara kabul olunmanın temel şartı, propogandaçılık çalışmasına yatkınlık, rusdilini iyice bilmek idi. Fakat tüm çabalara rağmen, Müslümanlardan yeni cemiyete gönüllü gelenler çok azdı ve bu da Sovyet Yönetimi'ni çok rahatsız ediyordu. İş o yere çatmıştı ki, Azerbaycan KPMK bu konuda beyanname ile çıkış etdi. MK, yeni oluşturulan teşkilata parti, sendika teşkilatı, fabrika zavod komiteleri, kulüpler idaresi ve diğer kurumların dikkat yetirmedikleri konusunda endişesini bildirdi. Azerbaycan KP herkesi MAİ'nin faaliyetlerine katılmağa çağırırdı.

1926 yılının Mart ayında Allahsızlar İttifakı'nın "Birinci Ümumbakü Konferansı" çağırıldı.²⁵⁸ Konferansta, MAİ'nin esas yöneticileri sayılan, Memmedzade ve Yarıgin "Sosyalist cemiyeti ve dini kalıntılara karşı mücadele hakkında" rapor ettiler. Allahsızlar İttifakı, Azerbaycan KP'nin ve hükümetinin maddi ve manevi desteği sayesinde faaliyetini çok yönlü genişletmek için işlerini devam ettirirdi. Cemiyet "Tüm Bakü çalışanlarına" adlı müracaat da kabul etmişti. Müracaatda Doğu'nun kapısı sayılan Bakü'de işçiler ve aydınlar Allahsızlar İttifakı'nı savunmaya çağırırdı.

1926 yılı Nisan'ında gazetelerde fabrika-zavod derneklerinin üyelerinin çağrıları yayınlanmağa başlatıldı. Dernek üyeleri, kendi meslektaşlarını eskiliğe, geçmişin kalıntılara karşı mücadeleye çağırırdı. Şunu da belirtmek gerekir ki, Sovyet

²⁵⁶ Bakinskiy Raboçiy Gazetesi (Rusça), 2 Eylül 1925, s.7

²⁵⁷ Bakinskiy Raboçiy Gazetesi (Rusça), 2 Eylül 1925, s.8

²⁵⁸ Bakinskiy Raboçiy Gazetesi (Rusça), 2 Eylül 1925, s.3

propagandası İslam dini üzerine saldırısını çok zaman “hurafeler”, “hurafe” sözleri ile komifle edirdi.

Aynı yılın baharında MAİ'nin kurslarını bitirmiş 25 Azerbaycanlı Muharremlik aleyhine kampanyada yer alırdı.²⁵⁹ Cemiyet'in oluşturduğu bu kurslar üç aylıktı. Bu zaman süresinde müdavimlerin çok mürekkep bir ilmî nazariyeye “sahip olmaları” gerekmektedir. Kurslarda dine karşı mücadelenin nasıl yürütülmesi eğitimi yapılırdı. Anti-din kuruluşlarına her yerden edebiyat gönderilirdi. Sadece Leningrat'tan Bakü ateizm müzesine 3200 isimde çeşitli broşür ve edebiyat gönderildiği bilinmekteydi.²⁶⁰

Cemiyet, sık sık şehrin çeşitli kulüplerinde konserler organize ediyordu. Bu konserlere bitarafılular da davet edilirdi. Tüm bu olaylar büyük sanayi ve uluslar arası dünyaca ünlü şehir olan Bakü'nün merkezinde gerçekleşirdi. Köy yerlerinde ise durum tamamen farklı idi. Köylerde Allahsızlar İttifakı'nın işi çözümsüzlüğe dönüşmüştü. Buna göre de MAİ'ye, köy yerlerinde baskı ve “rüşvet” yardımcı olurdu. Örneğin, bir köyde traktöre ihtiyaç olduğu zaman, orada Allahsızlar İttifakı'nın bir şubesi bulunursa, traktör o köye verilirdi.²⁶¹ Bu da Bolşevik propagandasının kendine özgü çalışma yöntemi idi. Köyde Allahsızlar İttifakı'nın saldırısı 1928 yılından itibaren daha da güçlendi. Cemiyetin aktif üyelerinden biri olan maarif komiseri Mustafa Guliyev Allahsızlar'ın propogandası için sistemli bir şekilde camileri “cemaatin kendi arzusu ile” kapattırıyordu.²⁶²

Ancak bir müddet sonra cemiyet, Militan Allahsızlar İttifakı'nın “Birinci Ümumşehir Konferansı”nda kendi bürolarının zayıf performansından şikayetçi olmaya başladı. Özeklerin çoğunluğu faaliyetini yitirmiştir, Azerbaycanlılar arasında iş ihmalkâr bir şekilde yapılır hale gelmişti. Özekler ve bölge büroları, merkezle temas yapamıyordu. Bu nedenle konferans hareketsiz özeklerin kontrolü, toplantıların düzenli çağrılması, Türkler arasında işin canlandırılması, bölge parti teşkilatları ile ilişkilerin kurulması, duvar gazetelerinin hazırlanması ve MAİ'nin çeşitli halklar arasında derneklerinin oluşturulması gibi yeni geçici önlemler gündeme getirdi.²⁶³

²⁵⁹ Komünist Gazetesi, (Azerice), 2 Eylül 1925, s. 6

²⁶⁰ Komünist Gazetesi, (Azerice), 9 Mayıs 1926, s.7

²⁶¹ Ceyhun Hajibeyli, *İzbrannoye*, Baku, 1993, s.9

²⁶² Komünist Gazetesi, (Azerice), 1 Mart 1927, s.3

²⁶³ Bakinskiy Raboçiy Gazetesi (Rusça), 22 Mayıs 1927, s.2

Görüldüğü gibi, MAİ'nin Azerbaycan halkı arasında sistemli çalışmadığı fark edilmesine rağmen, ateistler kesinlikle geri çekilmek fikrinde değillerdi. Aslında onlara kol kanat veren, ileri götüren parti ve Bolşevik propagandası idi. II. Ümumbakü Şehir Konferansı'nda Cemiyet'in 17 aylık faaliyetleri hakkında Memmedzade ve Dubinski'nin verdikleri raporda Allahsızlar İttifakı'nın üç bin üyesi olduğu, Azerbaycanlıların sayısı bir yılda 12 faizden 25 faize ulaştığı ifade edilmektedir. Ayrıca, raporda cemiyet üyelerinin 65 faizini işçilerin oluşturduğu gibi konular da yer almaktadır. Bununla ilgili Allahsızlar İttifakı, cemiyet üyelerinin sayısının 5 bine ulaştırılması ve Azerbaycanlıların cemiyete dâhil edilmesine özel önem verilmesi yönünde karar aldı. Kararda Azerbaycanlı kadınlarının cemiyete katılımına büyük önem verildi.

Bundan sonra kısa zaman içinde cemiyet Azerbaycan dilinde 20 broşür yayımladı. Ancak cemiyet yöneticileri bunlardan tatmin olmuyordu. Bu broşürlerin çoğunluğu Rusçadan çeviri olup Azerbaycan gerçekliğini yansıtmıyordu. Örneğin, "Köylü vedin" adlı broşürde rus isyancılarından (Stepan Razin, Puqaçov vb.) bahsedilirken Azerbaycanlı, Müslüman hakkında tek bir kelime dahi yoktu.²⁶⁴ Buna bakmayarak Azerbaycan MK Allahsızlar İttifakı'na orijinal kitaplar yayınlanması ve çevrilen kitapların tam olarak din aleyhinde olması dikkat çekmişti. Bu konuda "Komünist" gazetesine de özel görev verilmişti.

ÜİK(b)P'nin XIV. Kurultayı'nda dine karşı mücadelenin gerekliliğinin Stalin tarafından bir daha vurgulanması yerel basını bu alanda kendi işini yeniden kurmaya sevketti. Artık matbuat MAİ'nin faaliyetlerini, nerede ne iş gördüğünü, kimleri kendi saflarına çektiğini yazmağa başladı. Cemiyet'de Azerbaycanlıların sayısı sürekli abartılarak gösterilirdi. Ancak o dönemin güncel basının verdiği bilgiye göre, aydınlar ve ilim adamları artık Allahsızlar Cemiyeti'nden uzaklaşıyordu. 1937 yılında "SSCB'de Militan Allahsızlar 15 yılda" adlı şişirtilmiş istatistikî bilgi yayınlandı. Buradan anlaşılıyor ki, 1930 yılına kadar Azerbaycan'da MAİ'nin üyeleri 3 binden fazla olmamıştır. İki yıl sonra ise üyelerin sayısı epey artmıştır. 1931 yılında 20 bin, 1932 yılında ise cemiyet üyelerinin sayı 70 bin kişiye ulaşmıştır.²⁶⁵ Azerbaycan hakkında verilen rakamların aşırı şişirilmesi söz konusudur. Veri kitabında diğer cumhuriyetlerdeki üye sayıları da verilir, elbette yine abartılı rakamlarla. Anlaşılan, devletin tüm alanlarda rakamların şişirilmesi daha o zaman SSCB'de normal imiş.

²⁶⁴ Bakinskiy Raboçiy Gazetesi, (Rusça), 4 Haziran 1928, s.5

²⁶⁵ Kalinin, *Dinamika Rosta Sosialno Sostava*, SOB, Moskva, 1937, s.346

Azerbaycan matbuatı, ülkede MAİ'nin üyelerinin sayının azalmasını, İttifak'ın dağılmasının sebepini her zaman olduğu gibi, yine de “halk düşmanları” nda, “burjuva milliyetçiliği” nde görürdü. Ancak sadece Azerbaycan'da değil, diğer cumhuriyetlerde de bu anlamsız cemiyetin sıraları bozulup özekleri dağılıyordu. Örneğin, Dağıstan'da 1932 yılında MAİ'nin 843 özeği varsa, 1937 yılında bunların sayısı 45'e, üyelerin sayısı ise önceki 40 binden 963'e düşmüştür.²⁶⁶

Dağıstan'da bu düzenin bozulması için düşman karakteri oluşturulmuştu. “Düşman” kelimesi tüm SSCB'de sıkça işlenen bir kelime haline gelmiştir. Stalin repressiyasının geniş yayıldığı yıllarda bir alanda gerilik, durgunluk varmış gibi “halk düşmanlarının işi”, “burjuva kalıntılarının ameli” hesap edilirdi. Azerbaycan'da da MAİ'nin aktivitesinin zayıf olmasının nedeni burjuva ameli olarak görüldü. Ancak Sovyet ideologları anlayamıyorlardı ki suni yolla, uydurma “cemiyet” yaratmakla halkları asırlardır yaşattıkları, nesilden nesile iletdikleri geleneklerinden ve inançlarından uzaklaştırmak mümkün olamaz.²⁶⁷

1932 yılında SSCB'de din aleyhine mücadele üst zirvesine ulaştı. Allahsızların şeyhi Yaroslavski, Amerika'nın bir temsilcisi ile sohbetinde MAİ'nin içeriğini 6 milyon kişi, artı 10 milyon sendika teşkilatı üyesi ve 10 milyondan az olmayan dinsiz kolhozçular olarak belirtmiştir. Yaroslavski'nin söylediklerinden öyle anlaşılıyor ki, ülkede Allahsızlar'ın çoğunluğunu işçi ve köylüler, başka bir ifade ile çalışan kitle oluşturmaktadır. Halkın adına bundan daha büyük yalan düşünülemezdi.²⁶⁸

Uzun sürmedi ki, Militan Allahsızlar İttifakı, köylerde sınıfsal mücadeleyi dine karşı mücadele ile birleştirdi.²⁶⁹ Böylece Azerbaycan'da kolhoz harekâtı dine, milli geleneklere, hatta milli ahlaki prensiplere karşı mücadele zemininde düzenlendi. Köylerde çok zaman kolhoza ilk dahil olan kimseler komünistler, komsomolçular, birde Allahsızlar İttifakı'nın üyeleri olurdu.²⁷⁰ Muhtemelen, köylülerin çoğunluğu haberi olmadan bu topluluğa üye yazılırdı. Genellikle, cemiyetin az veya çok faaliyeti hissedilse de, bu ancak aktif komsomolçuların hesabına olurdu. Bu nedenle köyün dindar tabakası (o dönemde bu, Azerbaycan köyü için doğal idi) komünistleri ve komsomolçuları “dinsiz kişiler”, kolhozu ise “dinsizler merkezi” olarak

²⁶⁶ Dagestanskaya Pravda Gazetesi, 10 Ekim 1937, s.3

²⁶⁷ Bakinskiy Raboçiy Gazetesi, (Rusça), 12 Nisan 1937, s.5

²⁶⁸ Pravda Gazetesi, 10 Mart 1937, s.8

²⁶⁹ Cemil Hasanov, *Ağ Lekelerin Kara Gölgesi*, Gençlik, Bakı 1991, s.53

²⁷⁰ Hasanov, a.g.e., s.54

değerlendirilirdi. Kollektifleşme adı altında Allahsızlar İttifakı hem köylülerin mülkünü elinden alır, hem de iman ve inancını sarsırdı. Tüm bunlara rağmen, Allahsızlar İttifakı'nı oluşturan ve onun ideallerini gerçekleştirmek isteyenler amaçlarına ulaşamadılar. Kısacası, Azerbaycan`da bu “fikir” baş tutmadı.²⁷¹

C. Azerbaycan`da Ateizmin Halkın Dini Durumuna ve Din Eğitime Etkisi

SSCB'nin Azerbaycan`da yürüttüğü ateist rejimi, Azerbaycan halkının dini durumuna ve din eğitime etkisiz ötüşmemiştir. Zaten bu rejimin asıl amacı, Azerbaycan SSCB`de dinsiz bir cemiyet yaratmak, ülke genelinde dini gelenekleri ve din eğitimini ortadan kaldırılması idi.

SSCB döneminde Azerbaycan`da devlet makamlarında çalışan memurların çoğunluğu ateist rejimi destekleyen kişilerden oluşuyordu. Fakat devlet yönetimi içerisinde bu rejime karşı çıkan, dine karşı yürütülen propogandalara itiraz eden kişiler de yok değildi. Bunlardan biri de Neriman Nerimanov`du.

N.Nerimanov dinin, halkın milli mâneviyatına ne derecede bağlılığını ve Azerbaycan toplumunun ayrılmaz terbiyevi parçası olduğunu iyi bilen bir devlet adamı idi. Bunun için de her zaman halkın inancına saygıyla yanaşmış, Azerbaycan SSCB`nin rehber görevlerinde çalıştığı zaman bu konuda hassasiyet sergilemiştir. Fakat N. Nerimanov`un dünyagörüşündeki millilikten rahatsız olan parti yöneticileri ve onların elaltıları onu Azerbaycan`dan uzaklaştırmayı ülkede gelecekte sinsî çalışmaların yürütülmesi için önemli olduğunu düşünürdü ve bu böyle de oldu. Netice de onun Azerbaycan SSC`den uzaklaştırılması sonucunda dinimize karşı baskı ve saldırı makinesi çalışmaya başladı, milli ve dini aydınlar toplu şekilde imha edilmesine start verildi.²⁷²

N. Nerimanov`un Azerbaycan`dan uzaklaştırılmasından sonra ateist rejim, Azerbaycan`ın tüm bölgelerinde halkın dini geleneklerine, manevi değerlerine karşı saldırılara başladı. Bu olaylar, Azerbaycan halkının amansız rejime karşı itirazlarını bildirmesine neden oldu. Ülkede bu itirazları ilk olarak başlatanlar ise ruhani kesim idi.

---

²⁷¹ Musa Guluzade, “Sovyet hakimiyeti`nin ilk yıllarında Azerbaycan`da Allahsızlar Cemiyeti`nin kurulması və faaliyeti”, *Devlet ve Din İlmi Mecmuası*, Mayıs, Haziran, 2009, s. 76-83

²⁷² Orucov, a.g.e., s. 171-172

Azerbaycan SSC`de yüksek rütbeli ruhanilerin çoğunluğu devrimci parti olan“İttihad”partisinin üyesi olmuş, ülkede Sovyet hâkimiyetini çökertmek için devrimci ayaklanmalarda yüksek makamlar tutmuşlardı. 1922 yılının10-17Ağustos ve 1923 yılının 18-19 Ekim`in de Kubadlı kazasında meydana gelen devrimci ayaklanmaların başkanları ruhanilerden Hacı Kasım Bey Çelebioğlu ve eski kadı Bahtı Efendi olmuştur. Fakat Azerbaycan`da Sovyet hâkimiyetinin zor gücüne kurulması ve sosyalizm kuruculuğu sürecinde din aleyhine yapılan idari atesit propogandalar sonucunda dini ibâdet makamları, ruhanilerin konumu ve saygısı esaslı şekilde sarsılmıştı. Yüzeysel olsa da, dinden uzaklaştırılanların sayısı hızla artmakta, cami ve kiliseler yavaş yavaş kapatılmaktadır. Buna rağmen, 1925-1926 yıllarında AzerbaycanSSC` de hâlâ 1700 kadar cami mevcut idi.²⁷³

Sovyetler Birliği, dinsiz maddeci felsefeye dayanaklı bir toplum kurmak istiyordu. Bunun için ilk önce okullara, üniversitelere ateizm dersleri koymuşlardı. Maksat öğrencilerin kafalarını ateist düşüncelerle karıştırıp onları Sovyetler Birliği`ne sadık bir vatandaş yetiştirmektir. Dini bir hayal ürünü olarak nitelendiren ateist komünistler, dinin insanın zayıflığından, korkaklığından doğan bir uydurma olduğunu tebliğ etmiş, insanları bütün vasıtalarla dinden uzaklaştırmağa çalışmışlardı. Amaçları tarihine, milletine ve geleneğine saygısız bir toplum yetiştirmektir.

SSCB`nin Azerbaycan`da 70 yıl süren hâkimiyeti döneminde halkların, milletlerin dini duygularıyla oynanmış, vatandaşların inançlarıyla alay edilmiştir. Dindarlar gerici, yalanlara inananlar olarak nitelendirilerek insanların gözünden düşürülmeye çalışılmıştı. Böylece Azerbaycan Müslümanları milli, dini değerler adına birçok zenginliklerini kaybetme tehlikesini yaşamıştı. Fakat bu uygulamalar Allah inancını ve dine duyulan ihtiyacı kaybettirememişti. Bu baskılar sonucunda dini faaliyetler tamamen sona ermemiş, fakat oldukça azaltılmış ve sınırlandırılmıştı. Bu da birçok kurbanlar vermek ve mücadele etmekle olmuştu. Fakat komünistler, bu kadar çabalarına rağmen üstün bir başarı yakalayamamışlardı.²⁷⁴

Sovyetler Birliği döneminde devletin dini inançlara karşı getirdiği yasaklar kendini dini edebiyatta da göstermiş, bu yüzden dini alanda çok az kitap yazılmış ve genelde ateist içerikli ve dine karşı mücadele maksadıyla yayınlanan kitaplar basılmıştır. Yaşayan dini kuruluşların çıkardıkları yayınlar ve fetvalar halkı dini

---

²⁷³ Orucov, a.g.e., s. 172

²⁷⁴ ElnurAğayev, *Sovyet İdeolojisi Çerçevesinde Türk Cumhuriyetlerinin Tarih Yazımı ve Tarih Eğitimi: Azerbaycan Örneği*, Basılmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara 2006, s.26-27

konularda bilgilendirmek ve dini sorunları çözmek yerine inançlı ateist rejimi içerisine çekmek maksadı taşımıştır.²⁷⁵

Ateizm kitaplarının baskısı ve kalitesinin çok düşük olduğuna karar veren Sovyet idarecileri 1954 senesinde ateizmi yaygınlaştırmada kullanılan metodun da yanlış olduğunu kabul etti. Daha doğrusu anti-din hareketinin din adamları üzerindeki baskısının ve camilerin kapatılmasının halk arasında tamamıyla ters etkili olduğu anlaşılmıştı. Bu yüzden daha zararsız ve ılımlı anti-din propagandası süreci başlatıldı. Bu süreç 60-70'li yıllar dahil L. İ. Brejnev zamanına kadar devam etmiştir. Şöyle ki bu işlev devrin ruhuna uygun bir şekilde gerçekleştirilmeğe çalışılmıştır. "Dinin toplum aleyhine vasıfları" içerikli konularla dini topluma ters tanıtıp, toplumsal hayattan daha kısa bir sürede koparmayı amaçlayan Sovyet idareciliği, özellikle 60-70'li yıllarda ikili bir siyaset kullanarak, ülke dahilinde İslam'ın ortadan kaldırılmasına ilişkin kampanyalar başlatmış, diğer taraftan, Orta Doğuda Sovyetleştirme politikasını yaymak için İslam'ı kullanmaktan çekinmemiştir.

Kısaca, Azerbaycan'da SSCB dönemini incelediğimiz zaman Sovyet Hâkimiyeti'nin ateist ideolojisinin Kuzey Azerbaycan'da açık şekilde sekteye uğradığını görüyoruz. Halk arasında Allahsızlık politikasına karşı dâhili mukavemet, milli-manevi değerlere bağlılık ve bunların korunması çabaları, ateizmin kabul edilmemesinin açık kanıtıydı. Siyasi iktidardan korkan insanlar arasında dinden uzaklaşma sürecinin olduğu görülsede, içte herkes Allah'a olan inancını koruyup saklardı. Dolayısıyla, ateizm asla Kuzey Azerbaycan'da insanların kalbine yol bulup hâkim ideolojiye dönüşemedi.²⁷⁶

Ç. Azerbaycan'da Ateist Rejimin Ortaya Çıkardığı Sonuçlar

70 yıllık bir zaman kapsamında Azerbaycan'da iktidarda olmuş Sovyetler Devleti'nin ülkede yürüttüğü ateizm siyasetinin halkın üzerinde etkileri çok olmuştur.

---

²⁷⁵ Ağayev, a.g.t., s.43

²⁷⁶ Sovyet idareciliğinin Arap ve Müslüman halkları Amerika emperyalizmi ve sionistlere karşı savaşta müttefik olarak görmeleri Sovyet dış politikada bu yıllarda kendini göstermiştir. Bkz. Arif Yunusov, *Azerbaycan'da İslam*, Bakü, 2004, s. 147; Mehriban Gasımova, a.g.t., s. 126

Lenin'in çağrısı ve Bolşeviklerin anti emperyalist, özgürlükçü söylemleri çok geçmeden Rusya'nın önde gelen Müslüman din adamları üzerinde ve Azerbaycan'da kısa süreli de olsa etkisini hissettirmiştir.²⁷⁷

27-28 Nisan 1920 yılı tarihinde Bakü'deki Bolşevik darbesinden hemen sonra, İttihat Parti'sinin başkanı Karabeyov bir bildiri yayınlayarak Bolşeviklerin ve İttihatçıların İslam'ı savunma programlarının hemen hemen aynı olduğunu söylemiş, iç siyasette de Bolşevikler'le anlaşmaya varabilmenin mümkün olduğunu savunmuştur. Fakat bildirin hemen ardından gelen tepkiler Bolşevikler'in İttihat partisi ile ne kadar az uyuşabileceğini açıkça göstermekteydi. Karabeyov'un bahsettiği uyum, Bolşevik rehberliği tarafından yalanlanmış ve konuyla ilgili "Rezil müttefik" başlıklı bir makale bile yayınlanmıştır.²⁷⁸ Bolşeviklerinin Bakü'de yönetimi ele geçirmelerinin ardından sergiledikleri bu tutuma Sovyet birliklerinin ilk günden itibaren geniş çaplı tutuklamalara ve yağmalamalara başlaması da eklenince din adamları da dahil tüm halkta giderek yükselen bir tepki kendini göstermeye başlamıştır. Yağmalar sırasında evlerde kadınların üstlerinin aranmasına kadar varan durumlar Müslüman halkın tepkisini daha da artırmaktaydı. Halkın tepkisinin isyanlar şeklinde organize edilmesinde önde gelen din adamları önemli roller üstlenmeye başlamışlardı, bu faaliyetleri onları Sovyet yönetiminin hedefi haline getirmiştir. Faaliyetlerini "Milleti-i İslam" adı altında yürüten İttihat partisi "Din için ölüme hazır ol", "Ya vatan, ya ölüm" sloganlarıyla ve zaman zaman silahlı karşı çıkmalarla Sovyet yönetimine karşı muhalefetini sürdürmüştür.

1921 senesinin Şubat ayında toplanan Azerbaycan Komünist Partisinin (AzKP) III. kurultayında Sovyet karşıtı grupların ve muhalefetin ortadan kaldırılması hakkında alınan kararlar birlikte, diğer İslam referanslı güçlerin yanısıra İttihat partisi de ilk hedefler arasına girmiş, bir süre sonra Parti'nin etkin isimlerinden 230 kişi gözaltına alınmıştır. 21 Haziran 1921 senesinde AzKP'nin siyasi bürosunda İttihad'ın faaliyetleri ile ilgili yapılan araştırma raporlarının dinlenilmesinden sonra ise Parti'nin bütün etkili isimlerinin tutuklanılmasına karar verilmiştir. Parti başkanı Karabey Karabeyov başta olmakla 155 kişi tutuklanarak cezaevine gönderilmiş, ÇEKA'nın²⁷⁹ 30 Eylül 1921

²⁷⁷ Swietochowski, a.g.e., s. 232.

²⁷⁸ Musa Gasımlı, *Azerbaycan Türkleri'nin Milli Mücadele Tarihi 1920-1945*, (çev. Ekber Necefli), Kaknüs Yayınları, İstanbul 2006, s. 36.

²⁷⁹ ÇEKA; Sovyetler Birliği'nde karşı devrimcilerle mücadele amacıyla, 1918 yılında kurulan ve KGB'nin temeli sayılan gizli polis örgütüdür.

tarihli konsey toplantısında Parti'nin 28 kişiden oluşan öncü üyesinin kurşuna dizilmesi ile ilgili karar alınmış ve bu karar aynen uygulamaya koyulmuştur.

İslam üzerine toptan ve açıktan hücum politikasının ilk işaretleri Sovyet rejiminin iç savaşta kesin galibiyeti, bölgelerdeki kontrolü daha iyi sağlaması, Müslüman politikacılar ve aydınlarla ilgili güvensizliğin hakim olması ve Orta Doğu'nun Müslüman ülkelerinde kendiliğinden patlak vereceği beklenen devrim umutlarının tamamen boşa çıkması ile aynı döneme rastlar. En önemli nokta ise İslam'ın, "saf" komünist prensiplerle bütünleşme yolundaki engel olması idi. Bunun için Sovyet liderleri "komünizme giden yol" da ayak bağı olan bu "afyon"un (yani dinin) kökünün kazılmasını fazla geciktirmemek gerektiğini düşünüyorlardı.

1923 senesinde Moskova'dan gelen bir karar doğrultusunda ilk kez AzKP merkez komitesi düzeyinde din aleyhinde propagandanın güçlendirilmesi ile ilgili özel bir karar alınmıştır.²⁸⁰ Fakat Azerbaycan'da sistematik anti-islam faaliyetleri ancak 1924 senesinden itibaren kendini göstermeye başladı. 1928 yılından İkinci Dünya Savaşı'na kadar süren dönemde din karşıtı faaliyetler daha da sertleştirildi. Bu dönemde Stalin'in "Sosyalizmin zaferi ile sınıf mücadelesi daha da şiddetleniyor" tezi din adamlarına ve dindarlara "sınıf düşmanı" muamelesi yapılması ve dini sembollerin yok edilmesi yönünde büyük ölçekli icraatları da beraberinde getirdi. Söz konusu dönemde sürekli takiblere uğrayan din adamları toplu hapslere ve sürgünlere maruz kaldılar. Sadece 1937 yılında 372 din adamı gözaltına alınmıştı. Onlardan 201 kişi kurşuna dizilmiş, 161 kişi ise çeşitli cezalar almışlardı. Hatta din karşıtı icraatlarda "yeteri kadar" çaba harcamayan yetkililer de panislamcı suçlamaları ile tasfiye döneminin kurbanları oldular.²⁸¹ Din üzerine hücum politikasının yoğunlaştığı 1928 sonrası dönemde sadece din adamları değil, dinin temel üretim alanları da ortadan kaldırılmıştır.

Söz konusu dönemde camiler ya kapatılmış ya "emekçilerin talepleri doğrultusunda" farklı amaçlarla kullanılmış ya da tamamen yok edilmiştir.²⁸²

Sindirme ve sistem dışı bırakma politikaları Sovyet Azerbaycan'ında "özel hafıza" hesap olunan, dini alanı başka Müslüman ülkelerin yararlarına bildiği birçok imkândan yoksun bırakmıştır. Zira, diğer Müslüman ülkelerde uygulanan politikalar

---

²⁸⁰ Meqsed Settarov, *Sosyalizm Kuruculuğu Devrinde Azerbaycan Halkında Ateizm Dünyagörüşünün Formalaşması*, Azerbaycan SSC İmler Akademisi Yayınları, Bakı 1964, s.120

²⁸¹ Ehedov, *Azerbaycan'da Din ve Dini Tesisatlar*, s. 70-71;

²⁸² Arif Yunusov, *Azerbaycan'da İslam*, Zaman Yayınevi, Bakı 2004, s.47

sekülerleştirmeyi, Sovyetlerdeki Müslüman ülkelerde uygulanan politikalar ise İslamsızlaştırmayı amaçlıyordu.

Rejimin tutumu dolayısıyla din adamlarının ortadan kaldırılmaları, sürgüne zorlanmaları, hem mevcut, hem de müstakbel din adamlarını sindirmiş ve pek çok kişiyi din adamı olmaktan vazgeçmelerine neden olmuştur. Vakıf ve benzeri kurumların yasadışı ilan edilmesi, camilerin kapatılması ve bütün okullarda din eğitiminin yasaklanması, ister din adamlarını, isterse de modern ilahiyat akademisyenlerini hem maddi dayanaktan yoksun bırakmış, hem de onları içinde yer almaları mümkün olmayan bir sistemle karşı karşıya getirmiştir.²⁸³

Sovyet yönetiminin ateist politikaları resmi hafızanın sürekliliği açısından en önemli beslenme kaynağı olan geleneksel ilim merkezleri ile irtibatları da koparmıştı. 7 Ağustos 1925 tarihinden itibaren Sovyetlere Arap harfleri ile basılan her türlü yayının girmesi resmen yasaklanmıştı.

Batı'nın ve Müslüman dindaşların Sovyetler Rejimi'ni tehdit edebilecek propagandalarının etkililiğini ortadan kaldırmak için Sovyetler Birliği, dışarıdaki Müslüman ülkelerle Sovyet Müslümanları'nın ilişkisini de tamamen kesmişti. Bu yıllarda her sene ancak 2-3 kişinin hac ziyareti yapmasına izin veriliyor olması bunun açık örneği idi. 30'lu yılların sonlarına doğru Sovyet yönetiminin paranoyak bir biçimde Müslümanları dış güçlerin ajanları suçlamalarıyla toplu halde tasfiye etmesi Sovyetler Birliği'nin bu konudaki korkularının boyutlarını da göstermektedir.²⁸⁴

II. Dünya Savaşı'ndan sonra Sovyetler Birliği'nin küresel bir güç odağı haline gelmesi sonucu dünyada ideolojik savaşın şiddetlenmesi ile ister fiziki anlamda, isterse de dini anlamda sınırların ciddi denetimi ve Sovyet Müslümanları'nın dışarıdaki müslümanlarla ilişkilerinin engellenmesini ortaya çıkardı. İlişkiler sadece diplomatik düzeylerde devam etti ve dışarıdaki müslümanların kültürel açıdan Sovyet müslümanları ile herhangi bir iletişim içerisinde olmaları sıkı bir şekilde engellendi. Bu uygulamalar Sovyet toplumlarını tek ideolojinin mevcut olduğu kapalı bir toplum durumuna getirmekle beraber, İslam dünyası ile de irtibatını tamamen koparmış oldu.

SSCB döneminde Azerbaycan'da ateizmin en ciddi tesirlerden birisi, rejimin ciddi denetimi sonucu Azerbaycan'daki "dini hafıza"nın tarihi geleneksel beslenme

---

²⁸³ Behram Hasanov, *Sovyet Kuşağından Sovyet Sonrası Kuşağına Azerbaycan'da Din*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2007, s. 92

²⁸⁴ 1937-1938 senelerinde Azerbaycan'da casus ve terörist casus suçlamalarıyla hüküm giyenlerin sayısı 1065 kişiydi. Aynı dönemde sadece Kazakistan'a sürgün edilenlerin sayısı 6504 kişi idi ve bunlar İran ve diğer ülkeler için çalışmakla itham edilmekteydiler. Bkz. Musa Gasımlı, *Azerbaycan Türkleri'nin Milli Mücadele Tarihi 1920-1945*, s. 559, 564

kaynakları ile irtibatlarının tamamen kopması olmuştur. Bu durum tarihen Osmanlı medreselerine ve ulemasına bağlı olan sünnî din adamlarını yüksek dini tahsilden yoksun bıraktığı gibi, dini edebiyata ulaşımını da engellemiştir. Azerbaycan`daki şii kesim için de benzer bir durum söz konusu olmuştur. Şii İslam dünyasındaki eğitim merkezleri, özellikle de Necef ile irtibatların kesilmesiyle Azerbaycan`daki Şiiler için yüksek din tahsili edinmek imkânsız hale gelmiştir.

Bu anlamda Sovyet döneminde Şii kesimin dini yaşamı daha ciddi darbe almıştır. Sünnî olan birisi için dini yaşamın koordinatları görece sabit olduğu halde, şii kesim için dini yaşam rehberi, hayatta olan mercii-takliddir.²⁸⁵ İlim merkezleri ile irtibatların kopması sonucu ortaya çıkan durum, sekülerleşme sürecinde Azerbaycan`daki dini alanın sadece Sovyetler dışındaki Müslüman ülkelerinde değil, Sovyetler`deki Müslüman ülkelerinde bile Müslüman toplumun zor şartlarla karşılaştığını göstermektedir. Örneğin, Orta Asya ve Kuzey Kafkasya`da tarihen tarikatların çok güçlü olması, burada Sovyetler Birliği döneminde zor şartlar altında olsa da “dini hafıza”nın en azından sufilik çerçevesinde canlılığının ve etkiliğinin sürdürmesini sağlamıştır. Bu bölgelerde şeyhler ve onların halifeleri dini yaşamın düzenlenmesi ve dindarların cemaatler şeklinde örgütlenmesinde her zaman önemli roller üstlenmişlerdir.

Azerbaycan`da ise bu otoriterlik geleneksel İslam eğitim merkezleri olan İstanbul, Şam, Necef vb. şehirler ile irtibatın yoğunluğu ölçüsünde güç kazanmaktaydı. Sovyetler Birliği döneminde bu eğitim merkezleri ile irtibatın kesilmesi dini alanda kopmalara neden olduğu gibi, bu merkezlerle bağlantısı olmayan din adamlarının otoritesini de ciddi şekilde sarsmıştır.

Orta Asya ve Kuzey Kafkasya`daki şeyh ve halifelerin nüfuzuna benzer şekilde Azerbaycan`da da otoritelerini ve saygınlıklarını geleneksel silsile aracılığı ile devralan bir kesim olan seyyitlerin mevcut ve etkili olduklarını belirtmek gerekmektedir. Fakat Azerbaycan`da seyyid olma, dini yaşamı düzenleme konusunda önderlik yapan değil, kutsal soya sahip olduğu için saygı duyulan, dua ve istekleri makbul, saygısızlık gösterenleri çarpan, adaklar sunulan, işleri zora girenlere kolaylık sağlama gibi kerametlere sahip olan kişiler gibi bilinirlerdi.

---

²⁸⁵ Mercii taklid- İmamiyye Şiasında fetvasına başvuru en yetkili müçtehit. Şii kesimin dini yaşamlarını düzenlemek için hayatta olan bir mercii-taklide başvurmaları şarttır. Daha geniş bilgi için bkz. Hamid Algar, “Merci-i Taklid”, *TDV Ansiklopedisi*, İstanbul 2004, s.172-174.

Bu anlamda Azerbaycan`da seyyidlik kurumu popöler dindarlık çerçevesinde önemli bir yer işgal etse de, dini yaşamın düzenlenmesinde geleneksel din adamları gibi öncü bir konuma sahip olamamıştır.²⁸⁶

Sovyet rejimi sadece “özel hafıza” sayılan dini alanın geleneksel taşıyıcılarını değil, bu hafızayı yeniden keşfetmek ve üretmek kabiliyetinde olan entelektüel kesimi de ortadan kaldırma kararlılığı içindeydi.

1922 yılında Nerimanov yurtdışında olduğu sırada aşure yas merasimini icra eden şii halkın üstüne Azerbaycan Komünist Partisi Merkez Komite Başkanı rus asıllı Kirov, süngülü askerler göndermiş ve çatışma sırasında ölen, yaralanan ve tutuklananlar olmuştu. Azerbaycan`a döndükten sonra durumu öğrenen Nerimanov, tepkisini Lenin`e gönderdiği bir telgrafla göstermişti:

“Bu Kirov herhalde aklını kaçırdı. Ateizmi kütlelere tebliğ etmek birşeydir, fakat yas tutan halkın üstüne süngülü asker göndermek ayrı bir şeydir. Halkı hiddetlendirmenin Sovyet Devleti`ne zarar verdiğini anlamıyor. Bu şekilde hareketler Kafkasya`da, özellikle Azerbaycan`da ciddi rahatsızlıklar doğuruyor. Eğer bu türlü davranışların önü alınmazsa, daha ciddi meselelerin ve rahatsızlıkların doğacağını bildiririm.”²⁸⁷

Müslüman komünistler dinin ateist propaganda sonucu kendiliğinden ortadan kalkacağına inandıklarından şiddet kullanılmasını zararlı ve gereksiz görmekteydiler. Daha devrimin ilk yıllarında Müslüman komünist liderlerden bir kısmının Türk ve İslam milliyetçisi olduğu Bolşevikler tarafından fark edilmeye başlamıştı. 1918 yılının başlarında denetim ve yönetimi sağlamak amacı ile Müslüman komünist liderleri bir araya getiren Merkezi Müslüman Komitesi (Muskom) kurulmuştu. Fakat Muskom`daki komünistlerin giderek daha çok İslam ve Türk dünyasına yöneldiği ve sınıfı değil milleti esas aldığı anlaşılmıştı. Milliyetçi müslüman Komünistler, Marksist kavramlardan yararlanarak milli komünizmin ideolojik temelini de oluşturmuşlardı.

Ayrıca, Milliyetçi Komünistler`in tamamı Rusya`daki müslümanlardan yararlanarak, Devrim`in Müslüman doğu halklarını harekete geçirmesi için çalışmaktaydılar. Milli komünistlerin bu tutumları ideolojik olarak merkezdeki komünistleri tehdit ettiği gibi, dünyaya yayılması planlanan devrimin merkezini de Moskova`dan Müslüman başkentlerine taşıyacaktı. Milli içerikli bir hareketin zamanla Ruslar aleyhine yönelmesi ihtimali de büyüktü.

²⁸⁶ Hasanov, a.g.t.,s. 96

²⁸⁷ Hüseyin Adıgözel, *Neriman Nerimanov: Hayatı ve Mücadelesi*, İleri Yayınları, İstanbul 2004. s.192

Müslüman Milliyetçi Komünistler'in giderek etkili duruma gelmeleri ciddi endişelere yol açmaya başladı. Artık komünist olsa bile Müslüman aydınlar her zaman kuşku duyulması gereken kimselerdi. Parti yönetimini fiilen eline geçiren Stalin 1923'den başlayarak "pantürkist", "panislamist", "parti çizgisinden sapan" ve "eskinin etkisinden kurtulamayan" milli komünistlerin tasfiyelerine başladı. 15 yıl süren tasfiyeler devrimin sonuçlarının garantiye alınmasını ve kuşku ve şüphelerin tamamen yok edilmesini amaçlamaktaydı. Bunun anlamı "eski" ile herhangi bir irtibatı bulunan eğitilmiş (özellikle dini eğitilmiş) ve aydın kesimin tamamen temizlenmesi idi.

Azerbaycan'da milli komünistlerin tasfiyesine yönelik ilk işaretler 1919-1920 yıllarında Doğu Halkları Komünist Teşkilatları'nda (eski Muskom) çalışan Nerimanov'un 1923'de Azerbaycan'dan uzaklaştırılarak Moskova'da formel bir göreve getirilmesi ile kendini göstermeye başlamıştı.²⁸⁸ Bu arada Moskova'da da itirazlarını sürdüren Nerimanov'un 1925 senesinde ani ölümüyle siyasi kariyeri de son bulmuş oldu.

1920'li yıllarda başlayan tasfiye hareketi, 1937-38 yıllarında zirve noktasına ulaştı. Ateist rejimin katliamcı politikalarına kurban gidenler, gazete muhabirlerinden şair ve yazarlara, akademisyenlerden din adamlarına kadar geniş bir yelpazeyi kapsamaktaydı. Tasfiye edilenler ya idam ediliyor, ya da sürgüne gönderiliyordu.²⁸⁹

Bu yıllarda ateist propagandaların devrin akademik çalışmalarını etkilemesi bir tarafa, eski şairlerin basılan eserlerinden din ile ilgili bölümler dahi çıkartılırdı. Örneğin, bütün milli şairlere yapıldığı gibi, ateist olarak tanıtılan ünlü Özbek şairi Alişir Nevai'nin "Ferhat ve Şirin" eserinin Sovyet dönemindeki Özbekçe baskısında eser altıncı bölümden başlamaktaydı. Nedeni ise 1-5. bölümlerin Allah ve Peygamberin methine ayrılması idi.²⁹⁰

Sovyet ateist rejimi, doğrudan halk kitlelerine yönelik bazı politikalar da izlemeye başladı. İlk başta Azerbaycan'daki aydınlar tarafından da uzun zamandır eleştirilen şii halkın aşure yas merasimleri, muhafazakâr din adamları ve bir sıra gelenekler aleyhinde yürütülen ciddi propaganda faaliyetleri sonraki yıllarda oruç, kurban, din ve Allah düşüncesine karşı da yöneltildi.

---

²⁸⁸ Adıgüzel, a.g.e.,s. 172-174.

²⁸⁹ Gasımlı, a.g.e., s. 560-561

²⁹⁰ Musa Guluzade, *Dinimiz Dünen ve Bu Gün (1920-1995)*, Azerbaycan Ansiklopedisi, Bakü,1996, s. 115

Söz konusu dönemde ateist içerikli gazete ve dergi makaleleri ile kitap ve broşürlerin sayısında da önemli artış sağlandı. Propagandalar sırasında eğlence kültürü de (tiyatro, konser, film gibi) yaygın biçimde kullanılmaktaydı.

Din karşıtı propagandaların yürütülebilmesi için ilk dönemlerde parti güdümündeki bazı seminerler ve kursların sayısı 1925 yılında SSCB’de “din ile mübareze sosyalizm uğruna mübarezedir” sloganı ile ortaya çıkan Militan Allahsızlar İttifakı (MAİ) tesis edildikten sonra daha da arttı.²⁹¹

1928 senesinden itibaren kadınların sosyalleştirilmesi ile ilgili baskı, korkutma, cezalandırma vb. yöntemlerle propaganda faaliyetlerine start verildi. Özellikle çarşafın açtırılması yönünde yoğun faaliyetler başlatıldı. Okuma yazma öğretilmesi ve meslek edindirilmesi ile ilgili faaliyetler sırasında önemli direnişler gösterilmediği halde, çarşafın açtırılması kadınlara karşı birçok şiddet direnişleri ile kendini gösterdi. Resmî rakamlara göre, yürütülen kampanyalar sonucu 1928 senesinden itibaren her sene on binlerce kadın çarşafını açtılar.²⁹² Fakat sovyetleştirme sırasında yürütülen baskı ve şiddet politikaları halk tarafından sessiz karşılanmamıştı. Farklı yıllarda Azerbaycan`ın farklı bölgelerinde gerek halk tarafından, gerekse de din adamları tarafından direnişler düzensiz bir şekilde de olsa sürekli devam etmiştir. Tüm direnişlere rağmen Sovyetleştirme politikaları sonuna kadar yürütülmüş ve direnç gösteren bütün gruplar tasfiye edilmiştir. Fakat çok önemli olan tarafı şu ki Sovyetler Birliği, Azerbaycan`da “dinsiz bir Sovyet vatandaşı yaratmak için” hayata geçirmeye çalıştığı tüm politikalarına ve propogandalarına bakmayarak, Azeri Türk halkını kendi inancından, manevi bağlarından ve dininden tamamıyla uzaklaştıramamış, aksine Azeri Türk halkı Sovyet esaretinden kurtulduktan sonra manevi ve dini değerlerine daha sıkı bağlanmıştır.²⁹³

---

²⁹¹ Settarov, a.g.e., s. 149,163.

²⁹² Arif Yunusov, *Azerbaycan`da İslam*, Zaman Yayınevi, Bakı 2004, s.137

²⁹³ Geniş bilgi için bkz. Gasımlı *Azerbaycan Türkleri`nin Milli Mücadele Tarihi 1920-1945*, s. 95-144,

SONUÇ

Azerbaycan devleti, yaşadığı coğrafyada tarihin muhtelif dönemlerinde birçok dini düşünce ve akımlara şahitlik ederek, inanç ve din konusunda çeşitli değişimlere uğramıştır. İslam dîni ile şereflendikten sonra Azerbaycan halkı, bu dinin değerlerini öz milli değerlerine, kültürüne yansıtmıştır. Tarih boyu bu doğu ülkesini kendi esareti altına almak isteyen dış güçlere karşı bu değerleri korumak için mücadeleler vermiş ve sonuçta millî kimliğini, manevi değerlerini koruya bilmiştir.

20. yüzyılın başlarında (1920 yılı 20 Nisan) Azerbaycan devleti dünyanın birçok ülkesinin hürriyetine gölge düşürmüş SSCB devleti tarafından bağımsızlığını kaybetmiştir. Sovyet hükümeti Azerbaycan'ı işgal ettikten sonra, burada kendi kimliğini kabul ettirmek ve kendidüşüncesini destekleyen bir toplum yapısını oluşturmak için ilk aşamada toplumun manevi değerlerine saldırmıştır. Dîni ibadetlerden soyutlanan insanların zamanla ibadethayatı deforme olmuş, bazı hurafelerle ibadetlerin yeri doldurulmaya çalışılmıştır. Aynı zamanda bu süreçte dîni temsil edecek toplum, kurum ve kuruluşlar olmadığından dini inançlar sadece akıllarda kuru bilgi olarak kalmıştır.

Azerbaycan'ın kendi bağımsızlığını yitirmesi, onun gerek maddi anlamda gerekse de manevi anlamda birçok şeylerin kaybetmesiyle sonuçlanmıştır. SSCB devleti, kendi esaretine aldığı diğer ülkelerde olduğu gibi Azerbaycan'da da komünist ateist rejimini uygulamıştır.

Sovyetler Birliği'nin takip ettiği ve uyguladığı sistem, en küçük yaştan itibaren insanların kafasına Sovyet ideolojisini yerleştirip ve bu ideoloji doğrultusunda bir insan yaratmak çabası esasına dayanan bir sistem idi.

SSCB, Azerbaycan'da mevcut hakimiyeti döneminde ülke hayatında çok derin izler bırakmıştır. Marksist- Leninci vicdan özgürlüğü ve onun anayasa prensiplerinin Azerbaycan'da yürütülmesi, halkı bir nevi dinsizliğe sürüklemiştir. Vicdan özgürlüğü hakta kanunun yürürlüğe girmesiyle bu mesele resmileştirilmiş oldu.

Azerbaycan Sovyet idaresi yönetiminde olduğu dönemlerde devlet her ne kadar dinle ilgilenmediğini ve devletin dinden ve din işlerinden uzak olduğunu beyan etse de bu söz ve vaatler sadece kâğıt üzerinde yasalarda kalmıştır.

SSCB, çok milletli, çok dilli ve çok dinli bir görünüm sergileyen, bu farklılıklara saygılı bir izlenim uyandırmaya ve buna ilişkin bazı düzenlemeler yapmaya çalışan bir ülke olsa da, bu devletin esas amacı, kendi ideolojisinin kölesi olan bir "Sovyet" insanı oluşturmak olmuştur. Bunun için de gerektiğinde kendisine yandaş aramak için İslam

adından faydalanmıştır. Komünist yöneticileri kendi ihtiyaçları doğrultusunda kendi istikrarlarını kurmak için Hıristiyan ve Müslüman din adamlarının kendi propagandaları doğrultusunda kullanmaktan çekinmemişlerdir.

Sovyetler Birliği, dil, kültür, din gibi alanlardaki geleneksel yapıyı zaafa uğratabilmek için çok farklı programlar uygulamıştır. Bunların içinde alfabe değişiklikleri, milli-dinsel bayram, ibadet vb. uygulamaların sınırlandırılması veya yasaklanması gibi pek çok uygulama bulunmaktadır. Dine karşı ateizm uygulamaları Sovyet ideolojisinin en önemli faaliyet alanları arasında yer almış, buna yönelik Sovyetler Birliği'nin merkezinden en küçük yönetim birimine kadar sayısız faaliyetler yürütülmüştür.

Bu bağlamda yapılmış olan dine karşı ateizm tebliğatı, propogandası ülkenin her yerinde sürdürülmüştür. İş yerlerinde, fabrikalarda, okullarda, hatta kreşlerde bile dinden söz etmek, sohbet yapmak kesinlikle yasak edilmiştir. Dini bayramlarda dersden, işten kalanlar için özel programlar hazırlanılmıştır. Böyle vatandaşlar toplum içerisinde aşağılanarak küçük düşürülmüştür.

Sovyetler Birliği rejimi kendi ateist politikalarını ve propogandalarını uygularken her şeyi dikkate almıştır. Yaratmak istediği Sovyet insanını ateist rejimde yetiştirmek için her türlü uygulamalara baş vurmuştur. Bunun için kimsesizler yurtlarında barındırılan hele küçük yaşlardaki çocukların oradan alınarak özel ateist eğitim ocaklarında tutularak eğitilmesinden bile çekinilmemiştir.

Sovyetler Birliği döneminde Azerbaycan`da öyle bir durum ortaya çıkmış ki, o günlerin şahiti olan Azerbaycan halkı dini ayinlerini, ibadetlerini, gizli saklı yerlerde (evlerin bodrumlarında, ev hayvanlarının saklandığı yerlerde, ormanlarda, dağlarda vb. yerlerde) yapmak durumunda kalmıştır.

Sovyetler Birliği, halkın maarif sever aydınlarına ve din adamlarına el uzatmaları sayesinde Azerbaycan`ın dini hayatına büyük darbeler vurulmuştur. Komünistler`in uyguladığı siyaset sayesinde dini hayata vurulan darbeler, Azerbaycan`da dini eğitim müesseseleri olarak camilerin, medreselerin, tekke ve zaviyelerin, vakıfların kapatılması ile sonuçlanmıştır. Sonuçta geçmişin kazandırdığı birçok değerler halkın zihninden silinmeye çalışılmıştır.

SSCB döneminde dine karşı ateizm eğitiminin verilmesinde okullar özellikle yüksek eğitim okulları önemli yer tutmuştur. Yüksek eğitim okulları olan üniversitelerde, enstitülerde müfredata zorunlu olarak "İlmi Ateizmin Esasları" dersinin koyularak, esas ders gibi okutulması bunun açık örneğidir.

Aynı dönemde dinle mücadele ve ateizm faaliyetleri çerçevesinde Azerbaycan yüksek okullarında İlmî Ateizm bölümleri oluşturulmuş ve ateizm müzeleri faaliyet göstermiştir. Tüm bunlar ülkede dine ve din eğitime karşı ateizm eğitiminin ne kadar geniş bir program içerisinde yürütüldüğünü göstermektedir.

SSCB döneminde Azerbaycan`da din eğitiminin verilmesi ateizm eğitiminin verilmesine kıyasla çok düşük durumda olmuştur. Çünkü ateizm eğitimi gibi din eğitiminin mevcut resmi bir programı ve öğretim izni olmamıştır. Zaten, halka ateizm eğitimi dinin ve din eğitiminin ortadan kaldırılması için tadbik edilmiştir.

Bu dönemde okullarda, kreşlerde ve diğer eğitim merkezlerinde din eğitiminin tedris olunması söz konusu bile olmazdı. Din eğitimi, Azerbaycan`ın çok az bölgelerinde ve gizlilik şartları altında verilebiliyordu. Ayrıca bu eğitim sistemli bir eğitim de değildir. Bazı din adamları ve mollalar din eğitimi konularında kendi bildikleri bilgileri istekli olan gençlere perakende bir şekilde iletmeye çalışırlardı. Bu din adamları din derslerini ancak gizli saklı yerlerde tedris edilirdi. Çünkü SSCB devletinin gizli istihbaratı din eğitimi ile meşgul olan din adamlarını daima takip ediyordu. Açığa çıkan din adamları gizli mahkemeler karşısında yargılanıyor ve çeşitli cezalar uygulanıyordu.

1930`lu yıllarda “dine karşı eğitim” okullarında olduğu gibi Azerbaycan Sovyet okullarında da anti din politikası yürütülmüştür; örneğin gençlerin kendi yakınlarının çarşafını çıkartmaya teşvik amaçlı ödüllü yarışmaların düzenlenmesi gibi uygulamalar aslında amacın sadece çocuğun dinsizleşmesi değil, ailenin ve yakın çevrenin de “**dini** semboller”den uzaklaştırılarak dinsiz veya ateist bir Sovyet toplumu oluşturmaya yönelikti.

Bu yıllarda İslamiyet hakkında Sovyetlerin aldıkları bu sıkı tedbirlerin bütün eğitim ve öğretim kurumlarında keskin bir şekilde uygulanan “ateist” (Allahsızlık) eğitimi takip etmiştir. Hatta Sovyet yöneticileri okullardaki bu ateist eğitimle de yetinmemiş, yetişkin insanları ateist kurslarına tabi tutmuşlar, verdikleri seri konferanslara halkın mutlaka katılmasını sağlamışlardır. Neticede böyle bir uygulamanın sonunda Azerbaycan`da İslami duygular oldukça zayıflamıştır.

SSCB devleti, 1925 yılında kendi amacına ulaşmak, Azerbaycan`da İslam dinine karşı propogandalarını hayata geçirmek için MAİ (Militan Allahsızlar İttifakı) adlı bir teşkilat bile kurmuştur.

Fakat meselenin ilginç tarafı şu ki, her ne kadar SSCB hakimiyeti yıllarında okullarda mevcut olan ders müfredatı dinsiz olmuş, din eğitime yer verilmemiş ve

derslerde dinden hiç bahsedilmemiş olsa da, öğretmenlerin dindar olması dinsiz ateist eğitimin istenilen başarıyı elde etmesini engellemiştir. Aynı zamanda çocuğun dindar ailesi ve dindar toplumsal çevresi de bu başarıyı zorlaştırmaktaydı. Dolayısıyla, bu tarihlerde ailenin ve toplumun dinsizleştirilmesinin o kadar da kolay olmayacağını anlamış, bunun için 1928 yılında “dine karşı eğitim” prosedürüne göre Sovyet okullarında dinsiz veya ateist olmayan öğretmenlerin ders vermesi yasaklanmıştır.

İkinci Dünya Savaşı yıllarında (1941-1945) SSCB devleti savaşta zafer kazanabilmesi için, esaretinde olan ülkelerde kendine rağbet yaratmak amacıyla din-toplum işlerini serbest bırakmıştır. Savaş yıllarında Azerbaycan`da halkın dini işlerine karışılmamış, dini yaşamak, tebliğ etmek serbest bırakılmıştır. Fakat savaşın bitmesi ile bu serbestlik kaldırılmış ve yeniden ateizm rejimi uygulanmaya başlamıştır.

İkinci Dünya Savaşı sonrası yıllarda da Azerbaycan`da din eğitiminin durumu iyi olmamıştır. Nüfusa din eğitimi önceler olduğu gibi sadece gizli saklı yerlerde verilebilmiştir. Zira tüm dini faaliyetler Sovyetler tarafından kanunen yasak edilmiştir. Bu yasağa uymayanlar ise ağır bir şekilde cezalandırılmıştır. Neticede Azerbaycan Türkleri arasında dini bilgi son derece zayıflamış ve İslamiyet sadece hürmet duyulan bir din olarak kalmıştır. Sovyetler Birliği`nin hakimiyeti yıllarında yurtdışında yüksek din eğitimi ise hiçbir şekilde söz konusu olamazdı.

Sovyetler Birliği`nin uyguladıkları bu kurallar şeytan ameli diye nitelendiren, zaman zaman devrimcilere karşı isyanlara kalkışmış yerli din adamları mevcut olmuştur. Hatta cami imamları vaazlarında rejime karşı cihat ilan ederek silahlı çatışmalardan bile çekinmemişlerdi. Fakat tüm bu çıkışların hiçbiri sonuç verememiştir.

SSCB döneminde, Azerbaycan halkı kendi dinî ve manevi değerlerine olan ihtiyaçlarını sadece cenaze törenleri, mevlit, ölüleri anma törenleri gibi dini törenler aracılığı ile gidermeye çalışmıştır. Ateist tebliği karşısında, dinin ayakta kalabilmesi için cenaze törenleri önemli bir vasıta olmuştur. Atalarımızın, analarımızın büyük fedakârlığı sayesinde bu törenler vasıtasıyla dini değerlerimiz, milli örf ve adetlerimiz bu güne kadar bizlere ulaşmıştır. Sovyet ideologları bu törenleri de ortadan kaldırmaya çalışmış ancak başaramamışlar.

Bu yıllarda Azerbaycan vatandaşları her hangi bir devlet işinde çalışabilmek için dini inançlarını gizlemek zorunda kalmıştır. Ayrıca, devlet makamlarında çalışmak için komünist partisine üye olmak gerekmektedir.

Bütün bunlar SSCB devletinin insanların dini duygularını bastırmak ve dinsiz, ateist bir toplum yaratmak için kullandığı yöntemler idi. Tüm bu yöntemleri

kullanırken, Sovyetler Birliği hem maddi hem de manevi boyutlara da el koymuşlardı. Gerçekten de, insanların dini duyguları bastırılmıştır. Söz verdikleri vicdan ve din hürriyeti 70 yıl boyunca hiçbir zaman hayata geçirilmemiştir. Fakat şu gerçeği de söylemek gerekir ki, SSCB devleti Azerbaycan`da “Ateist Sovyet İnsan”ı yetiştirmek yönünde yapmış oldukları yukarıda bahsettiğimiz çabalarına rağmen üstün bir başarı yakalayamamıştır. Bağımsızlığına kavuşan Azerbaycan, kısa zamanda geçmiş değerlerine bağlı olarak dini hayatını yeniden inşa etmeye çalışmış ve bunu başarmıştır.

BİBLİYOGRAFYA

KİTAPLAR:

ADIGÖZEL, Hüseyin, *Neriman Nerimanov: Hayatı ve Mücadelesi*, İleri Yayınları, İstanbul, 2004.

AKGÜN, Mehmet, *Materyalizmin Türkiye'ye Girişi ve İlk Etkileri*, Ankara, 1988.

AKYOL, Taha, *Azerbaycan Sovyetler ve Ötesi*, Burak yayınevi, II Baskı, İstanbul, 1994.

AKYÜZ, Hüseyin, *Eğitim Sosyolojisinin Temel Kavram ve Alanları Üzerine Bir Araştırma*, İstanbul, 1991.

ALİYEV, İgrar, *Azerbaycan Tarihi*, Bakü, 1993.

ALİYEV, Alipaşa, *Gençlik: Bilik yahud Etikad*, Gençlik Yayınları, Bakü, 1990.

----- *Manevi Medeniyet ve Din*, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakü, 1981.

ALİYEV, S. E., *Orta İhtisas Okullarında Talim Terbiye İşleri Teşkilatının Esasları*, Maarif Yayınları, Bakü 1989

ALİYEVA, Zerife, *Pedagogika*, Prezident Kütüphanesi, Bakü 2004

ARSLANTÜRK, Zeki ve AMMAN, Tayfun, *Sosyoloji (Kavramlar, Kurumlar, Süreçler, Teoriler)*, İstanbul, 1999.

ATAÖV, *Sovyetler Birliği Devlet İdaresi*, Ankara, 1961.

AYDIN, Mehmet, *Din Felsefesi*, İzmir Diyanet Vakfı Yayınları, İzmir, 1990.

AYHAN, Halis, *Din Eğitim ve Öğretimi*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları 78, İstanbul, 1997.

-----, *Eğitim Bilimine Giriş*, İstanbul, 1995.

AYTAÇ, Kemal, *Avrupa Eğitim Tarihi*, İstanbul Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1992

COFFY, Robert, *Ateistlerin Tanrısı*, Çev. Murtaza Korlaelçi, AÜ Basımevi, Ankara 2003

DEDEYEV, Azad, *Sovyetler Birliği Dönemi Türk Dünyası*, Basılmamış Yüksek lisans tezi, İstanbul, 2013.

EHEDOV, Abdulla, *Azerbaycan'da Din ve Dîni Tesisatlar*, Azerbaycan Dövlət Neşriyyatı, Bakı, 1991.

-----*Azərbaycanda İslamın Modernləşdirilməsi*, Azərbaycan Dövlət Neşriyyatı, Bakı, 1995.

-----*Vicdan özgürlüğü, Ateizm ve Kanun*, Azərbaycan Devlet Yayınevi, Bakü, 1989.

ERŞAHİN, Seyfettin, *Türkistan`da İslam ve Müslümanlar*, İlahiyat Vakfı Yayınları, Ankara, 1999.

ESGEROV, Şahlar, *Tehsilimiz Dünen Bugün Sabah*, Azərbaycan Neşriyyatı, Bakü, 2003.

GAFFAROV, Tahir, *Azərbaycan Tarihi: 1920-1991*, Mütercim Yayınevi, Bakı, 1999.

GASIMLI, Musa, *Azərbaycan Türkleri`nin Milli Mücadele Tarihi 1920-1945*, (çev. Ekber Necef), Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2006.

GENDILOV, Seyfeddin ve MEMMEDOV, İshak, *Azərbaycan Tarihi*, Çarşıoğlu Yayınları, Bakü, 2002.

GÖMEÇ, Saadettin, *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2003.

GSOVSKY, Vladimir, *Sovyet Civil Law*, Michigan, Moskova, 1948.

GULUZADE, Musa, *Dînimiz Dünen ve Bu Gün (1920-1995)*, AzərbaycanEsiklopediyası, Bakı, 1996.

HAJIBEYLI, Ceyhun, *İzbrannoje*, Baku, 1993.

HANS, Braker, *İslamiyet Sorununun Sovyetlerin İç ve Dış Politikasındaki Yeri*, Çev: Prof. Dr. Yuluğ Tekin Kurat, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Asya – Afrika Araştırmaları Grubu Yayın No:7, 1984 Ankara, s. 5.

HASANOV, Ahmet, *Azərbaycan Maarifçileri Tarafından İslamın Tenkidi*, Yazıçı Neşriyyatı, Bakü, 1983.

HASANOV, Cemil, *Ağ Lekelerin Kara Gölgesi*, Gençlik, Bakı 1991

HAYİT, Baymirza, *Sovyetlerde Türklüğün ve İslam`ın Bazı Meseleleri*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2000, s. 73.

HEYET , *Cemiyet, Din ve Ateizm*, Azərneşr, Bakü, 1985.

HEYET, *Ateistin cep sözlüğü*, IV baskı, Azərneşir, Bakü, 1987.

HEYET, *Azərbaycan Milli Ansiklopedisi*, Azərbaycan Milli Ansiklopedisi Milli Merkezi, Bakü, 2007

HEYET, *Azərbaycan Sovyet Ansiklopedisi*, ASA Baş Yayınevi, Bakü, 1984, cilt IX.

HEYET, *Azərbaycan Tarihi*, Azərbaycan Milli İlimlər Akademisi, İlm Yayınevi, Bakü 2008, cilt

HEYET, *Azərbaycan Tarihi*, Çaşıoğlu Yayınları, Bakü, 2009.

HEYET, *Dini Terminler Lugati*, İpekyolu Neşriyatı, Bakü, 2010.

HEYET, *İlmî Ateizm*, Yüksek eğitim okulları için derslik, Çev: P. H. Mahmudov, İ. Ə. Rüstəmov, IV Baskı, Maarif Yayınları, Bakü, 1981.

HEYET, *Sovetskiy Ensiklopediçeskiy Slovar*, Moskova Sovetskaya Ensiklopediya, 1984

HEYET, *Şamil İslam Ansiklopedisi*, Ateizm maddesi; Zübeyr Yetik, cilt 1.

HEYET, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 2000, cilt 22.

HEYET, *Çöküş Öncesi Sovyetler Birliği'nde İslâmiyet ve Müslümanlar*, Ter: İsmail Orhan Türköz, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1997

İBİŞOV, Fezail, *Azərbaycan Kendinde Sosial Siyasi Prosesler (1920-1930)*, Mütercim Yayınları, Bakı, 1996.

İSRAFİLOV, Vükar; *Azərbaycan Tarihi*, MBM Yayınları, Bakü, 2012.

İŞYAR, Ömer Göksel, *Karşılaştırmalı Politikalar: Yöntemler, Modeller, Örnekler ve Karşılaştırmalı Türk Dış Politikası*, Dora Yayınları, Bursa, 2009.

KALİNİN , *Dinamika Rosta Sosialnovo Sostava*. SOB, Moskva, 1937.

KARTAL, Mehmet, *Komünizmin Din Politikası*, Altınok Matbaası Yayınları, Ankara, 1971.

KOBETSKİ, *Bezbojiye Sredi Nasionalnostey SSSR*, Moskva, 1940.

KONSTITÜTSİYA (Osnovnoy Zakon) Soyuzu Sovetskikh Sotsiallisticheskikh Respublik (Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği Anayasası), Moskova, 1989

KURBANOV, Esedulla, *Sosialist Hayat Tarzı ve Zehmetkeşlerin Elmi-Ateizm Terbiyesi*, Azərbaycan SSC Bilik Cəmiyyəti, Bakı 1979.

MAGEE, Bryan, *Yeni Düşün Adamları*, Ankara 1985

MARKS, Karl ve ENGELS, Fridrih, *Din Hakkında*, Azərneşr, Bakü, 1965.

MASSE, Anri, *İslam*, Azərbaycan Ensiklopedisinin Genel Yayınları, 3. baskı, Bakü, 1991.

-----*İslam*, Azərneşr, 1. baskı, Bakü, 1964

MEMMEDOV Mikayıl ve CELİLOV Maksut, *Ateist Tehsilinin Esasları*, Gençlik, Bakü, 1982.

-----*Ateizm Terbiyesinin Esasları*, Azərbaycan Devlet Yayınevi, Bakü, 1989.

MEMMEDOV, M; MAHMUDOV, P ve CELİLOV, M., *Cəmiyyət, Din ve Ateizm*, Azərneşr, Bakü, 1985.

MUSABEYOV, Rasim, “*Azərbaycan Politik Elitinin Oluşumu ve Tarihsel Özellikleri*”, *21.Yüzyılda Türk Dünyası Jeopolitiği Muzaffer Özdağ`a Armağan*, der: Ümit Özdağ, Yaşar Kalafat, Mehmet Erol, cilt.IV, Asam Yayınları, Ankara, 2003.

MUSTAFAYEV Gadim, *İlmi Ateizm Ne Öğreniyor*, Azərbaycan Devlet Neşriyatı, Bakü, 1986.

-----*20. Yüzyılın Evvellerinde Azərbaycanda İslam İdeologiyası və Onun Tenkidi*, Maarif Yayınları, Bakü, 1973.

ORUCOV, Hidayet, *Eski Çağdan Bugüne Azərbaycan`da Din*, İdrak Yayınları, Bakü, 2012.

SANDER, Oral, *Siyasi Tarih 1918-1994*, İmge Kitapevi, Ankara, 1996.

SEMEDOV, Elsever, *Azərbaycan`da Din Dövlət Münasibetləri ve Dini Tahsilin Oluşması*, Bakü, 2009.

SETTAROV, Meqsed, *Sosializm Quruculuğu Dövründə Azərbaycan Xalqında Ateizm Dünyagörüşünün Formalaşması*, Azərbaycan SSC Elmlər Akademiyası Neşriyyatı, Bakı, 1964.

SÜLEYMANLI, Ebulfez, *Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2006.

SWIETOCHOWSKI, Tadeusz, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycan'ı 1905-1920*, (çev. Nuray Mert), Bağlam Yayınevi, İstanbul, 1988.

ŞABANOV, Muhammed, *Tala'nın Yastı Yolları*, Bakü, 2001.

TAYLAN, Necip, *İslam Düşüncesinde Din Felsefeleri*, İstanbul, 1994.

TOPALOĞLU, Bekir, "Allah" maddesi, *Türkiye Diyanet Vakfı (TDV) İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1989.

URAL, Şafak, *Pozitivist Felsefe*, Alfa Yayınları, İstanbul, 2013.

VIADİMİR, Lenin, İliç, *Eserlerinin tüm külliyatı*, cilt XXXXI.

-----İşçi Sınıfı İhtilâli ve Kautsky Mel'unu, Çev: Hayda Rıfat, İstanbul, 1934.

YUNUSOV, Arif, *Azerbaycan'da İslam*, Zaman Yayınevi, Bakı, 2004.

SÜRELİ YAYINLAR:

ASLAN, Betül, "Sovyet Rusya Hâkimiyetinde Yaşayan Türklerin Ortak "Birleştirilmiş Türk Alfabeti" nden "Rus Kiril" Alfabetine Geçirilmesi", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Say 40, Erzurum, 2009.

AYDIN, Mehmet, "Ateizm ve Çıkmazları", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt 24, Say 1.

BALCI, Esergül, "Rusya Federasyonu Zorunlu Temel Eğitim Kurumlarında Ana Öğretim Programı ve Buna Dayalı Olarak Oluşturulan Programlar", *Milli Eğitim Dergisi*, Sayı 148, Ekim, Kasım, Aralık 2000

ÇELTİKÇİ, Orhan, "Türkiye-Azerbaycan Eğitim Sistemlerinin Karşılaştırılması Üzerine Bir İnceleme", *Bilim ve Kültür - Uluslararası Kültür Araştırmaları Dergisi*, sayı: 2, 2013

ERGÜN, Muammer, "Azerbaycan Eğitim Sistemi", *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi Dergisi*, Sayı: 4, Güz 1997.

ERTEN, Hayrı, “İlahiyat Fakültesi Öğrencilerinde inanç ve Tezahürleri”, *BDÜ’si İlahiyat Fakültesinin İlmi Dergisi*, Sayı 2, Konya, 2004.

GIRARDI, Jules, “Çağdaş Ateizmin Problemi”, Çev: Prof. Dr. Murtaza KORLAELÇİ *AÜ GF. Dergisi*, c.XLI, Ankara (Tarihsiz)

GÖYÜŞOV, Altay, “Azerbaycan`da Sovyet Hâkimiyetinin İslama Münasibette Yürüttüğü Devlet Siyaseti”, *Gütüb Dergisi*, Sayı: 1(1), Haziran, 2004.

GULUZADE, Musa, “Sovyet Hâkimiyeti`nin İlk Yıllarında Azerbaycan`da Allahsızlar Cemiyeti`nin Kurulması və Faaliyeti”, *Dövlət və Din İlmi Mecmuası*, Mayıs/Haziran, 2009.

GÜRKAN, Ülker, “SSCB Siyasî Rejiminin Ana Hatları”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Ankara Yayınevi, cilt 24, sayı: 1-4, Ankara, 1965.

HACIYEV, Agil, “Geçmiş SSCB`de Devlet ve Din Münasebetleri”, *Dövlət və Din İlmi Mecmuası*, Kasım, 2006.

MARX-ENGELS, “The Communist Manifesto”, *Marxists Internet Archive* (marxists.org) 1987, 2000, 2010.

MARTİN, Michael, “Analitik Pozitif Ateizmin bir Eleştirisi”, çev: Adnan ASLAN, *İslam Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 7, 2002.

MUSABEYOV, Rasim, “Azerbaycan Politik Elitinin Oluşumu ve Tarihsel Özellikleri”, *21.Yüzyılda Türk Dünyası Jeopolitiği Muzaffer Özdağ`a Armağan*, der: Ümit Özdağ, Yaşar Kalafat, Mehmet Erol, c. IV, Asam Yayınları, Ankara, 2003.

MUSAYEV, İslam, “Azerbaycan Ailesinde Dîni Hayat ve Din Eğitimi”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c.22, sayı:1, Bursa, 2013.

NAZLIGÜL, Habil, “Azerbaycan Dîni Literatüründe Hz. Muhammed”, *E.U. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı: 15, 2003

OKUTAN, Mehmet, “Azerbaycan Eğitim Sistemi”, *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi Dergisi*, Sayı: 5, 1996.

SSCB Konstitusiyası (Esas Kanun), Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakü, 1977.

SEZGİN, Abdulkadir, “Eski Sovyetler Birliği`inde ve Azerbaycan`da Dîni Hayat”, *I.Din Şurası, Tebliğ ve Müzakereleri (1-5 Kasım 1993)*, c.II, DİB Yayınları, Ankara, 1995.

SPIH MDA (Azerbaycan Cumhuriyeti Siyasi Partiler ve İçtimai Hareketler Merkezi Devlet Arşiv)

TAŞDEMİRCİ, Ersoy, “1936 yılında Sovyet Rusya`da Yüksek Öğretim Hakkında Hazırlanmış Bir Rapor ve Bu Raporun Türkiye`de Öğretmen Yetiştirme Tarihi Bakımından Önemi”, *Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı: 11, İzmir, 2001.

TOMBAK, Fatma, “20. Yüzyıl Sovyet Rusya`sında Din, İslamiyet ve Nüfus Üzerine Bir Değerlendirme”, *History Studies Dergisi*, sayı: 3, Ondokuz Mayıs Üniversitesi 2011, s. 359-370

USLU, Ferit, “Agnostisizm”, “*Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*” 2012/1, c. 11, sayı: 21

YAMAN, Ali, “Sovyet Siyasi Tarihinde İslam ve Ateizm Mücadelesi: Sovyet Dönemi Kazak, Özbek ve Kırgız Ateizm Literatürünün Analizi”, *Bilgi Bellek*, sayı:8, 2009

YAMAN, Ali, “Türk Kültür Tarihinden Kesitler: Sovyet Döneminde Azerbaycan`da Din ve Ateizme Dair”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, sayı:59, 2011

TEZLER:

AĞAYEV, Elnur, *Sovyet İdeolojisi Çerçevesinde Türk Cumhuriyetlerinin Tarih Yazımı ve Tarih Eğitimi: Azerbaycan Örneği*, Basılmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara, 2006.

ERGEZEN, Efsun, *Günümüz Ateistlerinde Hayatı Anlamlandırma*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2004.

EYVAZOVA, Ziyafet, *Lâtin Alfabesinden Kiril Alfabesine, Kiril Alfabesinden Lâtin Alfabesine Geçiş Süreçlerinde Azerbaycan Basını*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2008

GASIMOVA, Mehriban, *Azerbaycan`da Milli Kimliğin Oluşumunda Dînin Rolü*, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2006.

HASANOV, İbrahim, *1990 – 2006 Yılları Arasında Azerbaycan`da Yayımlanan Dinle İlgili Kitapların Dinler Tarihi Açısından Tahlili*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2008.

HASANOV, Behram, *Sovet Kuşağından Sovyet Sonrası Kuşağına Azerbaycan`da Din*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2007.

MÜRSELOV, Cengiz, *Azerbaycan`da Yaygın İslam Din Eğitimi (Zakatala ve Balaken Bölgesi Yaz Kur`an Kursları Örneği*, Basılmamış Doktora Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2013.

SAMADOV, Elsavar, *Azerbaycan`da Din Eğitimi*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2006.

SEFEROV, Rehman, *Azerbaycan Nüfusunun Yapısal Özellikleri ve Eğitim Açısından Analizi*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Konya, 2004.

GAZETELER

Bakinski Raboçi Gazetesi (Rusça), 16 Ocak 1929

Dagestanskaya Pravda Gazetesi, 21 Ekim 1924

Din ve Cemiyet Gazetesi, 4-10 Nisan 2013

Edebiyat ve İncesenet Gazetesi, 23 Kasım 1990

İzvestiya gazetesi, 29 Nisan 1920

Komünist Gazetesi, (Azerbaycan dilinde), 9 Mayıs 1926

Pazar Postası Gazetesi, 18 Mayıs 1952

İNTERNET KAYNAKLAR

www.marxists.org (Ziyaret Tarihi: 23.11.2013)

www.muallim.edu.az (Ziyaret Tarihi: 09.07.2014)

www.dergi.altinoluk.com (Ziyaret Tarihi: 15.02.2014)